

ב"ה

נוי התכלת

~ דומה לים ~

~~

~~

~~

~~

~~

~~

~~

5.....	וראיתם אותו - הפתיל תכלת.
7.....	עיקר ציצית - תכלת.
11.....	מכין אותו.
13.....	תכלת מעכבת את הלבן - ליש אומרים בהלכה.
16.....	מנהג הגר"א – חזון האיש.
17.....	כוונות כאילו יש בה תכלת.
19.....	זכר לתכלת.
21.....	רבי שלמה מולכו.
22.....	מספר תורות אמת.
23.....	תפארת ישראל.
25.....	גניזת תכלת.
27.....	לז שצובעים בה תכלת.
30.....	כאילו מעיד.
31.....	בדיקות תכלת.
33.....	פתיל אחד ולא שנים.
35.....	רב שמואל בן חפני הכהן גאון.
39.....	עדי הנוסח ריש פרק התכלת.
42.....	גרסת מקצת ספרים בתחילת פרק ד' מנחות - התכלת מעכבת את הלבן.
43.....	חלק שני.
43.....	לז שצובעים בה התכלת.
46.....	לפ"ס - לזולי.
50.....	הדור כמו הלז.
52.....	הלז של ארץ החיתים.
53.....	א"י אלישה.
56.....	הטעם לגניזת תכלת.
58.....	אין אנו בקיאין - הטור.

61.....	חכמי התכלת
62.....	רבי מני
63.....	רב אחאי
67.....	ס' שערי תורת בבל
68.....	גאונים
70.....	חלק שלישי - פורפורה היוונית
72.....	איטליה של יוון
72.....	בדין יהא שרא לנו
73.....	פורפורה במדרש, ראשונים ואחרונים
75.....	קושי העיקרי - הארגמן
79.....	חשכה זו מלכות יון - גניזת תכלת הראשונה
82.....	פורפורה הצורית
83.....	מקורות
86.....	Eskimo words for snow
87.....	תכלת מכלל ארגמן
88.....	סדר תכלת וארגמן הנזכרים במקרא
90.....	תכלת וארגמן הנזכרים במקרא

וראיתם אותו - הפתיל תכלת

1. ספרי - פרשת שלח¹: ר' מאיר אומר וראיתם אותם לא נאמר כאן אלא וראיתם אותו, מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד, כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא.
2. מדרש תנחומא - פרשת שלח²: וראיתם אותו, אותו ולא [אותם], כשישראל מסתכלין באותה ציצית של תכלת, נראה להם כאילו שכינה שרויה ביניהם.
3. מדרש תהלים³: יראה אל עבדיך פעלך. ר' ברכיה בשם ר' חייא אמר [זה אברהם ושרה]. והדרך על בניהם. זה יצחק ורבקה, שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה, והיתה רבקה באה עם אליעזר, וכיון שראתה אותו רבקה, ראתה אותו הדור ביותר, לבוש ומעוטף בציצית, ודמותו כמלאך אלהים, אמרה לאליעזר מי האיש הלזה, מאי הלזה, [הדור כמון] הלז⁴, וכל כך למה, בזכות אביו וזכות עצמו, שנאמר יראה אל עבדיך פעלך והדרך על בניהם, ואין הדרך אלא טלית הדור, הדומה להדור שלך, שנאמר הוד והדר לבשת, דאמר ר' חזקיה ואית דאמרי בשם ר' מאיר, תכלת דומה לים, וים דומה לעשבים, ועשבים דומים לאילנות, ואילנות לרקיע, ורקיע לנוגה, ונוגה לקשת, וקשת לדמות, שנאמר כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה [הנוגה] סביב [הוא] מראה דמות כבוד ה', אמר ר' חזקיה בזמן שישראל מתכסין בציצית, לא יהיו סבורין שמא תכלת הן לובשין, אלא כך יהיו ישראל מסתכלין בציצית כאילו הדר שכינה עליהן, שנאמר וראיתם אותו, אותם לא נאמר, אלא אותו להקב"ה, הוי והדרך על בניהם. משנת ר"א⁵.
4. רמב"ן - פרשת שלח: אבל הזכרון הוא בחוט התכלת, שרומז למדה הכוללת הכל שהיא בכל והיא תכלית הכל, ולכן אמר וזכרתם את כל - שהיא מצות השם. וזהו שאמרו מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד וכו' והדמיון בשם גם הגוון תכלית המראות, כי ברחוקם יראו כולם כגוון ההוא, ולפיכך נקרא תכלת:
5. רבינו בחיי - שם: ולפי הענין הנזכר יהיה "וראיתם אותו" מלשון אות וסימן, כאלו אמר וראיתם חותמו, והוא חותם התכלת, ואם תזכה תבין.

¹ פיסקא קט"ו.

² סימן ל'.

³ מזמור צ'. ספר הרוקח - הלכות ציצית סימן שס"א: כל הזהיר במצוה זו זוכה ומקבל פני שכינה ובשוחר טוב במזמור [צ'] אומר חזקיה בזמן שישראל מתכסים בציצית ומסתכלין בו כאלו הדר שכינה עליהם וראיתם אותו הוי והדרך על בניהם.

⁴ עיין סוטה מ"ו, ב': וילך האיש ארץ החתים ויבן עיר ויקרא שמה לוז, הוא שמה עד היום הזה - תניא: היא לוז שצובעין בה תכלת, היא לוז שבא סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בה, אלא זקנים שבה בזמן שדעתן קצה עליהן - יוצאין חוץ לחומה והן מתים וכו' ובסנהדרין י"ב, א': איני? והא שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים [הנעשים] בלוז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד, ולא הניחן אדומי "הלז", אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן!

⁵ פרק י"ד.

6. ספר יראים⁶: וצוה הב"ה לתת תכלת בציצית, דכתיב ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, ותכלת הוא צמר צבוע בדם חלזון וכו' ומנלן דצבוע בדם חלזון הוי, סברא הוא, שהרי ציצית לזכרון המצות נצטוו, דכתיב וראיתם אותו - וזכרתם את כל מצות ה', הלכך יש לנו לומר שהצבע זכרון היוצר הוא, ואותו צבע ע"י דומה לדומה דומה לכסא הכבוד, כדתניא, היה ר' ינאי אומר, מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים, לפי שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד וכו'.

7. ספר תפארת ישראל⁷: לכך היה מדמה אהרן אל חוט של תכלת, כי חוט של תכלת מביא לידי מעשה, דכתיב "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אותם" וכו' ובגור אריה פ' קרח.

8. מהרש"א חידושי אגדות - חולין⁸: מפני שתכלת דומה לים כו'. יראה שרמז בזה קישור שלש עולמות זה בזה מלמטה למעלה ברצון הש"י, והוא שאמר הים שהוא כלל עולם התחתון כפי טבע הבריאה שהיה העולם כולו מים במים עד מאמר יקוו המים, והנה הוא מתדמה ומתקשר ברקיע שהוא עולם האמצעי ורקיע שהוא כלל עולם האמצעי הוא מתדמה ומתקשר בעולם המלאכים הדומים לאבן הספיר כי המה ספיריים בזכותם ובצורתם ואבן הספיר שהוא עולם המלאכים הוא מתדמה ומתקשר בכסא כבודו יתעלה, והוא שאמר במצות תכלת וראיתם אותו וזכרתם וגו', ולא תתורו אחרי לבבכם וגו', לעשות ח"ו פירוד בקישור הג' עולמות שזכרנו ודו"ק וכו'.

מאידך, בספר מצוות קטן⁹: להסתכל בציצית, דכתיב וראיתם אותו. דרשות מהר"ח אור זרוע¹⁰: ומצוה להסתכל בציצית שנ' וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות וגו'. ספר חרדים - מצוות עשה¹¹: להסתכל בציצית, דכתיב וראיתם אותו וזכרתם כו' ראייה מביאה לידי זכירה וזכירה מביאה לידי עשיה, ממנין תרי"ג לסמ"ק ורשב"ץ: ס' ב"י¹².

⁶ סימן ת"א.

⁷ פרק כ"ב.

⁸ דף פ"ט א'.

⁹ מצוה כ"ח.

¹⁰ סימן כ"ד.

¹¹ פרק ב'.

¹² אורח חיים סימן כ"ד. מוריה רס"ה-ו' בעמוד צ"ג.

עיקר ציצית - תכלת

1. רש"י - מנחות¹³: תכלת - זהו שם כל הציצית. - ונוי תכלת - עיקר מצות ציצית שליש גדיל ושני שליש ענף. - והאי דנקט פלוגתייהו בסדין¹⁴, משום דפסיקא ליה מילתיה דאין בו ציצית בלא כלאים, שעיקר מצות ציצית, תכלת כתיבא ביה, ותכלת עמרא הוא. תוספות - שם: פירש בקונטרס וכו' ומילתא דפסיקא נקט דכל סדין מפתן ואי אפשר בו בלא כלאים שעיקר מצות ציצית - תכלת ותכלת עמרא הוא וכו'.
2. מלחמת השם - שבת¹⁵: ורבינו שלמה ז"ל כתב בתשובתו ומלאכא דקפיד אדרב קטינא דמכסי סדינא לפי הדעת חוטי לבן היו בו וה"ק טצדקי למפטר נפשיה מציצית כלומר מפני שהתכלת דמיה יקרים אתה מבקש תחבולות להפטר ממנה, והאי דקאמר ליה מציצית, משום דעיקר מצוה בתכלת, והמקיים לבן בלא תכלת, אין כאן מצוה שלימה, אלא אחת מן השנים, ושנינו אצל רבי יוחנן בן החורונית שהיה יושב בסוכה וכו' אמרו לו א"כ היית נוהג לא קיימת מצות סוכה מימך לפי שלדברי ב"ש לא היה מקיים מצות אכילה ע"כ.
3. רבינו יהונתן על הרי"ף בהלכות ציצית: ובודאי דקטינא היה מטיל ציציות של פשתן לסדינו, אלא הא דקאמר ליה מלאכא ציצית מה תהא עליה, מעיקר ציצית של תכלת וכו'.
4. הלכות קטנות לרא"ש - בהלכות ציצית: פרש"י ב"ש פוטרים מן הציצית משום דלא דרשי סמוכים למשרי כלאים בציצית. - והא דנקט פלוגתא בסדין דפסיקא ליה מילתא שאין בו ציצית בלא כלאים שעיקר המצוה היא תכלת ותכלת עמרא הוא. - והא דשרא ר' זירא לסדיניה. תכלת היתה בו ומלאכא דאמר לרב קטינא סדינא בקייטא ציצית מה תהא עליה. אעיקר מצות ציצית קפיד דהיינו תכלת. - פר"ת דמדאורייתא מחייבי ב"ש אלא מדרבנן גזרי מהנך טעמי דמפרש בפרק התכלת גזרה משום קלא אילן או משום כסות לילה או משום שמא יקרע סדינו בתוך ג' וקפדרי לה אפי' ממינו דילמא אתי למעבר ביה תכלת לפי שהוא עיקר (ס"א עיקר המצוה ואי שרית ליה למיעבד במינו אתי למיעבד בה תכלת וב"ה) וב"ה מחייבין אפילו תכלת דלית להו גזירה דב"ש. - ודייק דסדין בציצית היינו תכלת מדקאמר ר"א בר צדוק והלא כל המטיל תכלת כו'. ומשום דעיקר המצוה היא תכלת - קרי ליה ציצית בסתם.
- שו"ת הרא"ש¹⁶: דכיון שעיקר מצות ציצית הוי תכלת, אי שרית ליה לעשות ציצית במינו, אתי למירמי תכלת לקיים עיקר המצוה - ועוד, אף לפי ר"ת ז"ל אין לאסרו בזמן הזה; דעיקר טעם האיסור הוא דילמא אתי למירמי ביה תכלת, שהוא עיקר המצוה וכו'.
- תוספות הרא"ש - שבת¹⁷: הילכך נראה לר"ת דלכ"ע דבר תורה חייב ובית שמאי מדרבנן הוא דפטרי ליה לגמרי מציצית ואפילו ממינו כדמפרש התם גזירה משום כסות לילה או משום שמא יקרע וכדמוכח מדקתני סדין בציצית ולא אמר סדין בתכלת כדאמר ר' אלעזר בסיפא משמע דלגמרי פטרי אפי' ממינו גזירה דילמא אתי למעבד בה תכלת משום דעיקר מצות ציצית תכלת הוא ואי שרית ליה במינו אתי למעבד ביה תכלת וכו'.

¹³ ל"ט א'.

¹⁴ מ' א'.

¹⁵ דף י"ב א'.

¹⁶ כלל ב' סימן ח'.

¹⁷ דף כ"ה עמ' ב'.

5. הלכות קטנות למרדכי - פרק התכלת¹⁸: ופרש"י ז"ל בתשובתו וז"ל הנך גזירות דהכא דקאמר תלמודא לא שייכי אלא בתכלת דהוי כלאים אבל מינה דהיינו ציצית של פשתן מותר [*והא] דאמרינן לקמן קטינא קטינא סדינא בקייטא וסרבלא בסיתוא ציצית מה תהא עליה ע"כ [*לומר הא] דאמר מה תהא עליה ר"ל **עיקר מצות ציצית - דהיינו תכלת** מה תהא עליה אבל מינה מצי להטיל וכו'.
6. שו"ת הרשב"א¹⁹: היוצא בשבת בטלית שאינה מצוייצת כהלכתה חייב חטאת. מכאן אוסרין לצאת בטליתות שלנו בשבת מחוץ לעירוב. שטליתות שלנו שמא אינם עשויין כדין. וכמו כן אין לנו תכלת, **והעיקר הוא התכלת**. ומכל מקום ברוכי מברכין עליהו להתעטף בציצית מספק. כי אין זה אלא ספק ברכה לבטלה. אבל ספק לשאת משא לרשות הרבים כגון בגד שלא כדרך לבישתו ודאי אסור. מפי מורי שיחיה ששמע מפי רבו בצרפת.
7. חידושי הריטב"א - שבת²⁰: ולענין מה שכתב רש"י ז"ל שלא פטרו סדין של פשתן אלא מתכלת שהוא כלאים בסדין אבל עושים לו חוטי לבן, כן כתב גם ריא"ף ז"ל, ולדבריהם תלמידיו של רבי יהודה חוטי לבן היו בסדיניהם, **ולפי שעיקר המצוה הוא תכלת**, והתכלת הוא מצוי אצלם היו מחבין כנפי כסותם, והא דקאמר ליה מלאכא לרב קטינא סדינא בקייטא וסרבלא בסיתוא למפטר נפשיה מציצית, לפי פירוש זה היינו למפטר נפשיה מציצית גמורה דהיינו לבן ותכלת שנקראו ציצית כדכתיבנא לעיל, ומפני שלא היה בסדינו אלא לבן היה אומר כן.
8. בית הבחירה למאירי - שם: וא"כ הרי נסתלקה ציצית מן הפשתן לגמרי **שהרי עיקר הציצית בתכלת** ובשל תכלת בשל לבן? ואף על פי שאין התכלת מעכב את הלבן מ"מ טלית שאסור בתכלת אינו בדין ציצית ולא אמר כנפות כסותך וכנפות בגדיהם אלא בבגד הראוי לתכלת וכמו שאמרו בספרי כסותך פרט לסדין וכו' ושמא תשאל לדעת זה מה שאמרו במנחות מלאכא אשכחיה לרב קטינא דהוה מכסי סדינא וא"ל קטינא קטינא סדינא בקייטא סרבלא בסיתוא ציצית מה תהא עליה שמשמע שלא היה שם ציצית כלל אפשר שלבן היה שם והיה תופשו על שלא היה מתכסה בבגד שיהא חיובו בתכלת ואף על פי שאמר ציצית אפשר שהציצית כולל תכלת ולבן ואין ראיה לומר שהציצית אינו מונח על התכלת כמו שדמו רבים אלא מונח הוא על כלל הציצית וכונתו לומר אתה משתדל בבגדים **שיהא עיקר המצוה נפקע ממנה** סדינא בקייטא ליפטר מן התכלת וכו' ושם - יבמות²¹: **ואם מפני שעקר מצות ציצית בתכלת** סמכו בה על מה שאמרו התכלת אינו מעכב את הלבן: - ושבע חוליות שבין קשר לקשר רמז לשבעה רקיעים **שמתוך שעיקר הציצית תכלת** שהוא דמות הרקיע תקנו שבע חוליות בין קשר לקשר ולשיטת העושים ברביעית י"ג חוליות הוא כנגד שבעה רקיעים וששה אוירים וכו'.
9. נימוקי יוסף הלכות קטנות - הלכות ציצית: ונוי תכלת. פרש"י ז"ל **עיקר מצות תכלת** ואף על פי שאמרו נוי תכלת וכו' צריך לעשות כן היום בלבן **כיון שהוא ניכר** [אצ"ל זכר] **לתכלת**: - סדין בציצית. בתכלת, ונקט הכי **משום שהוא עיקר המצוה** וכו'.

¹⁸ רמז תתקמ"א.

¹⁹ חלק א' סימן תתע"ח.

²⁰ דף כ"ה עמ' ב'.

²¹ ד' עמ' ב'.

10. שו"ת הרי"ד²²: ואף על גב דמצי למיעבד כלו לבן שהרי אין התכלת מעכבת את הלבן ונמצא שאין בו כלאים **מכל מקום עיקר הציצית הכתוב בתורה בתכלת הוא**, והילכך ממילא שמעין שלא דיברה תורה אלא בטלית של צמר וכו' ובספר המכריע.
11. חידושי הרשב"א - מנחות (מיוחס לו)²³: ויש להקשות מאחר דהוה ס"ד ממאי דמייתי ופליגא הוה סבר דחובת גברא הוא לקנות טלית של מצוה לעשות בו ציצית ושלכך היה גוער בו בעבור שלא היה לו ציצית מאי הוה קאמר ליה ענשיתו אעשה ואמאי אין לענשו אם אינו מקיים העשה שמצוה לעשותו. וי"ל דבסדינו של רב קטינא היה בו ציצית של פשתן ולא היה בו תכלת משום גזרה משום כסות לילה כאנשי ירושלי' דאמרי' דמתמיהין ואסיקנא משום כסות לילה ודכסות לילה דוקא לאסור שלא במינו אבל במינן מחייבי והוה מנח ביה ציצית של מינו וגער בו המלאך **שלא היה מקיים עיקר המצוה דזהו תכלת** ושזה היה לו לקנות טלית של צמר כדי לשום בו תכלת, וכן נראה דעת רב אלפס ז"ל בהאי מילתא דרב קטינא כמו שפירשתי. - וקאמר ליה רב קטינא ענשיתו אעשה, פי' כי האי שאני מקיים מצות ציצית במינו **ושאיני מקיים בעיקר מצוה דהיינו בפתיל תכלת**, וקאמר ליה ענשיתו בכה"ג וקאמר דבהא ענשי **על שאינו מקיים עיקר מצוה** אעפ"י שמקיים מצוה וכו' ואעפ"י שפירשנו מצות הטלת הציצית בכלי קופסא אינו אלא בשביל חיילות חיוב המצוה בשעת לבישה דאז קיים המצוה שנצטוה, אעפ"כ אין להקפיד על כי לא רמי ליה הצמר שדינו בתכלת **שבו תתקיים עיקר מצוה** הואיל דהיא שעתא דחיוב מצוה לאו שעת לבישה היא.
12. ספר מצוות גדול²⁴: ומתרץ הואיל ואין שם תכלת **שהיא עיקר המצוה**, אין להתיר כלל לבן של צמר בסדין של פשתים וכו'.
13. ראבי"ה²⁵: וטעמא דבית שמאי כיון שאי אפשר לעשות תכלת משום גזירה **דהיינו עיקר מצותו**, פטור לגמרי, ובדבר זה הלכה כבית שמאי. והאי דקאמר והלא כל המטיל תכלת בסדינו, לאו דווקא תכלת אלא ציצית קורין תכלת. - ומה שהיו מחבין, לפי שלא היה להם תכלת ולא צמר **דעיקר המצוה הוא**, ואיפשר שהיה להם ציצית של פשתן, וסתם ציצית היינו צמר או תכלת, וזה לא הוה ל[ה]. וכיוצא בזה פירש נמי הגאון. וכן יש לדחות ההיא דמלאכא, **עיקר מצות ציצית** מה תהא עליה. וסדין בציצית אתכלת קאי וכו'.
14. כסף משנה²⁶: ומי שמדקדק בכך סובר דתכלת דנקט לאו דוקא אלא **עיקר מצוה נקט** והוא הדין להיכא דליכא תכלת דלבן במקום תכלת קאי: - ויש לומר שרבינו פסק כרבנן וכפשטא דמתני' דקתני התכלת אינו מעכב את הלבן וכו' שאם אין לו אלא מין אחד עושה אותו וכתב שאם אין לו תכלת עושה לבן לבדו וממילא משמע דלבן אינו מעכב את התכלת, וכ"ש הוא, **שהרי עיקר המצוה בתכלת** וכו' ב"י.
15. שו"ת הרדב"ז²⁷: ותו דאמאי לא אמר הרב וכן אם עשה לבן ותכלת ונפסק התכלת ונשאר הלבן לבדו כשר דהוי רבותא טפי דמהאי טעמא לא הוצרך הרב לומר החלוקה האחרת דהיינו

²² סימן ס"א.

²³ מ"א א'.

²⁴ עשין סימן כ"ו.

²⁵ תשובות וביאורי סוגיות סימן אלף קנ"ב.

²⁶ הלכות ציצית פרק א'.

²⁷ (ללשונות הרמב"ם) הלכות ציצית פרק א'.

שאיין לו לבן עושה תכלת לבדו **דעיקר מצוה בתכלת** וכו' - ועתה הט אזנך ושמע מה שאני סובר בדבריו ז"ל דכולה האי רישא לא מיירי אלא לאשמועין דאין התכלת מעכב את הלבן ולא הלבן את התכלת כיצד הרי שאין לו תכלת עושה לבן לבדו וכש"כ אם אין לו לבן עושה תכלת לבדו **דעיקר המצוה הוא התכלת** וגם כי הלבן מצוי וכו'

16. ב"ח²⁸: ולפי זה צריך לומר להתעטף בציצית בפת"ח תחת הבי"ת להורות על עיקר המצוה שהיא פתיל תכלת שעל ידו יזכור כל מצות ה' וכו' ושם²⁹: והא דנקט תנא תכלת **עיקר המצוה**

שהיא פתיל תכלת נקט והוא הדין כשאין תכלת מותר גם כן לטוות הלבן ופשוט הוא וכו' 17. ובלבוש³⁰: אמנם אני אומר שגם מצד הדין הוא טעות גמור, וזה כי כבר ידעת כי פת"ח תחת הבי"ת בזו המלה וכיוצא בה, הוא מורה על דבר הפשוט ומבורר וניכר באיזה הוא מדבר, כמו שפירש רש"י בפרשת חיי שרה על פסוק אנכי בדרך נחני וגו' עי"ש. ואם כן כשמברכין בציצית בפת"ח, על כרחך פירושו גם כן בציצית המיוחדות והמבוררות, **והיינו תכלת שהוא עיקר מצות הציצית אם הוא בנמצא**. ואם כן בזמן הזה שאין תכלת נמצא, המברך בציצית בפת"ח הרי זו ברכת שוא ושקר, שהוא כאילו הוא אומר להתעטף בציצית של תכלת ושהוא מקיים המצוה עכשיו ומתעטף בתכלת **שהוא מצוה מן המובחר**, וזה שקר. לפיכך טוב יותר לומר בציצית בשו"א, שפירושו בציצית כל דהוא, כלומר אעפ"י שאין בידי לקיים המצות מן המובחר, מ"מ מצות ציצית אני מקיים. על כן אני אומר המברך בציצית בפת"ח, טעות גמור הוא.

מאידך, בספר העיטור בהלכות ציצית³¹: שער א', ציצת [ראשו' ציצית]: חלק ראשון [וחלק הראשון], מהו נקרא ציצת, ופי' הוא שאמר [נקר' ציצית ופרושו, והוא שאמרה תורה] תן תכלת ותן לבן, כדתניא בספרי [בסיפר'], גדילים תעשה לך זה לבן, מנין לרבות את התכלת, ת"ל ונתנו על ציצת [ציצית] הכנף פתיל תכלת - והיה לכם לציצת, **ולבן [והלבן] הוא שפתח בו הכתוב [הכתוב] תחלה**, וקראו ציצת [ציצית] בלא תכלת, דכתיב (דכתוב) ועשו להם ציצת [ציצית], וכתוב (דכתוב) ונתנו על ציצת [ציצית] הכנף פתיל תכלת, ודקדקו רבותינו [רבותי'] ז"ל הכנף מין כנף, ציצת [ציצית] הנעשה כמין [ממין] כנף, ורוב טליתות חלוקים לבנים כדגרסינן [ורב טליתות תחלתן לבני', כדגרסינ'] בשבת ברישא חשוכא והדר נהורא. וצוה הכתוב [הכתוב] להטיל בו תכלת, ועם תכלת נקרא ציצת [התכלת נקר' ציצית] שלם, כדכתיב (כדכתוב) ונתנו על ציצת [ציצית] הכנף פתיל תכלת - והיה לכם לציצת (ליציצית) [ליציצית], **והתכלת בו כהדס וערבה שבלולב, שנקרא הכל לולב, [מפני] שפתח בו הכתוב [הכתוב] תחלה**. ולפי שהתכלת דמיו יקרים קראוהו לציצת בכמה מקומות תכלת, כדאמרין [לציצית תכלת בכמה מקומו', כדאמ'] תכלת כשכרך רובא [שכרך רובה], ורמי תכלת לפרזימא [תכלתא לפרזומ'], יאי תכלתא ולא יאי לגלימא [גלימא], אבל תכלת בלא לבן, לא מצינו שנקרא ציצת [ציצית], שלא אמר הכתוב [אמ' הכתוב] [אלא]? ונתנו על ציצת [ציצית] הכנף פתיל תכלת. ורבינו אלפסי ז"ל שאמר [ורבי' אלפס שאמ'] תכלת נקרא ציצת [ציצית], מדאמרין [מדא'] סדין בציצת [בציצית], כבר פירשתי

²⁸ אורח חיים - סימן כ"ד.

²⁹ סימן תקמ"ה.

³⁰ אורח חיים סימן ח'.

³¹ מוגה מתוך כ"י וטיקן 143 דף 305v, וחבל שחסר שם בין דף 313v - 314r מהלכות ציצית דף ע"ב טור א': ובתשובת רב עמרם ריש מתיבתא דמתא מחסיא - עד דף ע"ג טור ד': בה פרט למעפורת וכו' וע"ע בכ"י ניו יורק 9817 דף 54 / 24v. Image 54 / 24v. מקור/בעלים: Schoeyen, Martin, Oslo, Norway, Ms. 705 - שויאן, מרטין, אוסלו, נורווגיה. מקור/בעלים: The Jewish Theological Seminary of America, New York, NY, USA, Ms. 9818

[פרשנו] בשער הטלית [הטלת³²] דאלבן דקרא קאי דמיקרי ציצת, ועיקר [דמיקרי ציצת, ועיקר] המצוה **ב' מינים הם [שני מינין הן] תכלת ולבן**, וסתם לבן בכ"מ הוא [בכל מקום פרוש'] צמר לבן, והוא ששנינו התכלת אינה מעכבת [את] הלבן וכו'

תנא³³ כשהוא מתחיל לכרוך החוליות [החליות] מתחיל בלבן חוליא א' [אחת] וחוליא א' [אחרת] תכלת עמה, וכן כל הגדיל, ומסיים חוליא התחתונה [תחתונה] בלבן. ומתוך שהוא מנומר בחוליות [בחליות, הלבן] מתראה מפני התכלת, והתכלת מפני הלבן, דרחמנא אמר [דרחמנא אמר] וראיתם אותו, ובהכי איכא ראייה [איכ' ראי'] טפי. מתחיל בלבן הכנף מין כנף כדפרישית [כדפרש'], ומסיים בלבן משום מעלין בקדש ולא מורידין, מדאתחיל (מדמתחיל) ביה אי הוה מנח [ליה] מחזי ירידה. ועוד **דעיקר ציצת [ציצית] לבן [הוא] מדפתח ביה קרא**, ואנן דלית לן תכלת, [ליכא] לא חוליות [חליות] ולא קשרים. וכו'

והלכתא דטלית [והלכת' דטלת³⁴] לבן (אלבן) וכל מיני צבעונים [צבעוני'], אם יש לו לבן מטיל לבן משום [משו' הכנף] מין כנף, ואם אין לו לבן מטיל ממין הצבע, אדום בטלית אדום ירוק [באדום³⁵ וירוק] בירוק, וכן בכל הצבעונין [הצבעוני'], ואין לפרש [לפר'] אין פוטר אלא במינו אפילו [מינה, אפי'] אם יש [לו] לבן קאמר [קא'], דהא בטלית שכולה תכלת דאמרן [בטלת שכלה תכל' דא'] לעיל מצוה לאקדומי לבן ברישא פרכינן [בריש', פרכי'] מידי (מדי) צבעא [צבע'] גרים, ש"מ דמצוה להקדים [להקדי'] לבן לתכלת דקאמרי [דקא'], בכל הטליתות קאמר [הטלתו' קא'], בין צבעונין [צבעוני'] בין לבנין וליכא [לבני', וליכ'] מאן דפליג **דלבן עיקר**, ואם (אם) אין לו לבן, מטיל מין צבע תכלת [תכל'].

רבינו בחיי - פרשת שלח: וכשם שהחיה הנחלקת לארבע חיות מחופפין עליה הכבוד ושכינת עזו, כן גוף האדם שממנו נחלקים ארבעה אברים שהזכרנו נצטוו בטלית המחופף עלינו שיהיה הציצית לבן ושיתן בו פתיל תכלת כדי שיתדמה לחיות המרכבה, **ואמנם הלבן הוא העקר**, וזהו שאמר: מתחיל בלבן, ומסיים בלבן, כי הוא בסוד התרועה שיש פשוטה לפניו ופשוטה לאחריה. והנה הציצית והתכלת בדמיון הלולב והאתרוג, וכשם שהלולב והאתרוג מעכבין זה את זה, כן הציצית והתכלת מעכבין זה את זה בזמן שהיה תכלת מצוי, אבל עכשיו שאין לנו תכלת **מניח הלבן בלא תכלת כי הוא העיקר**, והנה התכלת הוא האתרוג שנקרא הדר וכו'

מתוך דמיונו בלולב ואתרוג, עולה האפשרות שמוצא לשונו בעיטור.

מכין אותו

בס' ערוגת בשם³⁶: ונ"ל [ששני] מינין כנגד מין אחד, יותר מצוה מן המובחר ממין כנף, כנגד שני מינין כשאין בהן מין כנף, דעל שני מינין נאמ' לשון ציוי, ונתנו על ציצ' הכנף פתיל תכלת, וכאלו נאמ' ינתנו שניהם, ומשו' הכי אי לא וראיתם אותו דדרשי' מיני' דתנן - האי לחודיה והאי לחודיה, הוו מעכבי אהדדי, ומהאי טעמ' נמי, מי שהיו לו שני מינין, ולא היה רוצה לעשות כי אם ממין אחד, מכין אותו עד

³² כ"ה הכתיב חסר גם ברש"י ריש קורח, עפ"י כ"י המיוחד לייפציג 1.

³³ מוגה מתוך כ"י וטיקן 143 דף 308v.

³⁴ מוגה מתוך כ"י וטיקן 143 דף 315v.

³⁵ בגיליון נוסף בכ"י שם.

³⁶ ג' עמ' 210.

שתצא נפשו, כדין כל מצות עשה. אבל [מין] כנף, [לא] נאמ' עליו לשון ציוי, ומשו' הכי לא מעכב, דעיקר הכנף הנכתב, היינו להורות שבכנף יטיל ציצית, ומשום דסמכיה לציצי' דרשינן ביה נמי מין כנף, ומשו' הכי לא מעכב כאשר הוכחתי לפנים, הילכך אפי' מי שהיה לו מין כנף, ואינו רוצה לעשות ממין כנף אלא שלא ממין כנף, אין מכין אותו עד שתצ' נפשו. **נמצאו שלשה עינינין במצות ציצית;**

1. אחד, מין כנף ולמצוה, ואם יש לו ואינו רוצה אין מכין אותו, אלא שלא קיים מצוה מן המובחר.
2. שיני, אם יש לו שני מינין ואינו רוצה כי אם במין אחד, מכין עד שתצא נפשו.
3. שלישי, אם אין לו, יעשה במין אחד, דתכלת ולבן לא מעכבי [אהדדי] וכו'

תכלת מעכבת את הלבן - ליש אומרים בהלכה

המקורות שבראשונים לפנינו;

1. המאור הקטן מסכת שבת³⁷: וכבר השיב עליו הרב הנשיא ר' יצחק בר ר' ברוך ז"ל³⁸ - והוי יודע שדעתנו נוטה שהתכלת מעכבת את הלבן והלבן את התכלת ואף על גב דתניא וחכמים אומרים אין מעכבין הא פרישנא בגמרא דמאן חכמים יחידאה הוא כדאמרינן בגמרא מאן תנא דפליג עליה דרבי ר' יצחק הוא דאמר אין לו תכלת מטיל לו לבן הילכך הדרינן לכללא דנקטינן הלכה כרבי מחבירו ואף על גב דברייטא קתני לה לדר' יצחק בלשון חכמים לסתמא דברייטא לא חיישינן ודר' עדיפא משום דגרסינן התם א"ל לוי לשמואל אריוך לא תיתיב אכרעך עד דמפרשת לה להא מילתא התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת מאי היא וכו' מדקא מהדרינן לפרושה למתניתין לאפוקה למתני' מפשטה ולאוקמא אליבא דר' כהלכתא וכן נראה מדברי ר"ש קיראה בעל הלכות ראשונות שלא כתב משנה זו והתכלת אינה מעכבת את הלבן בהלכות ציצית שלו ומנהג קדמונינו הבאים אחרי הרי"ף לסמוך עליו כאשר ישאל איש בדבר האלהים וממנו פשט המנהג בינינו כמו שהוא נהוג היום ונחנו מה לחלוק ולשנות ועל כן אנחנו יוצאים בעקבי הראשונים.

2. תמים דעים: ועי'³⁹ בתמים דעים בתשובת הנשיא רבינו יצחק ב"ר ברוך ז"ל? דגם הוא ז"ל כתב דקיי"ל תכלת ולבן מעכבין זא"ז וציצית האידנא אינו נוהג אלא מדרבנן עיין שם. והביאו הבעל העיטור הלכות ציצית עיין שם.

3. תשובות הגאונים החדשות⁴⁰: זו השאלה לר' ברוך החכם ז"ל. שאלתני יעזרך האל היכשר להטיל ציצית פשתן לטלית פשתן אם לא, ואמרת כי קצת אנשי חכמי המערב +הרי"ף, ראה בסמוך+ התירו להטיל ציצית פשתן לטלית פשתן, ושאלתני אם דעתי מסכמת לדעתו בכך אם לא.

³⁷ דף י"א ב'.

³⁸ שם - ושבר כל דבריו הכתובים בהלכות ציצית, והדעת מכרעת כדברי הנשיא? ורוב תשובותיו על הרי"ף נכונות וברורות וכו' - בהערות תשובות גאונים לקמן נכתב: כך גם בכת"י וטיקן, אורבינטי - . אך בכת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים - : וכבר השיב עליו הרב ר' ברוך ז"ל. - ר' ברוך ב"ר יצחק אלבאליה, מגדולי תלמידיו של הרי"ף, שהעיד כי הרי"ף אמר לו 'אני אהיה לך לאב ואתה תהיה לי לבן, ועמדתי בביתו עד שקראתי לפניו כל התלמוד' (ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז. הרי"ף נפטר בשנת תתס"ג, בהיותו בן 90 שנה, ור' ברוך היה באותה עת בן 26 שנים. ועל אף גילו הצעיר, לא נמנע ר' ברוך מלחלוק על רבו עוד בחייו). וכן מפורש כמה פעמים בספר העיטור: ר' ברוך. וכן להלן בהשגתו של ר' אפרים, תלמיד הרי"ף ובן דורו של המשיב: 'שבקיה רבינו ברוך לענותנותיה'. לעומת זאת, הכותרת בתמים דעים היא: 'תשובת הרב [הנשיא] רבי יצחק בר ברוך ז"ל על הרב אלפסי ז"ל בענין הלכות ציצית', ולפי זה המשיב הוא ר' יצחק אביו של ר' ברוך (על מחלוקת קשה בינו לבין הרי"ף ראה ספר הקבלה). וכן הביא הרז"ה בספר המאור הנדפס (אך בכת"י ניו יורק: ר' ברוך). בתשובת הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן סי' ד ומהדורת י' בלאו סי' קכב: ר' יצחק ב"ר ברוך. אך נוסחה זו אין לה על מה שתסמוך; במקור הערבי של תשובת הרמב"ם: רבי' ברוך זצ"ל. וכך גם בשלשה תרגומים שונים לעברית, זה שבפאר הדור, זה שבכת"י אוקספורד וזה שהביא ר' אברהם סכנדרי. ולמרות שהדברים מפורשים היטב, חוזרים כל המהדירים של תשובת הרמב"ם ומגיהים הן במקור הערבי והן בתרגומים העבריים 'ר' יצחק ב"ר ברוך'; החל בכך גולדברג, שהגיה בתרגומו על פי ספר המאור, ואחריו נמשכו שאר המהדירים וכמה חוקרים אחרים. ובאמת אין כל ספק שלדעת הרמב"ם המשיב הוא ר' ברוך. ומסתבר כי אכן ר' ברוך הוא המשיב, כעדותו של ר' אפרים תלמיד הרי"ף.

³⁹ הביאור על ספר המצוות לרס"ג (הרב פערלא) עשין עשה ז'.

⁴⁰ עמנואל סימן קמ"א.

דע כי עמדתי על ראיותיו של זה הרב הגדול וטענותיו בתשובותיו על מי שלא התיר להטיל ציצית פשתן בטלית פשתן, ואני לפי עניות דעתי לא ראיתי דבריו נכונים, מפני שסמך על הנראה מן הדברים וכמצפין הדברים מה שמבאר זולתי זה, כמו שאמרו לכאורה כשמו' רהטא, וכי מעיינת בה שפיר אזלא כרב. וראיתי שאקדים טענותיו וראיותיו תחלה, ומה שסמך עליו, ואחר כך אומ' לך דעתי, כדי שתתברר לך הדבר על בירורו. -

ואין הדבר כאשר חשב זה הרב כי זו הבעיא ותשובתה מלמדות שתעשה הציצית מפשתן לבדו בלא תכלת, כי הוראת שמואל והבעיא הולכים על מה שנוסד מדברי זו המשנה שאמרה התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינה מעכבת את התכלת, והסכימו הכל כי ענין זו המשנה אינו על עיקר מעשה הציצית מתחלתו שלא יעכב כל מין משני מינין הללו את חבירו ותתקיים מצוה באחת מהן, אבל כונת המשנה לומ' בעת שיפסוק אחד שישאר ממנו כעניבה והאחד נשאר על תומו תהא זו הציצית כשרה, וכן אמרו אחר היות רבות אמ' רבא לא נצרכה אלא לגרדומיו דאי איגרדם תכלת וקם אלבן או איגרדם לבן וקם אתכלת כשר. נתברר מזה כי מתחלת מעשהו צריך שיהיו שני המינין התכלת והלבן נמצאים ולא תעשה הציצית מאחד מהן [לבד], ותהיה משנתנו מסייעת לר' דאמ' וראיתם אותו מלמד שמעכבין זה את זה. ולמדנו מדברי רבא שתירץ משנתנו ואמ' לא נצרכא אלא לגרדומיו שאם יפסוק אחד משני מינין אילו ולא ישאר ממנו כשיעור עניבא יהא פסול כולו, כל שכן כשתעשה הציצית מתחילתה ממין אחד שהיא פסולה. ולמדנו [ש]החכמים החולקים על ר' יחיד הוא כשאמרו מאן תנא דפליג עליה דר' האי תנא הוא דתניא ר' יצחק אומ' משום ר' נתן שאמ' משום ר' יוסי הגלילי שאמ' משום ר' יוחנן בן נורי אין לו תכלת מטיל לבן. והתברר כי ר' ותנא דמתניתין דעתם אחת היא כי השני מינין שבציצית מעכבין זה את זה וזו היא ציצית דאוריתא, ועל זה השורש הילוך כל השמועות והבעיות שלא תתקיים מצות התורה אלא בקיבוצם יחדיו אבל כשחיסר אחד מהם הציצית היא מדרבנן. וזו היא שאמ' רבא לרב נחמן אי אמרת בשלמ' דאורית' היינו דמשתרי בהו כלאים אלא אי אמרת דרבנן היכי משתרי בהו כלאים, והשיבו רב נחמן חדא קתני או צמר או פשתים, רוצה לומ' כי הציצית הזאת שתעשה בשראין ובכלך מדרבנן היא לפיכך הכשירה במין אחד, אבל ציצית דאוריתא לא תהא אלא בשני מינין כאשר התברר. -

ואני אומ' כי מה שהרחיק מן הראיה הזאת אינה הרחקה, ואשר אמ' כי כל הדעות מסכימות על זה אינו אמת, כי זה המעשה [ש]אירע לרב קטינא עם המלאך הוא עיקר וראיה גלויה וברורה על מי שמתיר ציצית פשתן בטלית פשתן, שאילו היה מותר כן והמצוה תתקיים בזה המין לבדו למה יצא רב קטינא בסדין שאינו מצויץ והוא יכול לעשות ציצית מפשתן לבדו בסדין ומצות ציצית מקיימ' בהכי, מה אכפת ליה לרב קטינא ולמאי קא חייש שלא היה עושה כלל בסדינו ציצית, ואם היה עושה כך לא היה המלאך תופש עליו, ועם כל זה כי המלאך לא תבע ממנו [תכלת אבל תבע ממנו] ציצית באמרו ציצית מה תהא עליה, וממה שאמ' רב קטינא ענשיתו אעשה אם היה איפשר לו שיעשה ציצית פשתן בטלית פשתן כבר הציל עצמו מענשו של עשה, אלא להודיעך כי עיקר מצות ציצית הוא מה שהתברר מתירוצא דמתני' אליבא דר' בריש פרקין שלא תהא ציצית דאוריתא אלא בהתקבצם, כלומ' התכלת עם הלבן, והתכלת בסדין בלילה היא איסור כלאים ולפי' נמנע רב קטינא מעשות בסדינו ציצית כלל. ואין לך ראיה ברורה מזו שלא תהיה ציצית של פשתן בטלית של פשתן, ורחוק מהאי שאמ' ליכא בהא מילת' ספיקא וכו' 4. שו"ת הרשב"א [תשובה הזו היא ממהר"ם מרוטנבורג]⁴¹: היוצא בשבת בטלית שאינה מצויצת כהלכתה חייב חטאת. מכאן אוסרין לצאת בטליתות שלנו בשבת מחוץ לעירוב. שטליתות שלנו

⁴¹ חלק א' סימן תתע"ח.

שמא אינם עשויין כדין. **וכמו כן אין לנו תכלת, והעיקר הוא התכלת.** ומכל מקום ברוכי מברכין עליהו להתעטף בצצית מספק. כי אין זה אלא ספק ברכה לבטלה. אבל ספק לשאת משא לרשות הרבים כגון בגד שלא כדרך לבישתו ודאי אסור. **מפי מורי שיחיה ששמע מפי רבו בצרפת.**

5. שם⁴²: ועכשו זכינו לפירוש אותה שמועה שבפרק הקומץ שהארת בה את עיני, ויהיה הלשון כשמועו, ולא נצטרך לדחוק את הלשון כמו שהיית דוחק על פירוש שאמרת ועכשו [בהערות: אצ"ל ופרשת] ואף על פי שהוא מפלפולך הרב. **וגם שהגיד לי החכם הרב הגדול רבנו יונה ז"ל כמסיע על [דבריו - והיינו שהר"י פסק שתכלת מעכבת את הלבן, ובקש להביא ראיה מדברי הבה"ג, כדלהלן הע'] לשון שמצא בה בהלכות גדולות, אלמא קסבר רב הונא ארבעתן מצוה אחת. וקבלתי דבריו בשמחה, כי כבר הסכמתי לדעתו של בעל ההלכות, בלא שנוציא ממנה ראיה לתכלת שתהא מעכבת את הלבן, כמו שעלה על דעת החכם הנזכר יהי אלהיו עמו** [מכאן נראה שתיבת ז"ל דלעיל, תיקון הסופר הוא. ונראה שהר"י פי' דברי בה"ג, דה"ק דבכלל שאינה מצויצת כהלכתה נכלל גם טלית שלא הטיל בכל ארבע כנפותיה, דודאי מצוה להטיל בכולן. ומדאמר רב הונא דבכי הא חייב חטאת, אלמא סבר ארבעתן מצוה אחת. ולפי זה אף טלית שהטיל בה לבן ולא הטיל בה תכלת, ואף היא אינה כהלכתה, דהרי מצוה גם בתכלת, וא"כ אף היא בכלל דברי רב הונא, שהיוצא בה בשבת חייב, וש"מ שתכלת מעכבת את הלבן] וכו'

6. ספר העיטור בהלכות ציצית: ורבינו ברוך דעת שלישי בתשובה שהשיב על רבינו אלפס ז"ל שפסק הלכה כר' דאמר תכלת ולבן מעכבין זא"ז וכיון דתכלת ליכא לבן ליכא ולפיכך נמנע רב קטינא לעשות ציצת בסדינו דתכלת בציצת כלאים היא בלילה ובחלק ראשון דחינו דבריו ולכל נ"ד יש תשובה אלא מ"ש דהא דשמואל עם התכלת היא שהיא עיקר אלא שהוא אמר ח' לעיכוב ואינו אלא מצוה ואפילו למ"ד אין מעכבין קאמר כמו שנפרש בחלק הסמוך לזה.

האחרונים;

1. שו"ת משיב דבר⁴³: ונלענ"ד זהו עיקר הטעם של מהר"ם שלא היה יוצא בארבע כנפות בשבת אף על גב דמשמע שהיה אומר שירא שמא יפסקו החוטין. לדעתי הדלה לא רצה להגיד להם עיקר הטעם שהיה בדעתו שחושש להפוסקים דתכלת מעכב את הלבן דא"כ היו מקשים אותו היאך הוא מברך בחול לכך היה מדחה השואלים בטעם זה (ודרך הראשונים לדחות בכאלה) אבל האמת אי אפשר לחשוב שהיה מחזיק זה הטעם כעיקר, דהיה חושש שמא יפסוק דלמאי נחוש אנן יותר מאמוראי קמאי דמר בריה דרבינא היה נושא אפילו טלית בשבת ולא חשש לזה. כדאיתא במנחות אלא העיקר דהיה חושש לעיקר הדין, ואף על גב שהיה מברך עליו בחול. ומשום הא לא איריא דכבר כתבתי לעיל, שאין בזה קושיא, והבאתי סוגיא מפורשת בשבת דמקשה הגמ' מימהל היכי וכו' ומיישב ראב"א דמהלינן מספק ממנ"פ ולא יישב בזה היאך מברכין מספק איך שהוא לדעתי האמת הוא הטעם בדעת מהר"ם ז"ל וכו'

2. הגר"ח⁴⁴ לא יצא בשבת לרה"ר בט"ק? משום שחשש להשיטות שהותר רק עם תכלת כעיקר המצוה, והוכיח כן מלשון הרמב"ם "טלית המצויצת כהלכתה מותר לצאת בה בין ביום ובין

⁴² החדשות (מכתב יד) סימן כ"ב. שם חלק ז' סימן שמ"ה.

⁴³ חלק א' סימן ב'.

⁴⁴ בתשובות והנהגות כרך ד' - הנהגות הגאון ר' חיים מבריסק זצ"ל. מסורה ט' עמוד ע', שם חוברת כ"ה עמוד כ"ב, מפני הרב עמוד כ"א, הררי קדם ג' עמ' רפ"ט, מאירי - שבת.

בלילה שאין הציצית הגמורה משאוי אלא הוא מנוי הבגד ותכסיו", פירש הגמורה עם תכלת דוקא וכו'

3. מקור חיים⁴⁵: רק למיחש לדעת הרי"ף והרמב"ם מיהא בעי, שהב"י הכריע כוונתו וסתם כך בש"ע, ולא מצי המתעטף בטלית של שאר מינים למיפטר את זה שמתעטף בטלית צמר או פשתן בברכתו, ואעפ"י דבזמן הזה אין ציצית דאורייתא כלל [בהערות: דבר זה צריך עיון שהרי אין התכלת מעכבת את הלבן, וגם בלבן בלי תכלת מקיימין מצוה התורה. ואולי כוונתו לשיטת בעל המאור דציצית בלי תכלת הוה דרבנן, ואולי צריך לתקן לשונו ולומר ואע"פ ד"ברכת" ציצית אינה דאורייתא כלל וכו' אבל עדיין דברי רבינו צריכין יישוב, כבהערה הבאה וכו'], מ"מ חיובא דטלית זה דאורייתא וזה דרבנן, ועוד די"ל דלא אתי תרי דרבנן ומפיק חד מדרבנן. ובעולת תמיד כתב נפקא מינה זר מאד בזמן הזה.

מנהג הגר"א – חזון האיש

בס' מעשה רב⁴⁶: וכן לובש הוא מתחת לבגדיו כעין טלית גדול מבגד של צמר גפן:

סיפר רבנו⁴⁷: אחרי שלמדתי סוגיא זו ויצא לי שצריך ללבוש בגד צמר נכנסתי עם הגר"ר שמריהו גריינימן לחזון איש לדון עמו אמאי לובש ט"ק מבד, והעלינו איתו ה' טעמים למנהג של הגר"א, ונו"נ עמו שלכאורה כעת זה לא שייך. [וראה במעשה רב השלם כמה טעמים למה לא לבש הגר"א צמר, וכולם לא שייכים אצלנו וכמו שהעיר רבנו]. ואחרי מו"מ אמר לנו החזון איש: 'אתם תנהגו כמ"ב שתלבשו ט"ק מצמר, אבל אני אמשך ללבוש טלית מבד, מטעם הכמוס עמדי' וכו'

מן האפשר שחששו רבותינו ז"ל אלה הנ"ל לשיטת רז"ה, הסובר שתכלת מעכבת, אשר בכן נמנעו והחמירו במקום אפשר, שלא ללבוש בגד צמר, אשר מחויב מדאורייתא בציצית, שלדעת רז"ה, הלא יעברו מצוות תכלת מן התורה, ואילו הצמר גפן חיובו מד"ס, עפ"י הרי"ף, והרמב"ם וב"י, שעכ"פ כפי שיטתם, אין עוברים מדאורייתא אף עפ"י הרז"ה, והוא מעין ספק ספיקא. אך לא חששו מעיקר דין התורה, וע"כ בטלית גדול שבפרהסיה, הם לא יצאו ופרשו מן הציבור, והתעטפו ולבשו בגד צמר ככל עמך בני ישראל.

⁴⁵ א' עמ' נ"ג. ישועות יעקב או"ח ח' א', מובא שם בעל סדר הש"ס ר"פ התכלת. כתר המלך. אמרי ירוחם. כליל תכלת עמוד ע"ד.

⁴⁶ בהלכות ציצית ותפילין אות י"ז.

⁴⁷ ספר כאיל תערוג – עובדות על גדולי הדורות עמ' של"ז.

כוונות כאילו יש בה תכלת

1. ברכי יוסף⁴⁸: מברך להתעטף בציצית וכו' כתב הרב המקובל החסיד מהר"ר יעקב צמח זצ"ל בהגהותיו לא"ח כ"י. וז"ל, מהרב זלה"ה, צריך להסתכל בציציות כאלו יש בו תכלת, כי אף שאין לנו תכלת אותה ההארה לא נפסקה, ואין התכלת מעכב את הלבן. צמח: טוב להסתכל בציצית וכו' ויכוין כאילו יש בו תכלת דאותה ההארה לא נפסקה. האר"י זצוק"ל. בהערות: כ"ה בשער הכונות ד' כ"ז ע"ב. וכ"כ רבינו בקשר גודל סי' ב' אות ז' וכו' ובבן איש חי שנה ראשונה פרשת נח: נכון להסתכל בציצית, ויכוין ויצייר במחשבתו כאלו יש בהם חוט מראה תכלת שהוא דומה לרקיע, מפני דאותה הארה לא נפסקה, וכמ"ש מהר"ח ז"ל, וימצא טוב בכונה זו:
2. ס' אמרות טהורות⁴⁹: וכמו שבשעת הנשיקות נכון להרהר יהי רצון כאלו אני מקיים גם מצות תכלת לציצית, וכמו שכן הוא בדפוס בשם גדול אחד [ע' עין התכלת מהגה"ק מראדזין זצ"ל בפרט השלישי באורך מה שהביא מהאריז"ל ומעבודת ישראל, וע' ב"ח סוס"י כ"ד, ואולי לזה כוון זקני ז"ל. - מבין המחבר] בדורנו יצ"ו.
3. דעת קדושים⁵⁰: בנוסח הלשם יחוד שקודם עטיפת הטלית בסופו, יסיים בזה הלשון. ותהא חשובה מצות ציצית זו לפני הקב"ה כאלו היה לי תכלת בכל כנף וכנף, וכאלו קיימתיה בכל פרטי דינים השייכים לזה על פי תורתנו הקדושה, וכל דקדוקיה וכוונותיה, ובזכות מצות ציצית זו אזכה שלא יהיה לי שום גרעון בהצלחת זכרון ועשיית כל התרי"ג מצות התלויים בה, כמו שכתוב וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אותם, אמן סלה וכו'.
4. בן איש חי⁵¹: ועל כן יזהר לומר בפיו מקודם, "הריני מטיל ציציות אלו לשם מצות ציצית", יען די"א כל דבר הצריך כונה לשמה צריך להוציא הכונה בשפתיו, וכמ"ש האחרונים בדין הטווייה ושזירה. וטוב לומר "ליקבה" וכו' הריני מוכן להטיל ציציות בארבע כנפות הבגד הזה כמו שצונו ה' אלהינו בתורתנו, ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם, ונאמר גדילים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה. ויהר"מ ה' או"א כשם שאנחנו מקיימים מצוה זו בחוטי לבן, כך תזכינו לקיים אותה כתקנה בחוטי תכלת, ככתוב בתורה ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. ויהי נועם וכו'":
5. ספר יערות דבש⁵²: כללו של דבר, הכל תלוי בעשיית המצות, אם סיפק בידינו, וזהו צרי ומזור לנו, כי בעו"ה אנחנו בגולה רובי מצוות אין לנו לקיים, ובמה יתכפר ויתרצה עבד אל אדוניו, ואפילו מצות ציצית אין בידינו בשלימות בעו"ה, כי אין לנו תכלת, אבל זאת נחמתנו, כי הואיל ואין סיפק בידינו לקיים המצוות, יש לנו שכר כעושה מצוה, רק זהו למי שלבו דוי וכואב על מניעת המצוה, אבל מי שאין משגיח בזה, הלא כל לבבות דורש ה', ואיך יש לו שכר כעושה מצוה, וקמיה שמיא גליא שאינו מקפיד בזה. ולכן חובה על כל איש בשומו ציצית בבגדו, לזכור במצות תכלת, ולהתאנח בשברון מתנים על אשר אי אפשר לקיים המצוה בשלימות, וכן הוא בקריאת פרשת קרבנות תמידין כסדרן, ומכ"ש בשבתות וחגים, קרבן פסח, עומר, וכדומה, יתן אל לבו להתעצב ולדאוג לקונו, כמה שלימות חסרה לו מה שאין בידו לקיים מצות כאלה, ואילו יחסר

⁴⁸ אורח חיים סימן ח'. מוריה רט"ו-רט"ז. ובבית אהרן וישראל צ"א.

⁴⁹ ג' א'. עוד.

⁵⁰ בעמ' 11 ועוד.

⁵¹ שנה ראשונה פרשת לך – לך.

⁵² חלק שני - דרוש ב'.

נוי התכלת

לאדם הון עתיק, הלא תמיד בזוכרו בו ישתנו פניו ובעצבון יאכל, ומכ"ש באיבוד מצות כאלה
אשר יקרים מפז ומפנינים, וביחוד קרבנות ה', שהם היו קשר אמיץ לקשר ישראל עם ה' בקשר
ויחוד מוחלט, הכי נקרא שמו קרבן, שמקרב ישראל לאביהם בשמים וכו'

זכר לתכלת

1. רמב"ם בהלכות ציצית⁵³: העושה לבן בלא תכלת לוקח אחד משמונה החוטין וכורך אותו על שאר החוטין עד שלישן ומניח שני שלישית ענף, וכריכה זו אם רצה לכרוך אותה חוליות חוליות כעין שכורך בתכלת הרשות בידו וזה הוא מנהגו, ואם רצה לכרוך בלא מנין חוליות עושה וכו'.
2. ספר העיטור בהלכות ציצית: אמר אב"י וצריך לאפרודי כי ציצתיה דארמאי צריך להפריד חוטי ענף זה מזה מן הגדיל ולמטה כדי שיהא ניכר ענף ציצתא דארמאי קציית שער של בלורית שפרודות מלמטה ודביקות מלמעלה ומסתבר לן בעידן תכלת קאמר להפריד תכלת לצד א' ולבן לצד א' דומיא דציצתא הכירה דלבן ותכלת ויפה לדקדק ולעשות זכר לתכלת וכו'⁵⁴.
3. שו"ת הרא"ש⁵⁵: וי"א, שכל טליתות שלנו הויין מצויצות שלא כהלכתן ואין יוצאין בהן לר"ה. ואין דברים של טעם; דאם אין מצויצות כהלכתן, האיך אנו מברכין עליהם? אלא ודאי התורה אמרה שיש ליתן בכנף שני חוטין לבן ושני חוטין תכלת, והלכה למשה מסיני שהתכלת אינו מעכב את הלבן, והיה מספיק לנו בשני חוטין לבן, אלא שאנו נותנין עוד ב' חוטין זכר לתכלת וכו'.
4. נימוקי יוסף הלכות קטנות (מנחות) - הלכות ציצית: ונוי תכלת. פרש"י ז"ל עיקר מצות תכלת, ואף על פי שאמרו נוי תכלת וכו' צריך לעשות כן היום בלבן, כיון שהוא ניכר [זכר] לתכלת:
5. שם: ואומר רש"י ז"ל שאנו נוהגין עם הקשרים וחוליות שביניהם להשלים למנין תרי"ג שארז"ל דשקולה מצות ציצית כנגד כל המצות לפי שהוא כמנין תרי"ג כי ציצית עולה בגימטריא ת"ר ח' חוטין וה' קשרים י"ג וכו' וכן אנו נוהגין לעשות ה' קשרים וד' חוליות ובג' החוליות שבעה כריכות ובאחרונה י"ג כריכות זכר לתכלת שדומה לרקיעים ולאוירים ומ"מ אם הוסיף או פחת לא פסל ואין לשנות המנהג בכל זה וכו'.
6. לבוש⁵⁶: והטעם שעושין אותה כנגד הרקיעים, לפי שבזמן שהיה תכלת עשו כל החוליות על סדר הרקיעים כמו שהוזכר בגמרא. ועיקר טעמא הוא משום שתכלת דומה לים וים דומה לרקיע וכו', ולכך היו מדמין סדורם לסידור הרקיעים כדי לזכרו לטובה, לפיכך גם בזמננו זה אף על פי שאין לנו תכלת, עושין זכר לסידור הרקיעים.
7. דרכי משה הקצר שם: והטעם שמתחילין בשבע ומסיימין בשלש עשרה מפני שאמרו בגמרא פרק התכלת בענין חוליות התכלת הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה ואמרינן שם טעמא שבע כנגד שבעה רקיעים שלש עשרה כנגד שבעה רקיעים וששה אוירים שביניהם לכן אף על גב דאין אנו עושים חוליות כמו בתכלת מכל מקום עם הכריכות עושים זכרון לתכלת וכו'.
8. ושם - פרישה: ומ"ש וכן יעשה עד שישלים לחמשה קשרים וכו'. כן כתב גם הרא"ש שם וזה לשונו אם נפרש דמה דאמרינן צריך לקשור על כל חוליא היינו אחת של לבן ואחת של תכלת אז נמצא [סמך לחמשה קשרים דתחלה קושר] סמוך לכנף וכורך חוליא לבן וחוליא תכלת וקושר הרי שתיים ועוד לבן ותכלת וקושר הרי שלש ועוד לבן ותכלת וקושר הרי ארבע ומסיים בלבן וקושר הרי חמשה עכ"ל הרי לך שבימי התלמוד היו עושין שבע חוליות וחמשה קשרים והייתי

⁵³ פרק א'.

⁵⁴ דף על הדף - מנחות: ועל פי זה יש לבאר הא דאיתא בירושלמי, והובא בתוס' לקמן ש - מאמתי קורין שמע בשחרית - משיכיר בין תכלת ללבן היינו בין תכלת שבציצית, ללבן שבציצית, שצריך להפריד חוטי התכלת מחוטי הלבן, וצריך להכיר ביניהם כדי לדעת להפרידם זה מזה.

⁵⁵ כלל ב' סימן ט'.

⁵⁶ אורח חיים סימן י"א.

אומר שגם עכשיו נעשה חמשה קשרים ובין כל קשר וקשר שתי חוליות לבן אחת במקום תכלת ואחת במקום לבן זכר למנהג ימי התלמוד וכ"פ שם בית יוסף ז"ל צריך לעשות כן היום בלבן כיון שהוא זכר לתכלת ע"כ קא משמע לן בעל העיטור דאנו יכולין לעשות לכתחלה כמה כריכות וחוליות שנרצה ואין אנו חוששים למה שנהגו בימי התלמוד אף שגם בזמנינו מצוה לעשות חמשה קשרים וארבע [חוליות] שהוא זכר לחמשה קשרים וארבע חוליות לבן שנהגו הם אבל אין צריך לעשות שבע חוליות ולאפוקי ממשמעות הרמב"ם שכתב ז"ל אם רוצה לכרוך אותן החוליות כעין שכורך בתכלת הרשות בידו וזהו מנהגינו ע"כ משמע דלכתחלה טוב שלא יפחות ממנין החוליות שעשו בימי התלמוד:

9. ביאור הגר"א: אין שיעור כו'. דוקא בתכלת אמרו הפוחת כו' ושיעור של חוליא שם אבל בלבן אין לדקדק במנין החוליות דמניינם נגד הרקיעין כמש"ש לפי שתכלת דומה לרקיע משא"כ בלבן תוס' שם וש"פ ומ"מ עושין לזכר כמו בתכלת תוס' ורמב"ם:

10. באר יהודה⁵⁷: והנה לפי מה שכתבתי לעיל בהל' ו' בס"ד דשיטת הרמב"ם לדברי ב"ה הוי דבעי ארבע חוטין שיהיו שבעה חוטי לבן וחצי חוט תכלת וחצי חוט לבן דהוי עם התכלת א"צ רק משום דרכי נועם אבל אינו מעכב כמו שכתבתי כ"ז לעיל וסובר הרמב"ם דעתה דליכא תכלת בעי שבעה חוטי לבן דתהוי גם כן זכר לתכלת וחוט הח' הוי גם כן משום דרכי נועם כמו שהיה בזמן תכלת מש"ה סובר הרמב"ם דגם עתה דליכא תכלת ובעי שבעה חוטין דתהוי בהן שיור דכדי עניבה דבזה הוי שיור גם לרבי כמו שכתבתי ומשום הכי בנפסק רק חוט אחד ונשתייר בו אפילו מעט גם כן כשר כיון דחוט הח' אינו רק משום דרכי נועם ומש"ה אפילו שחסר זה החוט גם כן כשר כיון דמכל מקום נשאר חוט הח' שלם או דהוי ביה כדי עניבה ובזה הוי כמאן דאיתא מה שאין כן היכי דנפסק זה החוט מעיקרו דעי"ז גם חוט הח' אינו יכול להתקיים בכנף א"כ חסר זה החצי לבן ג"כ דהוי זכר לתכלת מש"ה פסול בזה חצי החוט שפיר צריך להיות וזה הוי הוכחה גדולה לשיטת הרמב"ם הנ"ל דמצריך רק חצי חוט תכלת ומש"ה שפיר ניחא דלא מיפסל רק בנפסק החוט מעיקרו וז"ב ונכון בס"ד בלי שום קושיא:

11. לקט יושר⁵⁸: וזכורני דהוה מהדר לעטרה בטליתו אחר משי שהיא צבוע תכלת שקו' הימיל בלויא, או שאר בלאו, אבל אשתו נתנה לו טלית שהמשי שלה הוי אדום, ומ"מ היה מברך עליו כמה ימים.

12. אליה זוטא⁵⁹: מכל מקום ראוי למדקדק לעשות דוקא ד' כנפות או טלית קטן לבן כדי שיהיה יוצא ידי הכל כשיעשה ציצית לבנים (ט"ז). וזקני הגאון מוהר"ר שמעון זצ"ל⁶⁰ היה רגיל בד' כנפות צבוע שקורין בלא"ב וציצית לבנים, וכמדומה שטעמו זכר לתכלת: אליה רבה⁶¹: מצבע וכו' כתב הט"ז מ"מ ראוי למדקדק לעשות דווקא ארבע כנפות או טלית קטן לבן כדי שיהיה יוצא ידי הכל כשיעשה ציצית לבנים. וזה לשוני באליה זוטא, וזקני הגאון ז"ל היה רגיל בארבע כנפות שקורין בלא"ב וציצית לבנים, וכמדומה שטעמו זכר לתכלת עכ"ל. ומזה

⁵⁷ הלכות ציצית פרק א'.

⁵⁸ חלק א' (אורח חיים) עמוד י"ב ענין ג'.

⁵⁹ סימן ט'. במקור חיים א' עמ' נ"ה, ובגן נטע עמ' 10.

⁶⁰ בשם הגדולים מערכת גדולים אות א' [קל"ח] מהר"ר אהרן שמעון - שפירא - אב"ד ור"מ בק"ק פראג איש האלהים קדוש ובנו מהר"ר בנימין וואלף אבד"ק דק"ק פיהם ונכדו הרב אליהו רבה זוטא וחתנו של מהר"ר בנימין הרב שבות יעקב ומנחת יעקב. והרב אליהו רבה וגיטו לפעמים מזכירים איזה חדוש דין מהגאון הרא"ש ואירע דבר להרב שפתי כהן עם הרב הרא"ש כמ"ש הרב שבות יעקב ח"א סי' ל"ו.

⁶¹ סימן ט'.

תראה שאין חילוק בין שבת לחול, וכן באמת היה לזקיני בשבת כמו בחול, ולאפוקי מקיצור של"ה שכתב בזה משמי מה שלא עלה על לבי:

13. פרי מגדים⁶²: ועיין אליה רבה אות ה' בשם אבי זקיני הגאון, טלית ירוק הנקרא "בלא" בלשון אשכנז זכר לתכלת, וכן נוהגים בטליתות שלנו. ועתה נהגו בטלית קטן שפת הבגד "בלא" - ומה ששפת הבגד כעין תכלת בטליתות שלנו, בתר עיקר הבגד אזלינן, עיין סימן י' במ"א ס"ק [ה']⁶³: ושם⁶³: וטליתות שלנו בשפת הבגד ארוג כעין תכלת וחוטין כפולים, אין זה שפה אלא בגד ממש הוא וכו' מ"ב, ביאור הלכה.

14. ובס' שו"ת מהר"י מברונא⁶⁴: אף על גב דלגבי ד' כנפות שהוא טלית קטן לא קפדי ועושים בכל צבע, וכן ראיתי למורי הר"ב דוד הזקן מסוידנ"ץ לובש טלית קטן שחור, מ"מ בטלית בב"ה לא ראיתי אלא בגדים לבנים כדפ', ואף בטלית קטן יש מקפידים דוקא בלבנים.

רבי שלמה מולכו

מצאתי כתוב⁶⁵: גדולתו של רבי שלמה מולכו זצ"ל הותירה רושם עז ביותר על כל גדולי ישראל שבאו איתו במגע, מענין לציין שהרה"צ ר"מ ליהמן⁶⁶ בספרו התייעודי "רבי יוסלמן" מתאר בהרחבה את פגישתו המעניינת של השתדלן הנודע רבי יוסלמן מרוסהיים עם רבי שלמה מולכו ואת הרושם העצום שהותיר הצעיר הלוהט ביראת השמים שבו בלב כל מכריו. עד כמה נקדש ונערץ שמו של רבי שלמה מולכו אפשר ללמוד מדברי הגאון הנודע רשכבה"ג בעל התוספות יום טוב בחיבורו "דברי חמודות" על הרא"ש בהלכות קטנות, הלכות ציצית, המביא בחרדת קודש במספר מקומות את מנהגי הר"ש מולכו וז"ל שם בס"ק כ"ה...: לא נהיגנא בשום מקום בציציות דהם לבנים לא צבועים ולא ראיתי אחד שיהא מצויץ רק בציצית לבן לא צבוע... ומ"מ פה ק"ק פראג בביהכ"נ דפינחס שהייתי רגיל בה קודם שנתמניתי לאב"ד יש ארבע כנפות ממשי בצבע ירוק כחלמון ביצה, וכן הציציות שבו ג"כ ממשי ירוק, והובא לכאן מרעזנשבורק והוא של הקדוש רבי שלמה מולכו הי"ד עוד שני דגלים וגם סרגינוס שקורים קיטל שלו" כלומר, שהתו"ט מוצא לנכון לציין את בגדי מהר"ש מולכו כראיה שאפשר להטיל צבע בציציות הטלית קטן למרות שלא נהגו כן⁶⁷. - עוד שם בדברי חמודות סק' מח' כתב וז"ל: אבל ראיתי ציציותיו של הקדוש רבי שלמה מולכו זצ"ל שאינם שווים לגמרי, וגם במספרם ראיתי שהכריכות הראשונות הן י' ואח"כ ה' ואח"כ ו' ואח"כ ה' היינו כאותיות שם הויה" עכ"ל התו"ט והובאו דבריו להלכה במג"א סי' י"א סק' כ"ב ושם במ"ב.

⁶² אורח חיים אשל אברהם סימן ט'.

⁶³ סימן י"א.

⁶⁴ סימן ע"ג. ים של שלמה - יבמות פרק א' סימן ג'.

⁶⁵ ספ' חית קנה עמ' 7. ספונות י"ח, עיונים ומחקרים ב'.

⁶⁶ (כך כינויו בפי הגאון ר' חיים עוזר גראדעניסקי זצ"ל בספר אחיעזר הג' סי' לב' בסופו עי"ש שהפליג בשבחי הר"מ ליהמן זצ"ל).

⁶⁷ (יש להניח שהדברים הללו הובאו לרעגנשבורק באותה הזדמנות שבו פגשו ר' יוסלמן קודם הפגישה עם המלך קרל שבסופה הועלה ר"ש על המוקד, ואף שם מוזכרים הדגלים של ר"ש מולכו ובהם היו חקוקים התיבות מכב"י = מי כמוך באלים ה').

מצות תכלת ידועה, והביאה הרמב"ם ז"ל בהל' ציצית בפ"ב. ושם מבואר דאם לא צבעו בדה חלזון פסולה. וז"ל הרמב"ם זלה"ה והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא חשונה. וכל שלא נצבע באותה צביעה פסולה. אע"פ שהוא כעין הרקיע כגון שצבעו באיסטיס ובשחור או בשאר דברים המשחירים ה"ז פסול לציצית עכ"ל. - ואמת שלא ביאר רבינו וגם בש"ס למה יפסלו שאר דברים ואפי" לא יתקיים הצבע. ס"ס תכלת הוא ותכלת אמרה תורה וא"ל נתקיים הצבע יצבענו עוד. או יביא חוט אחר. והלא קי"ל רצועות שחורות הל"מ וא"ל נתקיים השחרתן חוזר ומשחירן ולמה לא נעשה כן בתכלת. ואיך תהיה המצוה תלויה בדבר שאינו בידינו. ואם אין חלזון תבטל המצוה. ומוכרח לו' שכ"ז קבלה הל"מ דדוקא חלזון שצבעו קיים. - ומ"מ קשה לי למה בכל המצות עושין זכר לזמן הקודם כמו ספירת העומר דחייב התורה הוא דוקא מיום הביאכם וכו'. ובלולב ניטל ז' זכר למקדש. וגם בזה היל"ל אפי" צבע איסטיס וקלא אילן זכר למצות תכלת. ומה מפסיד לא יהיה אלא לבן. ונראה דאם יעשו קלא אילן תשתכח תורת תכלת שיאמרו זהו תכלת שאמרה תורה ואפי" ימצא חלזון יעשו איסטיס משא"ך בהנך שעשו זכר למקדש. - וצ"ע בתכלת האמורה במלאכת המשכן אם גם הוא בדם חלזון או אפי" איסטיס וקלא אילן. ונראה דגם הוא בעי דם חלזון וכ"כ רש"י בפרשת תרומה ותכלת צמר צבוע בדם חלזון. - ואמת שפעם א' עלה על דעתי לעשות חוט תכלת מאיסטיס מצד שאפשר שזהו תכלת האמור בתורה ומצד זכר למקדש. אך קיימתי בעצמי ואל תטוש תורת אמך. וקשה לי על כל הדורות שלא שקדו לחפש אחר חלזון כי בימי הש"ס בודאי היה כמפוי בפ' התכלת. וק' בעיני מאד מאד דבר זה שנתגלה מצוה א' ממצות התו' ח"ו. - ונר' שהחלזון נאבד מן העולם לגמרי שלא נודע ולא נשמע בעולם שיש דג שצובעין בדמו לא ביש' ולא באומות ומלכיהם שם צבע זה ואפי" אם היה נאבד מיש' לעניותם ודלותם ימצא באומות שיש דג שצובעין בדמו. ואין זה חידוש שכמה טבעים נאבדו מן העולם כמו ה' מיני דגן שלא נשאר מהם רק חיטים ושעורים והסיכה בשמן נאבדה לגמרי לא נשמע בעולם שעדיין זכרה בעולם וכמה דברים כמו יולדת לט' אינה יולדת למקוטעין והיום רובא דרובא יולדות כך וכ"כ הרשב"ץ הביאו בהגה' וכן מצאתי בזוהר פ' שמות. - ושו"ר בש"ות הרד"בז בס' תרפ"ה וז"ל ואפשר שעד היום הוא מצוי הלא שאין מכירין וכו' גם כי אינם צריכים לו שצבע הדומה לתכלת מצוי והוא איסטיס ונק' בערבי ניל. וצובעין אותו באופן שאינו עובר אפי" ע"י גיהוץ עכ"ל ומסופקני בדבריו כנר' שרוצה להכשיר ניל במקום חלזון וזה תימא וצ"ע:

שו"ת ישמח לבב⁶⁹: מ"ש בס' תורות אמת דף א' עמוד ב', ומ"מ קשה לי למה בכל המצות עושין זכר לזמן הקודם וכו' וכלולב ניטל ז' זכר למקדש, וגם בזה היל"ל אפילו צבע איסטיס וקלא אילן זכר למצות תכלת וכו'. וע"ז נכתב מן הצד בכ"י של מורי אבי זצ"ל וז"ל: הדבר תמוה דאיך נעשה זכר למצוה בדבר הפסול לאותה מצוה, והרי בליל פסח עושין זכר לקרבן פסח רק בכזית מצה של אפיקומין ולא בכזית בשר הדומה למצוה משום שהבשר נראה כאוכל קדשים בחוץ וה"ה תכלת וקלא אילן פוסלין הצצית. ע"ה ישמ"ח י"ץ. פסקי חכמי המערב.

⁶⁸ א' א'. אוצר הלכה א'-כ"ד עמ' רי"ב. רבי רפאל בירדוגו, (תק"ז, 1747 – תקפ"ב, 1822), הידוע בכינוי "המלאך רפאל" היה מגדולי חכמי ופוסקי מרוקו וכו'.

⁶⁹ לקט תשובות סימן ט'.

תפארת ישראל

תפארת ישראל⁷⁰: בענין תכלת יש לי ספק גדול. כי ידוע שהוא צבע (בלויה), ורגילין לומר שאין לנו צבע תכלת, כי אם הנצבע בדם חלזון דוקא, וכך כ' רש"י ריש פ' תרומה וכך כ' רמ"ל, שתכלת שנזכר בכל מקום הוא הנצבע מדם חלזון. - אמנם הדבר שאני מסופק בו, הוא אם באמת צריך לתכלת חלזון דוקא, דהנה כפי הנראה מהרמב"ם דבתכלת שבבגדי כהונה א"צ חלזון, ותמהני על רמל"מ שם שרצה לומר שהרמב"ם סמך א"ע על מ"ש בפ"ב מהל' ציצית, דבתכלת שבציצית צריך חלזון, וכמו כן דינו כאן. ולפע"ד אי אפשר לומר כן, דשם בהל' ציצית ממקומו הוא מוכרע שהרמב"ם מחלק בין הדבקים, שכתב תכלת האמור בכל מקום וכו' תכלת שבציצית צריך שתהיה צביעה שעומדת ביפיה ולא תשתנה, ואם צבעו צביעה אחרת, אף שהוא כעין הרקיע, פסול לציצית, עכ"ל. הנה מ"ש שעומדת ביפיה, היינו צבע שנעשה מדם חלזון, כמ"ש בש"ס, דרק חלזון יש לו מדה זו, אמנם מדבריו נראה ברור כשמש שמחלק בין תכלת שנזכר בציצית לתכלת שנזכר בכל מקום בתורה, ודלא כרמל"מ הנ"ל. וכן מצאתי סמוכות לרמב"ם, מירושלמי, למאן דלא חשיב צידה בכלל ל"ט מלאכות, על כרחך לא היה להן תכלת במדבר לבגדי כהונה מדם חלזון, וכך כתב הקרבן עדה שם, ואף דלא קיי"ל כהך מ"ד, לאו משום חלזון, רק משום תחש, דס"ל שהי' חיה שנבראת לשעתה, וא"צ צידה, וכמו שכ' בירושלמי שם, אבל בחלזון דבר רחוק הוא שהביאוהו מא"י, שהי' רק בחלקו של זבולון, דרך רחוק מהמדבר שהיו שם ישראל, וכמ"ש הקרבן עדה שם. וכיון שהוכחנו שלתכלת שצריך לבגדי כהונה לא היה צריך חלזון דוקא, א"כ הוא הדין לגבי ציצית אין צריך חלזון דוקא, דבשניהן לא נזכר רק מלת תכלת, וכן נראה מלשון הגמ' דא"ל אביי לרב ושמואל האי תכילתא במה צבעיתו לה, מדלא קאמר במה צבעין לי' משמע דלא שאל ליה פי' המלה מהו תכלת, דכבר ידע שפירושו הוא צבע בלויא כזהר הרקיע, ושאינו משתנה יפיו, וכדקאמר הש"ס בתר הכי, רק שאל לו, אתון במה צבעיתו ליה, משמע ודאי ברור דאפי' בשיצבענו בדבר אחר אם רק יעמוד ביופי מראיתו כשר אף לציצית, וכן משמע נמי שם, דבדקוה להצבע בבדיקה שהזכיר ר' יצחק ונתקלקל הצבע, וחזרו ובדקוה בדרב אדא וחזר ונתיפה, ורצו לפוסלו, א"ל רב אחאי הא לאוט תכילתא ולא קלא אילן [פי' מלת קלא הוא גוש, כמו שקל קלא פתק בה, ואילן הוא שם הצבע, אינדיגא בל"א, כך כ' רנ"י]. משמע דאם רק אינו קלא אילן אף שלא נצבע מחלזון, עכ"פ מדאינו משתנה מיפיו, כשר בין לציצית בין לבגדי כהונה.

אמנם גם על הרמב"ם אני תמה, דמשמע מדבריו רפ"ב מציצית, דרק בציצית צריך שלא ישתנה מיפיו, משא"כ בתכלת שבבגדי כהונה, וק' מ"ש הא מהא, דכיון שחז"ל שם הזכירו בציצית דצריך שלא יהיה אפרד חזותא, על כרחך שכך משמעות מלת תכלת שיהי' צבע (היממעל בלויא) שאינו משתנה, א"כ מ"ש ציצית מבגדי כהונה, ותו דמש"ס שם מוכח דאין לחלק ביניהן, דבש"ס שם גמר טעמא דפסול בצבע דציצית, מכליל תכלת שנאמר בבגדי כהונה, משמע דדיניהן שוה.

הכלל העולה דבין בציצית ובין בבגדי כהונה א"צ חלזון דוקא אבל צריך בשניהן שיהיה מראה (היממעל בלויא) שאינו משתנה מיפיו ע"י בדיקה שהזכיר הש"ס. **רק דאפ"ה אין נוהגין בתכלת בציצית מדאין אנו בקיאים באותן סממנים שהזכיר הש"ס שיבדקו בהן אם אינו משתנה כשיבדקוהו בהן, דהרי מגביא גילא ומיא דשבלוליתא שהזכיר הש"ס, מחולקין רש"י ורמב"ם בפירושן. לפיכך מדאין תכלת מעכב ללבן, ואיכא חשש שעטנז להכי בטלו בימי הגאונים לתכלת לגמרי, והרמב"ם ר"פ התכלת כ' דאין אנו יודעין לצבוע תכלת, וחידוש הוא שבחיבורו לא הזכיר דבר מזה. ועתה בא וראה כמה גדולים דברי חז"ל, שחקרתי אצל הצובעים היותר מפליאין במלאכתן, ואמרו לי שאין בנמצא (לעבהאפטעס בלויא) שיהיה ג"כ בת קיום (דויערהאפט). הרי דב' מדות הנכללים במלות**

⁷⁰ כללי בגדי קודש של כהונה.

תכלת, דהיינו היופי והקיום, אינן בנמצא בשום צבע (בלויא), ורק דם חלזון יש בו ב' מדות הללו, והוא שנאבד ממנו. דרישת ציון עמוד 110.

קרית ספר⁷¹: התכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע דמדשש כתנא תכלת עמרא והיא מין צבע מדכלליה רחמנא בהדי שאר מיני צבעים ארגמן ותולעת שני וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע דתכלת קאמר רחמנא. יראים.

---

⁷¹ הלכות ציצית פרק ב'.

גניזת תכלת

מצאתי כתוב: עם התפשטות הכיבוש הערבי הצטמצם ייצור הפורפורה לתחומי ממלכת ביזנטיון. שליטי החלק המערבי הלטיני של העולם הרומאי, ובהם האפיפיורים שישבו ברומא, נאלצו להסתפק בקבלת 'מתנות דיפלומטיות' משליטי קונסטנטינופול. - מסע הצלב הרביעי ב-1204, שזרע הרס בממלכת ביזנטיון, ונפילת קונסטנטינופול בידי הטורקים ב-1453, שמו קץ לתעשייה עתיקה זו, בת אלפי השנים. - עדות להפסקת השימוש בפורפורה נמצאת במקורות רק במדרשים המאוחרים, השייכים לתקופת הגאונים, כמדרש תנחומא ומשנת רבי אליעזר, המדברים על התכלת כעל דבר שנגנז. הרמב"ן (המאה ה-13) בפירושו לתורה מזכיר, שבזמנו התכלת עדיין הייתה מצויה, אך נועדה באופן בלעדי לשימוש של "מלך גוים" (יש שפירשו שכוונתו לאפיפיור, ויש שפירשו שכוונתו לקיסר ביזנטיון). - עם הפסקת השימוש בפורפורה לא פסקה ההתעניינות בה. כבר במאות הראשונות אחרי היעלמותה, סקרו מספר חוקרים בעבודותיהם את הידוע להם בנושא זה, בהסתמך בעיקר על הספרים הקלסיים של העולם היווני-רומי העתיק, ובמיוחד על ספריהם של אריסטו - "תולדות בעלי החיים", פליניוס - "אנציקלופדיה ריאלית" וויטרוביוס - "על האדריכלות". בין חוקרים אלה ראוי להזכיר:

1. Fabios Columna, Aqvatilium & Terrestrium Observationes 1616; Purpura 1616.
2. Samuel Bochart, Hierozoicon 1663.
3. Johannes Braunius, Vestitus sacerdotum hebraeorum 1680.
4. Giovani Paulo Nurra, Tinctura Sardiniaca 1708.
5. Paschalis Amatii, De Restitutione Purpurarum 1783.

בוכרט, ובראוניוס אחריו, עמדו במיוחד על זיהוי התכלת והארגמן של השפה העברית, ובוכרט אף זיהה את התכלת עם ה-purpura conchyliata של פליניוס. גם בעולם היהודי, למרות הפסקת השימוש בתכלת כחלק ממצות ציצית, לא נעלמה לגמרי הידיעה על זיהויה עם הפורפורה. כך מוצאים אנו את הרב יאיר חיים בכרך, בעל ה"חוות יאיר", בפירושו לשולחן ערוך "מקור חיים", את הרב יעקב עמדין בפרק ד' בספרו "מטפחת ספרים", את הרב בנימין מוספיא ב"מוסף הערוך" על ספר "הערוך", ואת הרב אברהם הרופא פורטאליאני בספרו "שלטי גיבורים" שנדפס במנטובה בשנת ה'שע"ב מזהים את התכלת עם הפורפורה.

כמה חוקרים של המאה ה-17 דיווחו על מציאת מינים שונים של חילזון הפורפורה, אף מחוץ לאגם הים התיכון. כן דיווח, למשל, Wulliam Cole מבריסטול בשנת 1681 ב-Acta Eruditorum על מציאת Purpura lapillus בחופי בריטניה. עוד לפניו, בשנת 1648, Thomas Gage היה הראשון לדווח על השימוש במין Purpula patula לצביעה בידי האינדיאנים בחופי מרכז אמריקה. מספר נוסעים וחוקרים החלו לדווח על הימצאותם של מצבורי שברי קונכיות – עדות לתעשיית הפורפורה בעבר. בהם: Wilde – צור (1840), de Saulcy (1864), Gaillardot (1874) - צידון (1874), Oskar Schmidt - אקויליה (1867), Boblaye – מוראי (1902) ועוד. במאה ה-18 ובמאה ה-19 התרבו החקירות הניסיוניות בחלזונות הפורפורה – חקירות אלו התבססו על ההסתכלות הישירה בטבע ולא על הספרות העתיקה. בין חוקרים אלה יש לציין:

1. Du Hammil, Memoires de l'Academie Royale des Sciencies 1736.
2. Hans Stroem, Purpur-Sneglen (Buccinum lapillus) beskrevet efter dens ud og invortes Dele, samt dens Leve og Yngle-Maade 1777.
3. Michele Rosa, Della Porpore 1786.

המחקרים הבולטים והיסודיים בתחום זה נעשו על ידי החוקר האיטלקי Bartolomeo Bizio בשנים 1832-1860, והחוקר הצרפתי Henri Lacaze-Duthiers בשנת 1857. עבודת סיכום גדולה, של כל מה נכתב לפניו, נעשתה בידי האגיפטולוג הווינאי אלכסנדר דדקינד, ופורסמה בשם Ein Beitrag zur Purpurkunde בארבעה כרכים בשנים 1898-1911. בעבודה זו נעשה לראשונה ניסיון לזהות את התכלת עם החומר המופק מן החילזון *Murex trunculus* (ארגמון קהה קוצים) ואת הארגמן – עם החומר המופק מן החילזון *Murex brandaris* (ארגמון חד קוצים).

The production of *Murex* purple for the Byzantine court came to an abrupt end with the sack of Constantinople in 1204, the critical episode of the Fourth Crusade.

מסורת הצביעה⁷² התקיימה במרחב ארץ ישראל עד התקופה הביזנטית ופסקה בראשית התקופה הערבית. היא המשיכה להתקיים בימי הביניים באזורים אחדים באזור הים התיכון והיא פסקה לדעתנו כבר במאה השלוש עשרה, ולכולי עלמא לכל המאוחר עם נפילתה של האימפריה הביזנטית בידי העות'מאנים [1453].

1. תשובות הגאונים - שערי תשובה⁷³: שר שלום ז"ל: והפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה כך פי' כשהיה תכלת ביד ישראל כשהיו מטילין ציצית לבגד כך היו עושין וכו' וכן הוא בספר האשכול בהלכות ציצית: ובתשובה לגאון הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג כך פרושו, כשהי' התכלת מצוי ביד ישראל והיו מטילין ציצית כך היו עושין וכו' ובגאניקה.
2. ובספר החינוך⁷⁴: ומה שאמרו שהתכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת, ואין הענין לומר שהן שתי מצוות, שהכל מצוה אחת היא, אלא לומר שאין מעכבין זה את זה, כגון אנו היום שאין אנו מוצאין תכלת שלא נמנע מפני זה מהטיל חוטין לבנים מבלי תכלת בטלית, ונברך עליהן כאילו הוא בשלמותו עם התכלת. וכן בזמן שהתכלת נמצא, מי שלא היו לו חוטין לבנים יכול להטיל תכלת בסדינו ומתעטף בו ומברך עליה. וצבע התכלת הזה שנצטוו בו דומה לעין הרקיע בטהרו, והוא נעשה בדם דג אחד שנקרא חלזון שעינו דומה לעין הים, ובים המלח הוא מצוי, וצובעין בו פתיל של צמר. וזה ימים רבים לישראל לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו. וצריך צביעה לשם מצותו וכו'.
3. וכך כותב המגיד מדובנא בספר המידות⁷⁵: "ולוא קבלנו שאין התכלת מעכב את הלבן בזמן הזה אפשר היינו מחזרים אף אחריו, כאשר אנחנו שולחים למרחקים להביא אתרוג ולולב והדס". מעשי למלך⁷⁶.

⁷² <https://docplayer.net/91978286-le-ao-a%5Euoi-%5E-ie-o-3-rgmnyt-dvmt-ph-haemastoma-murex-4-bnglyt-red-mouthed-rock-shell.html>

⁷³ סימן קנ"ט.

⁷⁴ מצוה שפ"ו.

⁷⁵ (שער הדעת פרק ט"ז).

⁷⁶ בהלכות כלי המקדש פרק ח'.

לז שצובעים בה תכלת

מצאתי כתוב⁷⁷: בחיבור 'תיאור העולם והעמים כולם' אשר נכתב במאה הרביעית, נזכרים ערים אחדות שהצטיינו בתוצרתם, מהן ערי חוף ומהן ערים שבפנים הארץ: "גם צרפנד וקיסריה ושכם ולוד שולחות ארגמן אמת". - אשר ללוד, דומה שבחינה מעמיקה של המקורות, תוכל לאשש את הידיעה שהבאנו לעיל שאכן התקיימה בעיר לוד תעשיית ארגמן בתקופה הרומית-ביזנטית. הכוונה היא למקורות חז"ל המצינים שבאזור ה'דרום', היו עיירות שרוב תושביהן התפרנסו ממלאכת הצביעה בארגמן, והם ניכרו בידיהם הצבועות, כפי שמובא בשם ר' הושעיא רבה [מאה שלישית] שמוצאו מאזור זה: מדרש תנחומא (ורשא) פרשת נשא⁷⁸: רבי יהודה אומר אף מי שהיו ידיו צבועות אסטיס או קוצה או פואה לא ישא את כפיו, למה לפי שדרך בני אדם שמסתכלין בו, ר' הושעיה הגדול שונה אם רוב אנשי העיר מלאכתן בכך מותר לו לישא את כפיו כשם שיש בדרום עורות צבועות [צ"ל: עירות צובעין] ארגמן, ומבין ידיהן צבועות. [נ"א: "עירות שצובעים בהן ארגמן, ורובן ידיהן צבועות"].

לאזור ה'דרום' היו שלוש הגדרות גיאוגרפיות בתקופת חז"ל: יהודה כולה, אזור דרום הר חברון ולאחר מרד בר כוכבא גם שם נרדף לעיר לוד וכל האזור שמסביב לה. אם כן הפרשנות שמדובר בעיר לוד היא מסתברת ביותר. על רקע זה מעניינים המקורות המזכירים את העיר "לוד שצובעין בה התכלת", שהוא לפי קליין שם הצופן של העיר לוד.⁷⁹ מקור זה תומך בהנחה שצבע הארגמן והתכלת הופקו מאותם חלזונות. דומה אפוא שבמרחב לוד התקיימה תעשיית צביעת בדים שעסקו בה יהודים. חומר הגלם לצביעה הובא מאזור החוף, מערי הנמל הקרובות: אפולוניה, יפו [תל קסילה?] או יבנה ים. קיימת כמובן אפשרות שהצביעה בארגמן בערי הפנים מתייחסת לתחליפים יותר זולים שנעשו באמצעות צביעה כפולה מסממנים צמחיים כמו פואה ואינדיגו. רוזנפלד משער שתעשיית הצביעה בלוד הייתה קיימת כבר בשלהי המאה הראשונה והמאה השנייה לסה"נ והיא הגיעה לשיאה באמצע המאה הרביעית. אין ידיעות מאוחרות יותר על תעשיית הארגמן מאזור זה, אם כי 'מסורות' של תעשיית צבעים בלוד וברמלה, ובה נטלו חלק גם יהודים ישנן מימי הביניים.

במקום אחר מ"כ: לוד (בערבית: اللد, תעתיק: אל-לד) היא עיר במחוז המרכז בישראל, ואחת הערים העתיקות בארץ ובעולם. - באוקטובר 2009 כלל ה-World Monuments Fund, מלכ"ר שמושב בניו יורק, את העיר העתיקה של לוד ברשימה של 93 אתרי מורשת עולמית בסיכון. -

תקופת הברונזה (1150-3500 לפנה"ס): העדות הכתובה הראשונה להתיישבות בלוד נמצאה ברשימה מן המאה ה-15 לפנה"ס, הסוקרת את ערי כנען שנכבשו על ידי פרעה תחותימס השלישי ומוזכרת בשם "רתן" המקביל על פי יוחנן אהרונ' ל"לדן" בכנענית. - בתקופה זו, לוד היה אחד היישובים הגדולים בסביבתו. תושביו עסקו בחקלאות, והחלו לגדל זיתים, שקדים, תאנים וקטניות.

⁷⁷ בס' הארגמן עמ' 41.

⁷⁸ סימן ח'. במדרש תנחומא (בובר) פרשת נשא: ר' יהודה אומר אף מי שהיו ידיו צבועים סטים או קוצה או פואה, לא ישא את כפיו, למה שדרך בני אדם להיות מסתכלין בו. ר' הושע הגדול שונה אם רוב אנשי העיר מלאכתן בכך, מותר לו לישא את כפיו. ובהערה. ובירושלמי - ברכות פרק ב': תני במקום שנהגו לשאול אבילים בשבת שואלין, ובדרום שואלין, ר' הושעיא רובא אול לחד אתר וחזא אביליא בשובתא ושאל בון אמר לון אני יודע מנהג מקומכם אלא שלום עליכ' כמנהג מקומינו וכו' ושם - פאה פרק ח': רבי חמא בר חנינא ורבי הושעיה הוון מטיילין באילין כנישתא דלוד, אמר רבי חמא בר חנינא לרבי הושעיה, כמה ממון שיקעו אבותי כאן אמר ליה כמה נפשות שיקעו אבותיך כאן לא הוה אית בני נש דלעין באורית' וכו' מקבילות. ובבראשית רבא פ' וישלח פ' ע"ו.

⁷⁹ ושם בעמ' 43 בהערה: עוד אל אזכור שמה של העיר לוד בספרות חז"ל באופן מרומז ונסתר, ראו קליין וכו' ושם בעמ' 60, 74, 100. לקמן הארכנו בזה.

לעומת ישובי התקופה הכלקוליתית, ישובי תקופה זו היו מאורגנים בסדר חברתי ותרבותי מפותח יותר. דבר זה התבטא הן בגודל היישובים והן בהיותם מוקפים חומה לעתים. ואמנם, לאחרונה נתגלו בלוד שרידי חומות המתוארכים לתקופה הכנענית, ומתנהלות בעיר כמה וכמה חפירות של רשות העתיקות.

תקופת הברזל: ממצאים מתקופת הברזל מלמדים כי העיר הייתה מיושבת בתקופה זו. העיד מוזכרת במקרא בספר דברי הימים א' מוזכר כי: "... בני אלפעל עבר ומשעם ושמד, הוא בנה את אונו ואת לד ובנתיה". ככל הנראה ההתיישבות הישראלית ארעה בתקופת מלכותו של יאשיהו, עת התיישבו באזור בני שבט בנימין בעקבות הרחבת הממלכה הישראלית מערבה. לפי מסורת חז"ל הייתה העיר לוד עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון: "לוד ואונו וגיא החרשים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון". על פי ספר עזרא תושבי לוד גלו עם חורבן בית ראשון, בשנת 586 לפנה"ס, ושבּו אליה עם שיבת ציון: "בְּנֵי-לֹד חָדִיד וְאוֹנוֹ, שִׁבְעַת מֵאוֹת עֶשְׂרִים וְחֲמִשָּׁה" (הכוונה למספר העולים לארץ, מבני לוד, חדיד ואונו). מאה שנים מאוחר יותר, מופיעה לוד כאחת מהערים ששלחו מתושביהן לחזק את ירושלים בפקודת נחמיה: "וְשָׂאֵר הָעָם הָפִילוּ גֹרְלוֹת לְהָבִיא אֶחָד מִן-הָעֶשְׂרֶה, לְשִׁבְת בִּירוּשָׁלַם עִיר הַקֹּדֶשׁ, וְתִשַּׁע הַיָּדוֹת, בְּעָרִים... לֹד וְאוֹנוֹ, גִּי הַחֲרָשִׁים". עובדה זו מראה כי לוד הייתה חלק מפחוות יהודה בימיו של נחמיה. בתקופה הפרסית, נכללה לוד דווקא בשומרון. גם לאחר כיבוש האזור בידי אלכסנדר מוקדון, בשנת 333 לפנה"ס, נותרה לוד במחוז שומרון.

שלטון יוון ורומי: במהלך מרד החשמונאים שהחל במודיעים הסמוכה, שיחרר יהונתן החשמונאי את לוד מידי היוונים, וסיפח אותה ליהודה. סיפוח זה קיבל אישור שלאחר מעשה מידי השליט הסלאוקי אלכסנדר באלאס ואחר כך זכה לאישור נוסף של דמטריוס השני. לוד נזכרת באגרות שקיבל יהונתן החשמונאי מדמטריוס הראשון ומדמטריוס השני. מאותן אגרות משתמע כי לוד שימשה מחוז מנהלי המסופח ליהודה. השגשוג הכלכלי במדינה החשמונאית, שגרר גידול אוכלוסין והתקדמות טכנולוגית, לא פסח על לוד. במהלך התקופה החשמונאית, עד לתקופת השלטון הרומאי, שמרה לוד על מעמדה כיישוב המרכזי בשפלת לוד, והיא אף נזכרת באגרת ששלח יוליוס קיסר להורקנוס השני.

השלטון הרומאי על לוד החל בשנת 66 לפנה"ס, עם כיבוש יהודה על ידי פומפיוס. בשנת 48 לפנה"ס קיבלה לוד מידי הרומאים מעמד של טופרכיה - עיר מחוז. בשנת 43 לפנה"ס, הטיל קאסיוס מיסים כבדים על האזור שנמצא בסוריה של ימינו, כדי לממן את מלחמתו הצפויה כנגד יורשיו של יוליוס קיסר. תושבי יהודה לא הצליחו לאסוף את סכומי הכסף שדרש מהם קאסיוס, וכעונש הוא מכר לעבדות תושבי ארבע ערים, אחת מהן לוד. שנתיים מאוחר יותר, הורה שליט מזרח האימפריה דאז, מרקוס אנטוניוס לשחרר את העבדים, ונראה שרוב תושבי לוד שבו לעירם. בימי הורדוס המשיכה לוד לשמש כעיר מחוז, ככל הנראה עד חורבן בית המקדש השני. העיר מוזכרת במעשי השליחים ט' ל"ב - ל"ה כמקום בו ריפא פטרוס, תלמידו של וכו' איש נכה ושמו אניס.

יוספוס פלביוס תיאר את לוד, ערב המרד הגדול, כ- "כפר שאינו נופל בגודלו מעיר". בימי המרד הגדול, עת הגיע קסטיוס גלוס ללוד לאחר השתלטו על הגליל, מצא אותה ריקה מתושבים - היות שכולם, פרט לחמישים איש - עלו לרגל לירושלים. גגאלוס הורה להרוג את הנשארים והעלה את העיר באש. תושבי לוד הצטרפו למורדים לאחר כשלונו של גאלוס בדיכוי המרד, והעיר לוד הוכפפה לפיקודו של יוחנן האיס"י. אספסיינוס כבש את לוד במהלך מסעות המלחמה שלו ביהודה, אולם מועד כיבושה אינו ברור, וייתכן שנכנעה ללא קרב. על כל פנים, באביב שנת 68 הייתה לוד מחוץ לאזורי הלחימה של המרד הגדול, ונראה שפליטים רבים נהרו אליה מאזורי הלחימה המתמשכת.

לאחר חורבן בית שני: בין המתיישבים בלוד בתקופה שלאחר החורבן היו גם מחז"ל. למעשה, רוב חכמי הדור שלאחר החורבן שמקום מגוריהם נזכר, התגוררו בלוד או בקרבתה. בהם ניתן למנות את ר' אליעזר בן הורקנוס, רבן גמליאל, ר' טרפון, ר' אלעזר המודעי ור' עקיבא. המדיניות הרומאית, שנקטה בגישה מעשית, אפשרה את שיקומה של לוד מתוצאות המלחמה. הרומאים, שהיו מעוניינים בשמירת הסדר והיציבות, הבינו שהשבת החיים למסלולם הרגיל יאפשרו להם להוסיף ולנהל את פרובינקיית יהודה ביעילות. אחד מהצעדים שננקטו על ידי אספסיאנוס היה השבת כל האדמות היהודיות שנלקחו במהלך המרד לבעליהן. צעד נוסף בתהליך שיקומה של העיר, היה החזרתה למעמד טופרכיה.

בשני הדורות הראשונים שלאחר חורבן בית המקדש השני הייתה לוד שנייה במעמדה לעיר יבנה, ותקופה מסוימת, בין מותו של רבן גמליאל לבין מרד בר כוכבא, הייתה המרכזית והחשובה ביותר. בלוד פעלה קהילה יהודית גדולה וענפה, אשר שימשה כמרכז ליישוב היהודי בארץ ישראל במהלך תקופת יצירת המשנה והתלמוד. עקבות לכך ניתן למצוא בספרות חז"ל, שבה שרדו מאמרים רבים מאת חכמי לוד. בין חכמיה הידועים ניתן למצוא, נוסף על הנזכרים לעיל, את ר' יהודה בר אילעי, ר' אליעזר הקפר הוא בר קפרא, ר' חמא, ר' יוסי בן פטרס שהיה חותנו של ר' יהושע בן לוי שאף הוא התגורר ופעל בעיר לוד, ר' יהודה בן פזי ור' אחא שהעמידו תלמידים הרבה.

המעורבות הציבורית-לאומית של חז"ל בכלל וחכמי לוד בפרט, היא זו שגרמה להם להיות מעורבים בהכנות למרד בר כוכבא. רבים מחכמי התקופה שתמכו במרד התגוררו בלוד ובסביבתה, כמו ר' עקיבא ור' אלעזר המודעי. אחת ההכרעות המפורסמות שנתקבלה לפני פרוץ המרד, בשאלת יהרג ובל יעבור, נתקבלה בעלית בית נתזה שבלוד. יש בכך כדי להעיד על חשיבותה של לוד כמרכז הרוחני של הנהגת האומה ערב המרד. - מרד בר כוכבא פרץ בשנת 132 לספירה, אך בשל מיעוט המקורות, רוב הפרטים לגביו לוטים בערפל. בין השאר, לא ברור היקפו הגאוגרפי של המרד. יש לשער כי לפחות בתחילת הקרבות, שלט בר כוכבא בלוד, שהיוותה אז אזור יהודי המיושב בצפיפות. עם זאת, לא סביר שלוד היוותה אחד ממוקדי המרד הן בשל מיקומה ליד דרך הראשית לירושלים והן בשל מחסור בהגנה טבעית.

לאחר המרד, שגרר את חורבנה של יהודה, הצליחה לוד להשתקם, ולחזור למעמד של עיר. היא נזכרת בספרו של קלאודיוס פטולמיאוס "הגאוגרפיה", שחובר סביב 150 לספירה, ברשימת ערי ארץ ישראל. אזכור זה מוכיח כי כבר זמן קצר לאחר המרד חזרה לוד למעמדה כטופרכיה. לעומת השיקום הפיזי המהיר, לא חזרה לוד למעמדה כמרכז הרוחני בארץ ישראל, והנהגת החכמים עברה לגליל.

בס' עבודת ישראל⁸⁰: והשחור שבעין מורה על השגחת הבורא יתברך בעיניו לנקום מעוברי רצונו, ולזה רומז חוט של תכלת וכו' וזו אני מבחין בין תכלת לקלא אילן, כי תכלת גם כן מורה על השגחת הבורא יתברך שמו בעולמו בעוברי רצונו כנ"ל, והוא משוטט בכל. וכשישיג האדם על זה אז ירא ויתרומם לבבו בהתעוררות, והיינו שצריך האדם לתלות תכלת בציצית כנ"ל, ולזה בזמן הבית כשהיו ישראל בגדולה ושלוה היו צריכין לתכלת להזכיר היראה. ועכשיו אין צריכין לתכלת, כי בלא זה לבבות ישראל נכנעים מגודל הצרות העוברים עלינו, ואדרבה צריך לחוט לבן להזכיר שאף על פי כן חסד הבורא עלינו ולא יעזבנו לנצח וכו'.

⁸⁰ ליקוטים לאבות פרק ג'.

כאילו מעיד

שולחן ערוך⁸¹: לפחות יזהר שיהיה לבוש ציצית בשעת התפלה. ובמשנה ברורה: בשעת התפלה - וק"ש, ואיתא בזוהר פ' שלח לך דהקורא ק"ש בלי ציצית מעיד עדות שקר בעצמו⁸² שקורא פ' ציצית ואינו מקיים הקרא וכו'.

ושם בהלכות תפילין⁸³: צריך שיהיו תפילין עליו בשעת ק"ש ותפלה. ובמשנה ברורה: בשעת ק"ש ותפלה - ר"ל לכל הפחות בשעת ק"ש ותפלה וכו' ואמרינן בגמרא כל הקורא ק"ש בלי תפילין הרי הוא כאלו מעיד עדות שקר בעצמו ח"ו ופירשו בתוספות לפי שאומר וקשרתם לאות וגו' ואין קושר ואף שבדיעבד יצא ידי ק"ש מ"מ יש לו עבירה מצד אחר שמראה על עצמו שאין רוצה לקיים רצון הש"י וזהו עדות שקר שמעיד על עצמו ויש עוד פי' אחר עיין בלבוש וכתב בספר חרדים דמזה נלמוד כשאומר ואהבת את ד' וגו' יראה להכניס אהבת הש"י בלבו שלא יהיה כדובר שקר ח"ו וכו'.

ספר חרדים⁸⁴: אמרו במסכת ברכות כל הקורא ק"ש בלא תפילין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו דהא כתיב בה טוטפות, מכאן אנו למדין כיוצא בזה כל הקורא קריאת שמע בלי כוונה מעיד שקר דהא כתיב בה בכל לבבך והוא הדין לתפלה ואם מהרהר בקנייני העולם גם זה שקר בוכל מאדך שמחשיב ממונו מעבודת בוראו וכ"ש אם אין תועלת באותו הרהור דעליה אתמר אותי עזבו מקור מים חיים לחצוב להם בורות בורות נשברים וכו'.

---

⁸¹ אורח חיים - סימן כ"ד.

⁸² וע"ע ברית שלום - פרשת שלח.

⁸³ סימן כ"ה. ובשמירת הלשון חתימת הספר ב' - ג', שם עולם א' י"ב, מכתבי הרב חפץ חיים קי"ג ה', החפץ חיים חייזר ופועלו ג' תתע"ב, ביאור הלכה א'.

⁸⁴ מצוות התלויות בארץ ישראל - פרק ד'.

בדיקות תכלת

מנחות⁸⁵: ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, (סי' בגשם) מייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזרא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא - כשרה, לגריעותא - פסולה, וסימניך: שינוי שקר, שינוי אמת!

רש"י: מגביא גילא - בייסא ובלשון צרפת אלום. מיא דשביליתא - מים היוצאין מן התלתן שקורין פנגרי"א. בן ארבעים יום - מתינוק בן ארבעים ל"א שעברו מ' יום משיצאו מגוף האדם (נתקלקל). ונפרד חזותא - נתקלקל המראה פסולה דקלא אילן הוא. חמירא ארכסא - שאור קשה. וסימניך - איזה שינוי כשר ואיזה שינוי פסול שינוי שקר המשנה דברו לרעה הכל יודעין שרע הוא [שינוי אמת המשנה דברו להוסיף עליו ולקיימו הכל יודעין שטוב הוא].

רבינו גרשום: מגביא גילא. מין צבע וקשולטר בלע"ז: שביליתא. תלתן. ומי רגלים של קטן שעבר עליהן ארבעים יום: איפרד חזותא. אם נפסל מראהו: ארכסא קשה שהחמיץ ביותר: שינוי שקר. היינו לגריעותא ופסול: ושינוי אמת. היינו למעליותא וכשרה: ובשיטה הימנו: **מגביא** גילי ממין צבע וקשולטר בלע"ז. **ומי רגלים** שקלטן שעבר עליהם מ' יום. **ארכסא** קשה שהחמיץ ביותר וכו' הרגמ"ה ז"ל: שם: **רש"י** ממשכי שם מקום. נ"ב רש"י למשכי שם וכו'

רמב"ם בהלכות ציצית⁸⁶: כיצד בודקין אותה עד שיודע אם נצבעה כהלכתה אם לאו, לוקחין התבן, וריר של שבלול, ומי רגלים שנתחמצו ארבעים יום, ושורין התכלת בכולן מעת לעת. אם עמדה בעיניה ולא כהת, כשרה. ואם כהת, לוקחין בצק של שעורים שמעפשין אותו למורייס, ונותנין את זו התכלת שנשתנת בתוכו, ואופה הבצק בתנור, ומוציאין התכלת מן הפת ורואין אותה, אם כהת ממה שהיתה, פסולה, ואם הוסיף עינה והושחרה יתר ממה שהיתה קודם האפייה, כשרה:

1. מגביא גילי: רש"י: בייסא ובלשון צרפת אלום, ר"ג: מין צבע וקשולטר בלע"ז, רמב"ם: התבן
2. מיא דשביליתא: רש"י, ר"ג: מים היוצאין מן התלתן שקורין פנגרי"א, רמב"ם: ריר של שבלול
3. מימי רגליים בן ארבעים יום: רש"י ר"ג לשון ראשון: מתינוק בן ארבעים, רש"י ר"ג ל"א רמב"ם: שעברו מ' יום משיצאו מגוף האדם
4. ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא: ברמב"ם: ושורין התכלת בכולן מעת לעת
5. איפרד חזותיה: רש"י, ר"ג: נתקלקל המראה ואם נפסל מראהו, רמב"ם: אם כהת ממה שהיתה
6. חמירא ארכסא דשערי: רש"י, ר"ג: שאור קשה שהחמיץ ביותר, רמב"ם: בצק של שעורים שמעפשין אותו למורייס

⁸⁵ מ"ב, ב'.

⁸⁶ פרק ב'.

רש"י - שבת⁸⁷: גביא גילא - אלו"ם + אלום + בלעז. שם - פסחים⁸⁸: ירוקי - עשוין מקרקע שחופרים ממנה צריף, אלו"ם + אלום + בלעז, והוא עז ובולע לעולם. ושם - מס' סנהדרין⁸⁹: סרבלא דצריפא - צבוע בצריף שקורין אלום. ושם - מס' עבודה זרה⁹⁰: מקפורת של צריף - קרקע שחופרין משם צריף ובלע"ז אלום ובלשון אשכנז בייס"א. רבינו יהונתן מלוניל על הרי"ף - מסכת שבת: כמין עפר הוא וקורין אותו אלום.

מצאתי כתוב: אלום (אנגלית: Alum, IPA: /æləm/) הוא מונח המתייחס לתרכובת כימית ספציפית וקבוצה של תרכובות כימיות. התרכובת הספציפית היא הידרט-אלומיניום-אשלגן-סולפט, ונוסחתה הכימית היא $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$. לקבוצת התרכובות יש מבנה סטויכיומטרי יחסי של $AB(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$. - לתרכובות אלום יש מגוון שימושים בתעשייה ובמסחר כגון איפור וייצור חומרים חסיני אש. הוא משמש כחומר מכווץ וממלא בתעשיית עיבוד עור לקלף הראוי לכתיבה והנקרא פרגמנט. - האלום שימש בתהליך צביעת צמר בעולם העתיק: החומר משמש כצרבן המקשר בין הצבע הטבעי (בעיקר מן החי) לבין הצמר.

בנוגע לוקשולטר, ראה דברי אברהם עפשטיין: פירוש התלמוד המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה⁹¹, הכותב כי היא מלה גרמנית. אצלנו מפורש ברש"י: ובלשון אשכנז בייס"א. ועיין ערך Beizen בגרמנית. ועיין עוד ס' ערוך שלם⁹².

---

⁸⁷ ק"י א'.

⁸⁸ ל' ב'.

⁸⁹ מ"ד א'.

⁹⁰ ל"ג ב'. שם - מסכת כתובות דף ע"ט ב'.

⁹¹ <http://www.herzog.ac.il/vtc/0077360.doc>

⁹² ה'.

פתיל אחד ולא שנים

שו"ת הרמב"ם⁹³: (לחכמי לונל). שאלה בהלכות ציצית פרק ראשון כתוב כיצד עושין הציצית מתחיל מזוית של טלית וכו' עד ויהיה אחד מח' חוטין חוט תכלת והשבעה לבן. לא ידענו מה הוא והיאך איפשר **אלא השנים תכלת והששה לבן**. - ולוקח חוטי התכלת וכורך בו שתיים כריכות. יורנו מורנו ורבינו למה יותר בתכלת מלבן והלבן שהוא מין כנף וממנו מתחיל ובו מסיים ובכריכתו איך נמעט וכו' - תשובה יש לו לטוות חוט אחד מקצתו תכלת ומקצתו לבן ויש לו להכניס כל חוט וחוט בפני עצמו וכופלו ושזרו עד שיהיו שבעה חוטין לבן ואחד תכלת **שנאמר פתיל אחד ולא שנים** וכו'

ובהערות: דרשה כזו לא נמצאה לפנינו ואולי מקורה במדרשים שנאבדו, עי' גוטמן בהצופה לחכמת ישראל שנה ו' עמ' רע"ג והלאה, ועי' יומא ע"ב א' פתיל פתילים הרי כאן ד'. עד כאן. נציין על לשונות קדמונים מעניין הדרשות אחרי התקופה התנאית, וחתימה התלמודית;

1. תוספות - חולין⁹⁴: לכן נראה שאין לדמות הדרשות אלא מה שהש"ס מדמה וכו' ובהליכות עולם. פחד יצחק.⁹⁵

2. שיטה מקובצת - כתובות⁹⁶: וכתב הרא"ה ז"ל וז"ל כתב הרמב"ם שבשר מהלכי שתיים אסור בעשה. ונסבין למימר דטעמיה מדכתיב זאת הבהמה אשר תאכלו ולא אדם ולא הבא מכלל עשה עשה. ודברי תימה הם דאנן לית לן למידרש קראי דלא דרשי להו רבנן וכו' 3. ושם - חידושי הר"ן: אבל [הרמב"ם] ז"ל כתב דאסור עשה יש בו, ויש אומ' דטעמיה משום דכתי' וזאת הבהמה אשר תאכלו ולא אדם, והאי דרשא לא נהירא ולא צהירא, משום דלא אשכח' לה משום דוכתא.

4. שו"ת מהרי"ק⁹⁷: ולא עוד אלא שאתה יושב ודורש יבמה יבא עליה ולא אחר וכו'. ולא הוזכר דרשה זו לא בתלמוד ולא בפוסקים ואתה ידעת שאין לנו לעשות דרשות מעצמינו.

5. רבי אליהו מזרחי - פרשת מטות: אבל לא ידעתי היכן מצא זה לדרוש אותה באם אינו ענין, והלא אין כל אדם רשאי לעשות זה, חוץ מחכמי המשנה [והתלמוד], שכל דבריהם דברי קבלה, אבל לא לשום אחד זולתם, אפילו לגאונים הראשונים וכל שכן לבאים אחריהם.

6. שו"ת רדב"ז⁹⁸: ואני אומר דרמיז בקרא דלגבי מיתה כתיב והזר הקרב יומת ומשמע הזר הידוע ולגבי מלקות כתיב וזר לא יקרב אליכם ומשמע כל זר לא שאני סומך לדרוש קראי מדעתי אלא אגמרא אני סומך ואפשר דרמוז בקרא וכו'

7. ב"ח⁹⁹: ומה שכתב בית יוסף וזה לשונו וכיון שכן בנזקי שור דכתיב לשון בעלים דרשינן נמי כל דאית ליה בעלים עכ"ל הוא פירוש תמוה דרבינו ידרוש מדעתו מה שלא נזכר במשנה ובתלמוד וכו'

⁹³ סימן רפ"ו.

⁹⁴ דף פ"ח א'.

⁹⁵ גם יד מלאכי כללי התלמוד כלל קמ"ד, שדי חמד, יביע אומר, שו"ת יחזקאל דעת חלק ו' סימן ל', עטרת פז, שו"ת משנה הלכות חלק י' סימן ר"נ.

⁹⁶ ס' א'.

⁹⁷ סימן קל"ט.

⁹⁸ חלק ה' ללשונות הרמב"ם סימן פ"ו.

⁹⁹ חושן משפט סימן שפ"ט.

8. מנחת חינוך¹⁰⁰: וכל היכי דלא מצינו בש"ס איסור עשה מנלן איך ביכלתינו לדרוש איסור בעצמינו כל היכי דלא מפורש בש"ס וע' רמב"ן בס' המצות עשין שחשב לפי דעתו מה ששכח הר"מ כתב שם דאוכל הפסח ביום עובר בעשה אף דהר"מ חישב המ"ע של אכילת לילה מ"מ ה"ל לחשוב האיסור קודם ולמה לא חשב הרמב"ן גם כן מילה קודם שמונה או בלילה אף דחשב הר"מ מצות מילה בקום ועשה הו"ל לחשוב גם כן דאסור קודם א"ו אין לנו לבדות מעצמינו אם לא שמבואר בש"ס וד"ז לא מצאנו שיהי' איסור קודם רק גורם ביטול מ"ע כמו מי שיש לו בגד בת ד' כנפות ועושה ממנה בת ג' ולובש שאין איסור כלל מן התורה רק אינו מחבב המצוה ולא ראיתי לר"מ הלכות מילה שיכתוב איסור בדבר כמו גבי קרבן פסח אלא כותב זמני המצוה כדרכו אבל אם הי' לאו הבמ"ע קודם הזמן או בלילה ודאי ה"ל להביאו בפירוש אלא נראה ברור כמ"ש וכו'

---

¹⁰⁰ מצוה ב'.

רב שמואל בן חפני הכהן גאון

שו"ת הרמב"ם¹⁰¹: (לחכמי לונל). שאלה, בהלכות ציצית פרק ראשון כתוב כיצד עושין הציצית מתחיל מזוית של טלית וכו' עד ויהיה אחד מח' חוטין חוט תכלת והשבעה לבן. לא ידענו מה הוא והיאך איפשר **אלא השנים תכלת והששה לבן**. - ולוקח חוטי התכלת וכורך בו שתיים כריכות. יורנו מורנו ורבינו למה יותר בתכלת מלבן והלבן שהוא מין כנף וממנו מתחיל ובו מסיים ובכריכתו איך נמעט. וכו'. - תשובה יש לו לטוות חוט אחד מקצתו תכלת ומקצתו לבן ויש לו להכניס כל חוט וחוט בפני עצמו וכו' ושוזרו עד שיהיו שבעה חוטין לבן ואחד תכלת **שנאמר פתיל אחד ולא שנים - ולפי שהמצוה של תכלת שיהא הפתיל כולו תכלת** לא נעשה מן הלבן אלא כריכה אחת בלבד סמוכה על הכנף מין כנף ושאר החוליה עם החוליות כולן בתכלת חוץ מכריכה אחרונה שהיא בלבן **הואיל והתחיל בו - וכן כתב רבינו שמואל בן חפני הכהן ז"ל בספר שחבר בלשון ערבי**. - כך נראה לי ואין לי סמך אחר בדבר זה.

וז"ל הרב שמואל בן חפני¹⁰²: **וראוי להיות אחד מן החוטנים התלויים ארוך יותר כדי לכרוך בו עליהם כמו שאבאר כאומרם יאתיב ראבה קא אמ' משמא דרב חוט שלכרך עולה לו מן המנין אמ' ליה רב יוסף שמואל אמרה ולא רב איתמר נמי אמ' ראבה בר בר חנה סח לי ר' יאשיה דמן אושא חוט שלכרך עולה לו מן המנין והחוט שאמרנו שהוא ארוך יותר יהיה תכלת בזמן שהתכלת מצוי ואף אם כרך רוב חוט התכלת על הציצית כשר כאומרם אמ' רב הונא בר יהודה אמ' רב ששת אמ' רב ירמיה בר אבה אמ' רב תכלת שכרך רובה כשרה ואפילו לא כרך בה אילא חיליה אחת כשרה. וראוי שיהנה הגדיל היינו הכרוך בכריכה מסויימת שליש והנותר מפורד ועל זה אמרו **נויי תכלת שליש גדיל ושני שלישי ענף וכו'****

והפרק התשיעי - המאמר על איכות התכלת. ונאמר שה' יתעלה אמר ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת **ובאה אלינו הידיעה** שהיה נצבע בדם בעל חיים מימי שנקרא חלזון עם תערובת אחרת ועל זה אמרו חלזון זה גופו דומה לים בריתו דומה לדג ועולה אחד לשבעים שנה ובדמו צובעין תכלת לפיכך דמיה יקרין **וצריך לצבוע תכלת לציצית בכונה אליה ובמחשבה למענה כאומרם בענן צביעה לשמה** ואמרו בביאור זה אמ' ליה אבה לרב שמואל בר יהודה הא תכילתא היכי צבעין לה אמ' למה מתיינן דם חלזון וסממנין ושרינן להו ביורה ומרתחין ושקלינן פורתא בביעתא וטימינן לה באודרא ושדינן ליה לההוא דבביעתא וקלינן ליה לאודרא שמע מינה תלת שמע מינה טעמה פסלה ושמע מינה טעומה פסולה ושמע מינה בענן צביעה לשמה והקשו ואמרו הינו טעימה לשמה הינו צביעה לשמה ותירצו באומרם אמ' רב אשי מה טעם קא אמ' מה טעם טעומה פסולה משום דבענן צביעה לשמה **ומפני קושי שבמצות התכלת לא היתה נקנית אלא מן המפורסם באמת ובאמנה ועם זאת תיבחן שלא תהיה צבועה בזולת הצבע המסויים ועל זה אמרו תכלת אין לה בדיקה ואינה נקחת אילא מן המומחה ספרים יש להן בדיקה ואין נקחין אילא מן המומחה תפילין ומזוזות יש להן בדיקה ונקחין מכל אדם והקשו ואמרו תכלת אין לה בדיקה והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק לה מיתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומי רגלים בני ארבעים יום ותרי לה מאורתא לצפרא או אפרד חזותא פסולה ואילא כשרה ורב אחא בריה דרב עזריא [משמא] דראבא אמ' מיתי חמירא חרסכא דספרי ואפי לה או אשתנאי למעליותא כשרה ואילא פסולה וסמניך שינוי שקר שינוי אמת ותירצו ואמרו מאי אין לה בדיקה נמי משום טעימה מר ממשיכי איתי בשני רב אחאי בדקוה בדבר יצחק בריה דרב יהודה**

¹⁰¹ סימן רפ"ו.

¹⁰² פ"ד. ספר כליל תכלת עמ' רמ"ט.

ואשתנאי לגריעותא בדקוה בדרב אחא ואשתנאי למעליותא אמ' להו רב אחאי הא לא תכלת היא ולא קלא אילן היא אלא שמע מינה שמועתא אהדדי איתמר ר' מני דאייק וזאבין כחומרי מתניאתא אמ' להו ההוא סאבא הכי עבוד קמאיי דקמך ואצליח בעיסקיהו ואם קונה טלית שבה ציצית ואם קנאה מישראל הרי זה מותר ואם קנאה מגוי תאמר מותר גם כן ואם קנאה והיו עליה מתירן ומטיל אחרות ועל זה אמרו הלוקח טלות מצויצת מן השוק מישראל הרי היא בחזקתה מן הגוי מן התגר כשרה מן ההדיוט פסולה אף על פי שאמרו אין אדם רשאי למכור טלות מצויצת בשוק עד שיתיר ציציותיה וכבר נתבאר ממה שהקדמנו בדברינו שביאור אומרם מן ההדיוט כותי והוא השומרוני שכבר אמרו במקום אחר מאן הדיוטות כותאיי.

והפרק העשירי: המאמר על השאלה האם בהעדר התכלת יעדר חיוב הציצית. ונאמר שנשתנו דעות הקדמונים בזה לג' אופנים -

1. האופן הראשון הוא מאמר סתם משנה [הערת מו"ל: ולפנינו: התכלת אינה מעכבת את הלבן, ולא נזכרה גירסת הגאון באף לא אחד מן המפרשים, אך עיין בספר אות פ"א בדברי בעל המאור שהעיר שבה"ג לא הביא את לשון המשנה, והוכיח מזה שפוסק כרבי שהתכלת מעכבת את הלבן, אומנם אם נאמר שהבה"ג גרס כמו כאן, אין לדברי בעל המאור מקום?], וכן יתכן לומר זאת גם בדעת השאלות, עיין בספר שם] היינו סתם מתניתין התכלת מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת וביאור זה הוא שאם חסרה התכלת פסק חיוב הציצית שהקדמונים קראו לה לבן לפי שפוסק חיובה בחסרון התכלת אבל אם הציצית שהיא הלבן חסרה והתכלת מצויה לא יפסק חיוב התכלת בחסרון הלבן והעיכוב בעיקר הלשון הוא השהיה וההפסקה של איזה דבר שתרגום ולא יכלו להתמהמה [ולא יכלו לאתעכבא] והוא בשימוש קדמונינו אמור על הפסקת חיוב דבר הנזכר בחסרון דבר הנזכר עמו וכבר זכרו זה בהרבה מן המצוות. -

2. והאופן השני הוא מאמר רבינו הקדוש שנקרא ר' והוא שבחסרון התכלת יפסק חיוב הלבן ובחסרון הלבן פסק חיוב התכלת ועל זה נאמר וראיתם אתו מלמד שמעכבין זה את זה דברי ר' -

3. והאופן השלישי הוא מאמר הרבים בברייתא וחכ' אומ' אין מעכבין וכיונו בזה שאם יחסר אחר מהם לא יפסק חיוב האחר -

ואחרי זכרנו זה נחזור לבאר כמי ההלכה באלו המאמרים ונאמר שההלכה היא כמאמר החכמ' שנשמע בברייתא ואין ההלכה בזה כסתם מתניתין והראיה על אמתת זה הוא שחכמי התלמוד דנו בזכרון דרך המתניתא של הברייתא ודברו בבירורה ועזבו את הדיבור על סתם משנה שהיא המתניתין ואמרו מאי טעמיה דר' כתיב על ציצית הכנף כנף מין כנף וכת' פת' תכ' ואמ' רח' וראית' את' עד דאיכא תרויהו כחד ורבנן האיי ורא' א' דאפילו האיי לחודיה והאיי לחודיה -

והשתדלו חכמי התלמוד לתרץ מאמר ר' שיתאים למאמר המתניתין באומרם אמ' רב יהוד' אמ' רב אפילו תימא ר' לא צריכה ליקדם דתניא מצוה להקדים לבן לתכלת ואם הקדים תכלת ללבן יצא אילא שחיסר מצוה וביארו אומרם אילא שחיסר מצוה ואמרו מאי חיסר מצוה או נימא חיסר מצוה דלבן וקיים מצוה דתכלת לרבי עכובי מעכבי אהדאדי ועזבו את הדרך הזאת ופנו לדרך אחרת והוא שאמרו אמ' רב יהודה אמ' רב חיסר מצוה ועשה מצוה ולא הוה מצוה מן המובחר -

ואחרי כן אמרו אמ' ליה לוי לשמואל לא תיתיב אכרעך עד דמפרשת לה להא מילתא התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת מנא לן אמ' ליה לא נצרכה אילא לסדין בציצית מצוה לאקדומי לבן ברישא כנף מין כנף ואו אקדים [תכלת] ברישא לית לן בה -

אחר כך אמרו התינוח לבן דאינו מעכב את התכלת התכלת דאינה מעכבת את הלבן מנלן אמ' ראמי בר חמא לא נצרכה אלא לטלות שכולה תכלת דמצוה לאקדומי תכלת ברישא ואו אקדים לבן ברישא לית לן בה ואמר ראבא מאמר שעושים לפיו אמ' ראבא מידי ציבעא גרים מינא גרים לא נצרכה אלא לגרדומין דאו אגרדם תכלת וקם אלבן איגרדם לבן וקם אתכלת כשר -

וכבר נתברר במה שהקדמנו שהדבר שעושים על פיו הוא שההלכה כרב' דבריתא באומרם התכלת אינה מעכבת את הלבן - ואם יאמר האומר האם אין זה מעיקריכם שאם יש סתם מתניתין ומחלוקת בבריתא שההלכה כסתם מתניתין ועל המתניתין סומכים למעשה לא על בריתא ולמה לא תעשו בענין התכלת לפי זה - אמור לו אומנם נעשה כמו שזכרת אם אין ויכוח ודברים אצל בעלי התלמוד על מאמר רבנן דבריתא אבל אם דנו במאמרם בדברי הבריתא נלך לפי זה ונעשה לפי מאמרם ונדבק בביאורם וכן הלכה. - תם הספר לה' התהילה - ונעתק והוגה מן האם

בתורתן של גאונים¹⁰³ נדפסו דברי הר' הרצוג ז"ל בעניין נוסחת רשב"ח. בביאורו החשוב כותב שלכאורה הרשב"ח ז"ל לא גרס בגמרא שם מילים אלה: התינוח לבן דאינו מעכב את התכלת, תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא? אמר רמי בר חמא: לא נצרכא אלא לטלית שכולה תכלת. שהרי גרסתו היא תכלת מעכבת. שם מציין הדבר, שהגאון גופו מבאר והולך כל שמועה הזאת, ומהשמטת דברים אלו משמע דלא עמדו בפניו. לענ"ד מצינו סימנים וסמכים נוספים לדבריו. הדבר גופו מוכפל לפנינו, והרי אח"כ: תינוח לבן דאינו מעכב את התכלת, תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא? אמר ליה רמי בר חמא: לא נצרכא אלא לטלית שכולה תכלת, דמצוה לאקדומי תכלת ברישא, דהכנף - מין כנף, ואי אקדים לבן ברישא לית לן בה. לפחות היה לו לומר כדאמר רמי בר חמא, ע"ד הרגיל בכל כה"ג בש"ס. בכל עדי הנוסח מכ"י ל"ג כלל לרמי בר חמא הראשון. מאידך, יש שם שאלת תינוח כו', בהתאם לנוסחת תכלת אינה מעכבת את הלבן. רוב גרסאות איתמר נמי מלבד כ"י א' שם לית נמי. אף בגאון נראה הדבר של"ג נמי. מ"מ, תמוה נוסחת רוב עדים בלי רמי בר חמא הראשון, הלא אין הדרך בגמ' לתרץ קושיא בהקדמת איתמר אלא א"כ בלשון הא איתמר עלה.

הר' הרצוג כותב עוד, כי הלשון התכלת אינה מעכבת וכו' בקושיית לוי אל שמואל לגאון, היא ברייתא מסוג שהיא. לענ"ד מסתבר, שמדובר בברייתא זו המדוברת ממש, שבה חכמים אומרים אין מעכבים. דבריהם חוזרים וחולקים נגד רבי האומר מעכבים זה את זה, והכוונה היא לתכלת ולבן כמובן. מכאן הקשה לוי אל שמואל התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת מנא לן וכו' ר"ל דעת רבנן דרבי מהברייתא. פרשנות זאת מתבארת מתוך דברי הגאון גופו, וכמבואר אל המעיין היטב בדבריו.

סמך נוסף בעיקר גרסת רשב"ח במשנה "התכלת מעכבת" קיים מסדר תירוץ רב יהודה אמר רב: אפי' תימא רבי, לא נצרכא אלא לקדם; דתניא: מצוה להקדים לבן לתכלת, ואם הקדים תכלת ללבן - יצא, וכו' והרי זה נוגע לסיפא שאין הלבן מעכב, ומשמע לומר כי השאלה לימא מתני' דלא כרבי, מדבר בסיפא.

בעיקר דברי הגאון נמצא חידוש, שכן לשיטתו, סתם מתני' תכלת מעכבת כרבי. אף חכמים האומרים אין מעכבים, מתפרש לעניין הקדמה וגרדומים, באופן הנמצא שהכול מודים בתכלת מעכבת, ואחר כל זה, הינו פוסק שאין התכלת מעכבת, מצד פשט דברי החכמים בניגוד לאוקימתא.

¹⁰³ ד'.

נוי התכלת

מסתבר שכל עיקר נוסח הגאון, נוסד ונשרש בגישה ומסורת הלכתית מסוימת, שהתכלת מעכבת את הלבן, לכן נראה לסתום מתני' כרבי כפשוטו וכמשמעו.

אף בנוסח הרגיל, שמשאיר דברי החכמים בפשוטם, מ"מ מפורש בגמ' שאך יחיד הוא חולק על רבי, היינו רבי יוחנן בן נורי, והתלמוד דוחק וטורח בשביל להקים משנתינו אליבא דרבי, אלמא משמע לכאורה דהלכה כרבי. אך יש ליישב.

עדי הנוסח ריש פרק התכלת

מנחות¹⁰⁴: /מתני'/. התכלת אינה מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת. תפלה של יד אינה מעכבת את של ראש, ושל ראש אינה מעכבת את של יד.

1. גמ'. לימא, מתני' דלא כרבי; דתניא: וראיתם אותו - מלמד שמעכבין זה את זה, דברי רבי, וחכ"א: אין מעכבין. מ"ט דרבי? דכתיב: הכנף - מין כנף, וכתיב: פתיל תכלת, ואמר רחמנא: וראיתם אותו, עד דאיכא תרוייהו בחד. ורבנן? וראיתם אותו, כל חד לחודיה משמע. לימא דלא כרבי! אמר רב יהודה אמר רב: אפי' תימא רבי, לא נצרכא אלא לקדם; דתניא: מצוה להקדים לבן לתכלת, ואם הקדים תכלת ללבן - יצא, אלא שחיסר מצוה. מאי חיסר מצוה? אילימא חיסר מצוה דלבן, וקיים מצוה דתכלת, לרבי עכובי מעכב אהדדי! אמר רב יהודה אמר רב: שחיסר מצוה ועשה מצוה, ומאי חיסר מצוה? דלא עבד מצוה מן המובחר.
2. התינח לבן דאינו מעכב את התכלת, תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא? אמר רמי בר חמא: לא נצרכא אלא לטלית שכולה תכלת.
3. איתמר נמי, אמר ליה לוי לשמואל: אריוך, לא תיתיב אכרעך עד דמפרשת לי להא מילתא: התכלת אינה מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת, מאי היא? אמר ליה: לא נצרכא אלא לסדין בציצית, דמצוה לאקדומי לבן ברישא, מ"ט? הכנף - מין כנף, ואי אקדים תכלת ללבן לית לן בה.
4. תינח לבן דאינו מעכב את התכלת, תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא? אמר ליה רמי בר חמא: לא נצרכא אלא לטלית שכולה תכלת, דמצוה לאקדומי תכלת ברישא, דהכנף - מין כנף, ואי אקדים לבן ברישא לית לן בה. אמר רבא: מידי ציבעא קא גרים? אלא אמר רבא: לא נצרכא אלא לגרדומין, דאי איגרדם תכלת וקאי לבן, ואי איגרדם לבן וקאי תכלת - לית לן בה, דאמרי בני ר' חייא: גרדומי תכלת כשרין, וגרדומי אזוב כשרין. וכמה שיעור גרדומין? אמר בר המדורי אמר שמואל: כדי לענבן. איבעיא להו: כדי לענבן, לענבן כולהו בהדדי, או דלמא כל חד וחד לחודיה? תיקו. בעי רב אשי: אלימי דלא מיענבי ואי הוו קטיני מיענבי, מאי? אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי: כל שכן דמינכר מצותיהו.
5. ומאן תנא דפליג עליה דרבי? האי תנא הוא, דתניא: רבי יצחק אומר משום ר' נתן, שאמר משום רבי יוסי הגלילי שאמר משום רבי יוחנן בן נורי: אין לו תכלת מטיל לבן.

כ"י מינכן:

1. לימא מתני' דלא כר' דתניא וראיתם אותו מלמד שהיו מעכבין זה את זה דברי ר' וחכמ' או' אינו מעכבין זה את זה מאי טע' דר' כתי' הכנף מין כנף וכתי' פתיל תכלת וא' רחמ' וראיתם אותו עד דאיכא תרוייהו כחד ורבנן וראיתם אותו חד לחודיה וחד לחודיה לימ' דלא כר' א' רב יהוד' א' רב אפי' תימ' ר' לא נצרכא אלא לקדם לבן לתכלת ואם הקדים תכלת ללבן יצא אלא שחסר מצוה מאי חסר מצוה אילימ' חסר מצוה וקיים מצוה דתכלת לר' עכובי מעכב אהדדי א' רב חסר מצוה ועבד מצוה ומאי חסר מצוה דלא עבד מצוה מן המובחר
2. תינח לבן דאינו מעכב את התכלת תכלת דאינה מעכבת את הלבן מנלן מאי היא
3. איתמ' נמי א"ל לוי לשמואל אריוך לא תתב אכרעך עד דמפרשת לי להא מילתא דהתכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת א"ל לא נצרכא אלא לסדין בציצית דמצוה לאקדומי לבן לרישא דכתי' הכנף מין כנף ואי אקדים תכלת ללבן לית לן בה

4. התינח לבן דאינו מעכב את התכלת תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא א' רמי בר חמא לא נצרכה אלא לטלית שכולה תכלת דצריך לקדומי תכלת ברישא הכנף מין כנף ואי אקדים לבן ברישא לית לן בה א' רבא מידי ציבעא גרים לא נצרכה אלא לגרדומין דאי איגרדם תכלת וקאי אלבן ואי איגרדם לבן וקאי אתכלת לית לן בה דאמרי בני ר' חייא גרדומי תכלת כשרין וכמה שיעור גרדומין א' בר המדודי א' שמואל כדי לעונבן כולהו בהדי הדדי או דילמ' כל חד וחד לחודי' תיקו בעי רב אשי אלימי ולא מיענבי דאי הוו קטיני מיענבי מאי א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי וכ"ש דמינכר מצוייהו
5. ומאן תנא דפליג עלי' דר' האי תנא הוא דתניא ר' יצחק או' משום ר' נתן שא' משום ר' יוסי הגלילי שא' משו' ר' יוחנן בן נורי אין לו תכלת מטיל לבן

כ"י ותיקן 118:

1. התכלת אינה מעכבת כו' לימ' (כתנאי) מתנית' דלא כר' דתניא וראיתם אותו מלמ' שמעכבין זה את זה דברי ר' וחכמ' או' אינן מעכבין מאי טע' דר' כת' הכנף מין כנף וכת' פתיל תכלת ואמ' רחמ' וראיתם אותו עד דאיכ' תרויהו בחד ורבנן וראיתם אותו האי לחודי' והאי לחודיה לימ' דלא כר' אמ' רב יהוד' אמ' רב לא נצרכ' ר' אלא לקדם דתניא מצוה להקדים לבן לתכלת ואם הקדים לתכלת לבן יצא אלא שחיסר מצוה מאי חיסר מצוה אלימ' חיסר מצוה דלבן וקיים מצוה דתכלת לר' עכובי מעכבי הדדי אמ' רב יהוד' אמ' רב חיסר מצוה ועשה מצוה ומאי חיסר מצוה דלא (עשה) עבד מצוה מן המובחר
2. תינח לבן דאינו מעכב את התכלת תכלת דאינה מעכב את הלבן מאי היא
3. איתמר נמי א"ל לוי לשמו' אריוך לא תיתיב אכרעין עד דמפרשת ללי הא מילתא התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב(ת) את התכלת א"ל לא נצרכ' אלא לסדין בציצית דמצוה לאקדומיה לבן ברישא הכנף מין כנף ואי אקדים תכלת ללבן לית לן בה
4. תינח לבן דאינו מעכב את התכלת תכלת דאינה מעכב את הלבן מאי היא אמ' רמי בר חמא לא נצרכא אלא שמלה תכלת דמצוה לאקדומי ברישא תכלת הכנף מין כנף אי אקדים לבן ברישא לית לן בה אמ' רבא מידי ציבעא קא גרים אלא אמ' לא נצרכא אלא לגרדומין האי איגרדם תכלת (ד)קא[י] אלבן או איגרדם לבן וקא[י] אתכלת לית לן בה דאמרי בני ר' חייא גרדומי תכלת כשרין וגרדומי אזוב כשרין וכמה שיעור גרדומין אמ' בר המדורי אמ' שמואל כדי לעונבן איבעיא להו כדי לעונבן בהדי הדדי או דיל' חד חד לחודיה תיקו בעי רב אשי אלימי ולא מיענבי או דילמ' דאי הוו קטיני מיענבי מאי א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי וכל דמינכר מצויהו
5. ומאן תנא דפליג עליה דר' האי תנא היא דתניא ר' יצחק או' משום ר' נתן שאמ' משום ר' יוסי הגלילי שא' משום ר' יוחנן בן נורי אין לו תכלת מטיל לבן כ"י ותיקן 120: התכלת אינה כו'
1. לימ' מתנית' דלא כר' דתניא וראיתם אותו מלמד שמעכבין זה את זה דברי ר' וחכמ' אומ' אין מעכבין מאי דר' כת' הכנף מין כנף וכת' פתיל תכלת ואמ' רחמ' וראיתם אותו עד דאיכ' תרויהו בחד ורבנן וראיתם אותו האי לחודיה והאי לחודיה לימ' דלא כר' אמ' רב יהוד' אמ' רב אפילו תימ' ר' לא נצרכא אלא לקדם דתניא מצוה להקדים לבן לתכלת ואם הקדים תכלת ללבן יצא אלא שחיסר מצוה מאי חיסר מצוה אלימ' חיסר מצוה דלבן וקיים מצוה דתכלת לר' עכובי מעכבי הדדי אמ' רב יהוד' אמ' רב חיסר מצוה ועבד מצוה ומאי חיסר מצוה דלא עבד מצוה מן המזבח'
2. תינח לבן דאינו מעכב את ה(כ)[ת]כלת תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא
3. איתמר א"ל לוי לשמואל אריוך לא תיתיב אכרעין עד דמפרשת לה להא מילתא התכלת דאינה מעכבת הלבן והלבן דאינו מעכב את התכלת מאי היא לא נצרכא אלא לסדין בציצית דמצוה לאקדומי לבן ברישא הכנף מין כנף ואי אקדים תכלת ללבן לית לן בה

4. תינח לבן דאינו מעכב את התכלת תכלת דאינו מעכב את הלבן מאי אמ' רמי בר חמא לא נצרכא אלא לטלית שכולה תכלת דמצוה לאקדומי תכלת ברישא הכנף מין כנף ואי אקדים לבן ברישא לית לן בה אמ' רבא מידי ציבע' קא גרים אלא אמ' רבא לא נצרכא אלא לגרדומין דאי איגרדם תכלת וקאי אלבן ואי איגרדם לבן וקאי אתכלת לי' לן בה דאמ' בני ר' חייא גרדומי תכלת וגרדומי אזוב כשירין וכמה שיעור גרדומין אמ' בר המדורי אמ' שמואל כדי לעונבן איבע' להו כדי לעונבן כולהו בהדי הדדי או דילמ' כל חד לחודיה תיקו בעי רב אשי אלימי ולא מיענבי דהוו קטיני מענבי מאי א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי וכל שכן דמינכר מצותיהו
5. ומאן תנא דפליג עליה דר' האי תנא הוא דתניא ר' יצחק אמ' משום ר' נתן שאמ' משום ר' יוסי הגלילי שאמ' משום ר' יוחנ' בן נורי אין לו תכלת מטיל לבן

גרסת מקצת ספרים בתחילת פרק ד' מנחות - התכלת מעכבת את הלבן

נוסח זה נמצא עקבותיו מן הגאונים, מן הראשונים, ומן האחרונים. דברים אלו מצאתי דרך חיפוש אקראי. מסתבר שמחקר מקיף ויסודי יגלה עוד כיו"ב הרבה;

1. הגאונים, ר"ל מרשב"ח הנ"ל כידוע. לענ"ד, מצאתי תימוכין לגרסת רשב"ח, אף בדורות ראשונים ואחרונים, מסתבר שמסורת כזאת קיימת הייתה הרבה שנים אחרי הגאונים;
2. מראשונים מצאנו בתלמוד בבלי הדפוס ראשון של הש"ס, מנחות, ונציה ה' רפ"ב, בדיבור המתחיל של רש"י ר"פ התכלת דף ל"ח א', איתא להדיה 'התכלת מעכבת את הלבן'. מן הסתם אף ברש"י שלנו היה נשאר כך בעקבות דפו"ר, רק שבאו מדפיסים אח"כ והגיהו, וכפי שמצאנו בדפוס באזל שנת ש"מ. מסתבר שכבר בדפוס ונציה המאוחרים יותר שינו, רק שאינו בידי כדי שאוכל לבדקם.

מצאתי כתוב: מהדורות של מסכתות יחידות מן התלמוד הודפסו בספרד ובפורטוגל לפני גירוש ספרד. מהדורות אלו היו מבוססות על הענף הספרדי של כתבי היד של התלמוד, ורק שרידים מעטים מהן נשמרו. בשנת רמ"ד (1484) הודפסו בדפוס של משפחת שונצינו מסכתות יחידות על פי ענף הנוסח הצרפתי-אשכנזי. המהדורה המלאה הראשונה של התלמוד, ש"ס ונציה, הודפסה בשנים ר"פ-רפ"ג (1520 - 1523) בבית הדפוס של דניאל בומברג בוונציה שהיה נוצרי. במהדורה זו נקבעה לראשונה חלוקת הדפים של התלמוד המקובלת עד היום, שבה התלמוד מחולק לדפים - כל מסכת מתחילה בדף ב' (כנראה בגלל שהשער נספר כדף א'), אחרי השער - וכל דף מחולק לשני עמודים, א' וב'. כן נקבעה, בעקבות דפוס שונצינו, צורת הדף של התלמוד, עם פירוש רש"י בצד הפנימי של הדף, פירוש התוספות בצד החיצוני ונוסח התלמוד עצמו במרכז.

3. בתקופת אחרונים, מצאתי משניות, קב ונקי, אמסטרדם תע"ג¹⁰⁵ ר"פ 'התכלת מעכבת את הלבן'. השער: משניות, חלק שני, נזיקין קדשים טהרות, עם פירוש קב ונקי, אשר יאמ' עליו כי הוא זה המועט המחזיק את המרובה במלאתו [אצ"ל: במלאכתו], ולהקל על הקורא הדפסנוהו בכרך קטן בקומתו, להיותו אתו בבואו ובצאתו, ובאותיות ונייר ודיו היותר נאים להעמידו על יפעתו, ומסול' ומנוקה מכל סיג וטעיות מקצתו אל קצתו, אשר כל רואהו ימלא פי תהלתו: באמשטרדם, בדפוס ובבית כהר"ר שלמה בן כהר"ר יוסף כ"ץ זצ"ל פרופס מוכר ספרים: בשנת לקטו לחם משנה לפ"ק¹⁰⁶.

---

¹⁰⁵ 1713 למניינם. באתר מרחב: כותר: משניות : ... עם פירוש קב ונקי ..., מוציא לאור: אמשטרדם : דפוס ש' פרופס, שנת פרסום: ל"ח' מ'ש'נ'ה' תע"ג, הערת תוכן ותקציר: חלק א'. זרעים. מועד, נשים וכו' חלק ב'. נזיקין, קדשים, טהרות וכו' הערת עותקי: עותק 2 חלק א', השער חסר וכו' מקור: The National Library of Israel בקטלוג קדם 59 עמ' 45.

¹⁰⁶ שנת תע"ג – 1713 למניינם.

לוז שצובעים בה התכלת

אמרו בגמרא סוטה¹⁰⁷: וילך האיש ארץ החתים ויבן עיר ויקרא שמה לוז הוא שמה עד היום הזה - תניא: היא לוז שצובעין בה תכלת, היא לוז שבא סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בה, אלא זקנים שבה בזמן שדעתן קצה עליהן - יוצאין חוץ לחומה והן מתים וכו' ובסדר אליהו זוטא.

בגמרא סנהדרין¹⁰⁸: איני? והא שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשים בלוז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד, ולא הניחן אדומי הלז¹⁰⁹, אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן! וכו'.

מצאתי¹¹⁰: העיר החשובה בית אל (לוז) הייתה עיר ידועה במקרא, אבל כמעט לא מוזכרת בתלמוד - לעומת זאת העיר לוד מוזכרת בתנ"ך רק בתקופות של שיבת ציון (עזרא, נחמיה, דברי הימים) - למרות היותה עיר חשובה ומוקפת חומה עוד מימות יהושע בן נון - אבל היא מוזכרת הרבה בתקופות שלאחר מכן (בתלמוד) - אחרי שבינותי בספרים... הגעתי למסקנה המוזרה לכאורה שבית אל (לוז) היא העיר לוד! - אני יודע שזה נשמע מופרך לחלוטין!, ומנוגד לתפיסה המקובלת היום! - אבל הנה כמה ראיות לדבר: - בית אל (לוז) מוזכרת הרבה ביחד עם בית און - לוד מוזכרת הרבה ביחד עם אוננו - העיר לוד נקראה דיוספוליס = בית אל! (עיר האל) - לעיר בית אל קראו גם = בתול = בתואל = בית אל = כסיל (כסלון) - גם פה התפיסה המקובלת היא שמדובר בעיר אחרת אצל שבט שמעון - ואין זה נכון, מדובר באותו עיר - מהשוואת גבולות יהודה ובנימין, אפשר לראות שכסלון (כסיל) מקבילה למעשה לבית אל - כסיל (קבוצת הכוכבים שמוזכרת בעמוס ובאיוב) היא לפי מסקנתי קבוצת הרקולס - קבוצת הרקולס בעת העתיקה כללה את קבוצת לירה (נבל) - שהאסטרונום הנודע פתולמיס (תלמי) כינה אותה שקד = לוז! - אם כן לוד זה שיבוש של לוז (בית אל) - וילנאי¹¹¹ גם מזכיר בדרך אגב שלוז בתלמוד הוא כינוי לעיר לוד - חשוב לציין בקשר לכך שהתיאוריה שלי על זיהוי מקומות בתנ"ך שונה לחלוטין מהתפיסה היום - אני רואה בנהר פרת את הגבול הממשי והטבעי

¹⁰⁷ דף מ"ו, ב'. בראשית רבה - פרשת ויצא פרשה ס"ט: [ויקרא שם המקום ההוא ביתאל ואולם לוז שם העיר] וגו' אמר ר' אבא בר כהנא למה נקרא שמה לוז, כל מי שנכנס לה הטריף מצוות ומעשים טובים כלוז, רבנין אמ' מה לוז אין לה פה כך לא היה אדם יכול לעמוד על פתחה שלעיר, אמר ר' סימון לוז היה עומד על פתח העיר, ר' לעזר בר מרם מש' ר' פינחס בר חמא לוז היה עומד על פתח המערה והיה הלז חלול ונכנסים דרך הלז למערה ודרך המערה לעיר הה"ד ויראו השומרים איש יוצא מן העיר ויאמרו לו הראנו נא את מבוא העיר ועשינו עמך חסד ויראם את מבוא העיר ויכו את העיר לפי חרב ואת האיש ואת כל משפחתו שילחו, ר' ינאי בשם ר' ישמעאל עבד לה הפטרה, מה אם זה שלא הלך לא בידיו ולא ברגליו אלא על שהראה להם בלבד באצבע ניצל מן הפורענות ישראל שעושים חסד עם גדוליהם בידיהם ורגליהם על אחת כמה וכמה.

¹⁰⁸ י"ב, א'.

¹⁰⁹ עיין עדי הנוסח. בראשית רבתי - פרשת חיי שרה: ומנין אתה יודע שעשו הרשע צפת, שכן היא שואלת לעבד מי האיש הלזה, זה עשו שכתוב ולמה זה לי בכורה וכו'.

¹¹⁰ <http://www.tora.us.fm/tnk1/messages/5607.html>

¹¹¹ <http://www.daat.ac.il/he-il/tsava-imilhama/milhamot/vilnai-romi.htm>

של א"י בתקופת התנ"ך - מכאן יובן שלדעתי העיר בית אל / לוז / לוד, היא לא בית אל של היום, ולא לוד של היום - המאמר הנ"ל מובא בתור נקודת מחשבה..

ובספר הארגמן¹¹², מביא בשם שמואל קליין סברה הזאת, ואילו המחבר בעצמו סבור שלוז ר"ל צור, ועיין על אסמכתו ממטבעות צוריות. האמת שהעיט או הנשר מצוי מוטבע על מטבעות רומיות רבות כדלקמן, מטעם דבריו בעצמו שם: ה"נשר" הוא למעשה כינוי ללגיונות הרומים-ביזנטים שסמל שלטונם היה העיט [eagle], הוא ה"נשר" בלשון אמוראי בבל. עיין גם במאמר ד"ר ארי גרינספן הנקרא 'מטבעות התכלת'¹¹³, שלכאורה הקדים מחבר זה בזיהוי המדובר של לוז ובתמיכתו, ושם בעצמו מבואר סתירת ראיה הזאת, שכן רוב מטבעותיהם בצור טובעו והופקו. גם לא מובן השייכות של שם לוז ולצור. טענה נגד הפתרון הזה, וכן של לוד, הוא שלכאורה הם לא ארץ חיתים, אשר מפורש בקרא ששם מקום לוז.

עוד מצאנו¹¹⁴: מקומה של לוז אינו ידוע לנו, אך הוא בארץ החיתים, מחוץ לגבולות ארץ כנען, (כ"מ ברד"ק שופטים), ואמנם במפות גאוגרפיות לתקופה זו נקרא אזור צור בשם ארץ החיתים, וכ"כ בספר אדמת קדש. [ואין זה לוז שהיא בית אל המוזכרת בבראשית, שהרי בשופטים שם מבואר שהיא עיר חדשה שבנאה אחר מות יהושע, ע"ש אותה לוז הישנה], ומ"מ אין להקשות ממה שצבעו בפורפורה במקומות נוספים, כי וודאי אין משמעות ממה שאמרו שבלוז צובעים תכלת, שאין צובעים אותה בשום מקום אחר.

כיום לענ"ד דעה הזאת דווקא מסתברת, שלוז ר"ל צור שמפורסמת אף באומות מאוד, כמקור ארגמן העתיק. גם לשון היא לוז שבא סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, נוגעת אל צור בפרט, לדוגמא¹¹⁵;

1. The city of Tyre was particularly known for the production of a rare and extraordinarily expensive sort of [purple dye](#), produced from the [murex](#) shellfish, known as [Tyrian purple](#). The colour was, in ancient cultures, [reserved](#) for the use of royalty or at least the nobility... Tyre was often attacked by Egypt and was besieged by Assyrian king [Shalmaneser V](#), who was assisted by the Phoenicians of the mainland, for five years. From 586 until 573 BC, the city was besieged by [Nebuchadnezzar II](#) of Babylon until it agreed to pay a tribute. 2. Remarking about the many times Tyre was attacked leading up to, and including Nebuchadnezzar, Maurice Chehab, the Director general of Antiquities in Lebanon says, "If the invaders, however, sometimes succeeded in subduing the

¹¹² עמודים 43, 100, 101.

¹¹³ <http://tekhelet.com/pdf/PerekHatecheilesHebrew-2018.pdf>

¹¹⁴ בס' משיכיר, והיה לכם לציצית 10, עמ' 299.

¹¹⁵ עיין גם למשל: <https://medium.com/the-purple-people/tyre-the-city-of-wanderers-aed4becafbd9>, <https://www.livius.org/articles/place/tyre/>, <http://apologeticspress.org/APContent.aspx?category=13&article=1790>, <http://apologeticspress.org/apPubPage.aspx?pub=1&issue=464&article=268>

coast (i.e. Ushu), the island, which was the heart of Tyre's maritime empire, eluded them." (Chehab, Maurice, *Tyre*, trans: Afaf Rustum Chalhoub, p11)

3. העיר הותקפה לעיתים קרובות על ידי המצרים, היו ניסיונות לצור עליה ולכבוש אותה על ידי שלמנאסר, אם כי יש חוקרים המערערים על זיהוי זה וסבורים כי המלך האשורי שצר על צור היה סנחריב בשנת 700 לפנה"ס וכו'.

לפי פרשנות האברבנאל, למעשה, לא הוחרבה העיר כליל על ידי נבוכדנצר השני, אלא זמן רב אחרי מותו על ידי אלכסנדר מוקדון. ואילו המלבי"ם מפרש שאכן הוחרב צור כליל על ידי נבוכדנצר השני בתקיפות להחריבו את ירושלים בשנת ג'שנ"ח ללוח העברי (403- לפנה"ס), ואילו אחרי החריבו את צור נבנית שוב שלא במקומה הראשון אלא במקום סמוך לה.

4. Located on the southern coast of Lebanon, 83 km south of Beirut, the antique town of Tyre was the great Phoenician city that reigned over the seas and founded prosperous colonies such as Cadiz and Carthage and according to legend, was the place of the discovery of purple pigment. - From the 5th century B.C., when Herodotus of Halicarnassus visited Tyre, it was built for the most part on an island reportedly impregnable, considered one of the oldest metropolises of the world, and according to tradition founded in 2750 B.C...

5. The siege of Tyre, a town which has proved itself impregnable by Assyrians and Babylonians, is the most dramatic military success of Alexander the Great...

נבוכדנצר ולא החריבה יכול גם להתבאר כבמסכת שבת¹¹⁶: ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים. כורמים תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. יוגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה. המפורש מסולמות של צור.

דיבור: ואף מלאך המוות אין לו רשות לעבור בה וכו' הוא עדיין סתום, אשר אולי שייך למסופר שם: It is said that Alexander was so enraged at the Tyrians' defence of their city and the loss of his men that he destroyed half the city. According to Arrian, 8,000 Tyrian civilians were massacred after the city fell. Alexander granted pardon to all who had sought sanctuary (safety in the temple), including Azemilcus and his family, as well as many nobles. 30,000 residents and foreigners, mainly women and children, were sold into slavery... Those citizens who took shelter in the temple of Melqart were pardoned by Alexander, including the king of Tyre. For he was hot-tempered and murderous, reputed, in fact, to be melancholy-mad. - According to Plutarch, among Alexander's traits were a violent temper and rash, impulsive nature, which undoubtedly contributed to some of his decisions.

גם מ"כ¹¹⁷: The houses here, it is said, have many stories, even more than the houses at Rome, and on this account, when an earthquake took place, it lacked but little of utterly wiping out the city. The city was also unfortunate when it was taken by siege

¹¹⁶ כ"ו, א'.

¹¹⁷ <https://www.livius.org/sources/content/strabo-of-amasia/tyre/>

by Alexander; but it overcame such misfortunes and restored itself both by means of the seamanship of its people... and by means of their dye-houses for purple; for the Tyrian purple has proved itself by far the most beautiful of all; and the shell-fish are caught near the coast; and the other things requisite for dyeing are easily got; and although the great number of dye-works makes the city unpleasant to live in, yet it makes the city rich through the superior skill of its inhabitants.

The Tyrians were adjudged autonomous, not only by the kings, but also, at small expense to them, by the Romans, when the Romans confirmed the decree of the kings... The number and the size of their colonial cities is an evidence of their power in maritime affairs. Such, then, are the Tyrians.

מלבד הישרדות רעידות אדמה הנזכר בדבריו, הרי יש לומר שמלכות רומי הרשעה, המסודרת כמו"כ לאחר אשור ובבל, כינו בשם מלאך המוות. שייכות ממשלת רומי אל מלאך המוות אמנם נתמכת אף בשאר מאמרי רבותינו ז"ל, כידוע בעניין ס"מ שר רומי, הוא שטן¹¹⁸ הוא יצר הרע הוא מלאך המות. כך בס' של"ה¹¹⁹: ובמדרש¹²⁰ וכו' אילו המתינו ישראל למשה ולא [היו עושים] אותו מעשה, לא היתה (מלכות רומי) [גליות] ולא מלאך המות שולט בהן וכו'

מ"מ, מדובר באגדה נפלאה. המאמר שזכרנו: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשים בלז, ומאי ניהו – תכלת. תואם יותר אל צור מלוד, כי המרחק שבין רקת שהיא טבריה וצור כשישים ק"מ, בעוד המרחק שבין רקת ולוד כמאה וחמישים ק"מ.

בס' הארגמן¹²¹: תמיכה בפרשנות זו ניתן למצוא במאות מטבעות שנמצאו בצור העתיקה לאורך כל התקופה ההלניסטית והרומית ועליו מוטבעים ארגמונים או דמות של עיט, סמלו של הממשל הרומי. בכמה מהם מופיעים שני המוטיבים הללו יחדיו (איור מס' 15: מטבע צורי מימי קרקלה ובו נראה דיוקן של נשר (עיט) ובין שתי רגליו תבליט של חילזון הארגמן), למשל במטבעות של הקיסרים קרקלה (מרקוס אורליוס אנטונינוס: 213 – 217) וגלינוס (260 – 268). נראה שהשימוש במטבעות אלה נמשך גם בתקופה הביזנטית וכו'

דיוקן של נשר, ובין שתי רגליו דווקא תבליט של חילזון הארגמן, הוא אולי מורה על שליטת ושמירת ממשלה הרומית שעל תעשיית ייצור הארגמן וצביעתו במזרח הקדום. מ"מ, מאמר זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשים בלז, ומאי ניהו – תכלת, תואם אלה הצורות של מטבע צורית מאוד, ובייחוד כשנפרש שלז ר"ל צור כנ"ל.

לפיס - לזולי

שייכות וקשר של לז וצור, שלז משמש א"כ כרמז סימן לצור, יש לומר שמפני שצור בכל מקום משמע אבן סלע חזקה, וע"ד הכתוב ביחזקאל: הִנֵּה נָתַתִּי אֶת־פְּנִיךָ חֲזָקִים לְעַמַּת פְּנִיָּהֶם וְאֶת־מִצְחֶךָ חֲזָק

¹¹⁸ בבא בתרא ט"ז, א'.

¹¹⁹ תולדות אדם רמזי אותיות לחתימת ההקדמה. וע"ש בדפ"ר, ובס' עבודת הקודש - חלק ב' פרק כ"א.

¹²⁰ (שמות רבה פל"ב ס"א).

¹²¹ עמ' 101.

לְעֵמֶת מִצָּחֶם: כְּשֶׁמִּיר חֶזֶק מָצָר נִתְּנִי מִצָּחֶךָ וְגו' וּבְרַשׁ"י פֶּר' בְּשֵׁלַח: וְהָכִיתָ בָּצוּר – עַל הַצּוּר לֹא נֹאמַר, אֲלֹא: בָּצוּר – מִיֵּכֶן שֶׁהַמָּטָה הִיָּה שֶׁל מִין דָּבָר חֶזֶק וְשֵׁמוֹ סִנְפִּירִינוֹן, וְהַצּוּר נִבְקַע מִפְּנֵיו.

מוֹצָאוֹ בְּמַכִּילֵת¹²²: וְהָכִיתָ בָּצוּר, מִכָּאֵן הִיָּה רַבִּי יוֹסִי בֶן זִימְרָא אֹמֵר הַמָּטָה הַזֶּה שֶׁל סִנְפִּירִינוֹן הוּא, וְהָכִיתָ עַל הַצּוּר אִינוֹ אֹמֵר כֵּאֵן אֲלֹא וְהָכִיתָ בָּצוּר וַיֵּצְאוּ מִמֶּנּוּ מֵיִם וְשֵׁתָה הָעָם וְגו'.

וּבִתְּוֹסְפוֹת - שֶׁבֶת¹²³: וְאֹמֵר ר"ת דְּקָרָא מִיָּירִי בָּאֵבֶן הַמְּפּוֹצֵץ בְּרָזַל דֹּאמַר בְּמִדְרַשׁ חֲזִית מַעֲשֵׂה בָּאֵחָד שֶׁקָּנָה סִנְפִּירִין וְבָא לְבֹדֵקָה נִתְּנָה עַל הַסֵּדֶן וְהִכָּה עֲלֶיהָ בְּקוֹרְנָס נִחְלַק הַפְּטִישׁ וְנִשְׁבַּר הַסֵּדֶן וְסִנְפִּירִין לֹא זָז מִמְּקוֹמוֹ, הֵה"ד וְכִפְטִישׁ יִפּוֹצֵץ סֵלַע וְכו'.

1. מוֹצָאוֹ בְּשִׁיר הַשִּׁירִים רַבֵּה¹²⁴: מַעוֹלֶפֶת סִפִּירִים, מַעוֹלֶפֶת כַּחַן שֶׁל בְּנֵי אָדָם שֶׁהִיא קֶשֶׁה כִּסְפִיר הַזֶּה, ר' יוֹדֵן וְרַבִּי פִּנְחָס, רַבִּי יוֹדֵן אָמַר אִי תִימַר שֶׁהַסְפִיר הַזֶּה רַךְ הוּא בָּא וְרָאָה מַעֲשֵׂה שֶׁהִיָּה בָּאָדָם א' שֶׁהִבִּיא סִפִּיר א' בְּרוּמִי לְמַכְרוֹ אָמַר הַלּוֹקַח ע"מ לְבִדּוֹק אוֹתוֹ נִבְחִין אוֹתוֹ לְשִׁבּוֹר מִמֶּנּוּ חֲתִיכָה קִטְנָה, נִתְּנוֹ עַל הַסֵּדֶן, הַתְּחִיל מַכָּה עָלָיו בְּפִטִּישׁ, נִבְקַע הַסֵּדֶן וְנִחְלַק הַפְּטִישׁ וְהַסְפִיר בְּמִקְוֵמוֹ וְלֹא חָסַר, הֵה"ד מַעוֹלֶפֶת סִפִּירִים.

2. אִיכָּה רַבֵּה¹²⁵: אָדָמוֹ עֵצִם מִפְּנִינִים סִפִּיר גִּזְרָתָם. א"ר יוֹדֵן כָּל גִּזְרָה וְגִזְרָה שֶׁהִיָּתָה בִּירוּשָׁלַיִם הִיָּתָה קֶשֶׁה כִּסְפִיר, אִם תֹּאמַר הַסְפִיר רַךְ הוּא, א"ר פִּנְחָס מַעֲשֵׂה בָּאָדָם אֶחָד שֶׁהִלֵּךְ בְּרוּמִי לְמַכּוֹר סִפִּיר שֵׁם, א"ל הַלּוֹקַח עַל מִנֵּת לְבִדּוֹק, נִטְלוּ הַלּוֹקַח וְנִתְּנוֹ עַל הַסֵּדֶן, וְהַתְּחִיל מַכָּה עָלָיו בְּפִטִּישׁ, נִפְצַע הַפְּטִישׁ וְנִחְלַק הַסֵּדֶן, וְהַסְפִיר עֵמֶד בְּמִקְוֵמוֹ, וְלֹא חָסַר כָּלּוּם.

3. פְּסִיקְתָא רַבֵּתִי¹²⁶: וַיִּסְדְּתִיךָ בְּסִפִּירִים שֵׁם סִנְפִּירִינוֹן, מַעֲשֵׂה בָּאֵחָד שֶׁעָלָה לְרוּמִי לְמַכּוֹר סִנְפִּירִינוֹן, וְהַתְּנָה עִמּוֹ הַלּוֹקַח ע"מ לְבִדּוֹקוֹ, נִטְלוּ וְהִנִּיחוּ עַל הַסֵּדֶן וְהִיָּה מַכָּה עָלָיו בְּפִטִּישׁ, וְהִיָּה הַסֵּדֶן נִחְלַק וְהַפְּטִישׁ נִפְצָץ וְהוּא לֹא נִחְסַר.

כַּעֲיֵן הָעֵנִיִּין נִמְצָא לְעֵנִיִּין הָעֵצִם לּוֹז שֶׁל שְׁדֵרָה;

1. וַיִּקְרָא רַבֵּה - פֶּרֶשֶׁת מִצּוֹרֶע¹²⁷: וַיִּסְתַּבֵּל הַחֲגֹב, זֶה לּוֹז שֶׁלִּשְׁזָרָה. אֲדִרְיָנוֹס שְׁחוּק עֲצֻמוֹת שָׁאֵל אֶת ר' יְהוֹשֻׁעַ בֶּן חֲנַנְיָה אִמ' לוֹ מֵאִיכָן הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מְצִיץ אֶת הָאָדָם לְעֵתִיד לָבוֹא, אִמ' לוֹ מִלּוֹז שֶׁלִּשְׁזָרָה /שֶׁל שְׁדֵרָה/. אִמ' לִיָּה מִן הֵן אֶת מוֹדַע לִי, אִיִּיתִי יִתִּיָּה קוּמוּי נִתְּנוּ בְּמֵיִם וְלֹא נִמְחָה, טַחְנוּ בְּרִיחִים וְלֹא נִטְחָן, נִתְּנוּ בָּאֵשׁ וְלֹא נִשְׂרַף, נִתְּנוּ עַל הַסֵּדֶן הַתְּחִיל מְקִישׁ עָלָיו בְּפִטִּישׁ, נִחְלַק הַסֵּדֶן וְנִבְקַע הַפְּטִישׁ וְלֹא הוֹעִיל מִמֶּנּוּ כָּלּוּם.

2. קֶהֱלֵת רַבֵּה¹²⁸: וַיִּנְאֵץ הַשֶּׁקֶד ר' לוי אָמַר זֶה לּוֹז שֶׁל שְׁדֵרָה, אֲדִרְיָנוֹס שְׁחִיק עֲצֻמוֹת מַחִיק שְׁמִיָּה שָׁאֵל אֶת ר' יְהוֹשֻׁעַ בֶּן חֲנַנְיָה אָמַר לִיָּה מֵהִיכָן אָדָם מִנִּיץ לְעֵתִיד לָבָא, אָמַר לִיָּה מִלּוֹז שֶׁל שְׁדֵרָה,

¹²² דְּרַבִּי יִשְׁמַעֲאֵל בְּשֵׁלַח - מִסְכְּתָא דְּוִיסַע פֶּרֶשָׁה ו'.

¹²³ דָּף פ"ח ב'.

¹²⁴ פֶּרֶשָׁה ה'.

¹²⁵ פֶּרֶשָׁה ד'.

¹²⁶ פִּיִּסְקָא ל"ב - עֲנִיָּה סוּעֵרָה.

¹²⁷ פֶּרֶשָׁה י"ח.

¹²⁸ פֶּרֶשָׁה י"ב.

א"ל הראני מה עשה הביא לוז אחד של שדרה נתנו במים ולא נמחה, באור ולא נשרף, בריחים ולא נטחן, נתנו על הסדן והכה עליו בפטיש נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא הועיל כלום.
3. בראשית רבה - פרשת בראשית¹²⁹: אדריינוס שחוק עצמות שאל לר' יהושע בן חננ' מאיכן הקדוש ברוך הוא מינץ את האדם לעתיד לבוא, אמר ליה מינץ שזרה, אמר ליה מנין אתה יודע, אמר ליה איתיתיה לידי ואני מודע לך, השליכו לאור ולא נשרף, נתנו במים ולא נמחה, טחנו בריחים ולא נטחן, נתנו על הסדן והכהו בפטיש נחלק הסדן ונבקע הפטיש והוא לא חסר.

אפשר ששמו המקורי כמפורש שם נץ, שהוא מעניין ניצת אדם לעתיד לבוא שמדובר שם. אך לאח"כ כינוהו בשם לוז, עפ"י הדימוי המדובר באבן הלז, שהוא ספיר וספירינון לקמן, ע"ד כינוי העיר צור בלוז, ע"ש שהוא אבן התכלת ואף בלתי שביר כדלקמן. גם מלשון הלז של שדרה המשמעות קצת שיש לוז סתם ויש לוז של שדרה.

ובספרי - פרשת שלח¹³⁰: ר' מאיר אומר וראיתם אותם לא נאמר כאן אלא וראיתם אותו מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא.

במשנת רבי אליעזר¹³¹:

1. ר' מאיר אומ', מה נשתנה התכלת מכל מיני צבעונין, שאמרה התורה פתיל תכלת. אלא שהתכלת דומה לים, והים דומה לרקיע, והרקיע דומה לכסא הכבוד. ומנ' שהרקיע דומה לכסא הכבוד, שנ' ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר, כספירינון הזה וכו'.
2. ר' יהודה ביר' אלעאי אומ', למה הזהירה תורה על התכלת. מפני שהתכלת דומה לספיר, ומטה האלהים סמפירינון היה, לומר לך, שכל זמן שישראל מסתכלין בתכלת הזו, יהו נזכרין כל אותן האותות והמופתים שעשה הקדוש ברוך הוא במטה הזה. ומניין שהמטה הזה של סמפירינון. שנא' והכית בצור. [הצור אינו אומר, אלא בצור]. מלמד, שהמטה הזה של סמפירינון היה ועשר מכות היו כתובין עליו.

3. וחכמים אומ', למה הזהירה התורה על התכלת. מפני שהתכלת דומה לספיר, והלוחות היו שלספיר. לומר לך, שכל זמן שישראל מסתכלין בתכלת הזאת, הן נזכרין במה שכת' בלוחות, ומקיימין אותן. וכן הוא אומ' והיה לכם לציצית וראיתם אותו וזכרתם. אחד לוחות הראשונות ואחד לוחות האחרונות של ספיר היו, שנ' פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים, ואומר מעיו עשת שן מעולפת ספירים.

אפשר אפוא שלוז ר"ל אבן הספיר שהיא ספירינון המפורסמת, אשר מראיתה ועין גוונה היא תכלת;

מ"כ: לפ"ס לזולי (או לפ"ס בלבד באנגלית - Lapis lazuli) או אבן תכלת היא אבן חן יקרה למחצה המצויה בשימוש האדם עוד מהתקופה הפרהיסטורית וכו' אבן חן זו, שגוונה כחול עמוק אטום, הייתה מבוקשת מאוד על ידי פרעוני מצרים העתיקה, כפי שניתן להיווכח מהשימוש הרב שנעשה בה באוצרות רבים שנחשפו בקברי הפרעונים. האבן פופולרית מאוד גם כיום וכו'.

¹²⁹ פרשה כ"ח.

¹³⁰ פיסקא קט"ו.

¹³¹ פרשה י"ד.

המילה הראשונה בשם, "לפיס" (lapis), מקורה בלטינית ופירושה "אבן". המילה השנייה, "לזולי", מקורה במילה הלטינית מימי הביניים "לזולום" (lazulum), שמקורה במושג בערבית "אל-לזוורד", שמקורו בפרסית "לאזוורד" (لاژورد); היה זה שמו של המקום שבו כרו לפיס לזולי, אך בשל הקשר לאבן החן שינה המושג את משמעותו למשמעות: "הצבע הכחול". זהו המקור המשותף למילה באנגלית azure, למילה בספרדית ובפורטוגזית azul ולמילה האיטלקית azzurro, שמשמעותן: "תכלת". לכן ניתן להבין את צמד המילים "לפיס לזולי" כ"אבן תכולה".

לאבן הוצעו כמה שמות בעברית: "תכולית", [1] "אבן התכלת", [2] ו"אבן כחל". [3] משערים כי ה"ספיר" המופיעה בתנ"ך כאבן החושן המיוחדת לשבט יששכר והמוזכרת גם בספר איוב כ"ח ו': "מקום-ספיר אֶבְנִיהָ; וְעֶפְרַת זָהָב לוֹ", וכן ה"ספירוס" המוזכר על ידי פליניוס הזקן כאבן כחולה עם נקודות זהובות, הן בעצם לפיס לזולי וכו'.

Lapis is the Latin word for "stone" and *lazulī* is the genitive form of the Medieval *lāzaward*, itself from *لازورد* Latin *lazulum*, which is taken from the Arabic *lājevard*, which is the name of the stone in Persian^[6] and also of *لاجورد* the Persian a place where lapis lazuli was mined. "Lazulum" is etymologically related to the color blue and used as a root for the word for blue in several languages, including Spanish and Portuguese "azul".^{[7][8]}

In late classical times and as late as the Middle Ages, lapis lazuli was often called sapphire (*sapphirus* in Latin, *sappir* in Hebrew),^[21] though it had little to do with the stone today known as the blue corundum variety sapphire. In his book on stones, the Greek scientist Theophrastus described "the sapphirus, which is speckled with gold," a description which matches lapis lazuli.^[22]

There are many references to sapphires in the Old Testament, but most scholars agree that, since sapphire was not known before the Roman Empire, they most likely are references to lapis lazuli. For instance, Exodus 24:10: "And they saw the God of Israel, and there was under his feet as it were a paved work of a sapphire stone..." (KJV). The term used in the Latin Vulgate Bible in this citation is "lapidus sapphiri", the term for lapis lazuli.^[23] Modern translations of the Bible, such as the New Living Translation Second Edition,^[24] refer to lapis lazuli in most instances instead of sapphire.

בכך צור שבה הצבעת תכלת תיקרא לז, ע"ש אבן הצור ספיר שצבעה התכלת, והיא לז שבה סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המוות אין לו רשות לעבור בה וכו' מעין האבן ספיר ש נטלו הלוקח ונתנו על הסדן, והתחיל מכה עליו בפטיש, נפצע הפטיש ונחלק הסדן, והספיר עמד במקומו, ולא חסר כלום, אף כעין העצם לז של שדרה, הוא שהקדוש ברוך הוא מציץ את האדם לעתיד לבוא משם, אייתי יתיה קומוי נתנו במים ולא נמחה, טחנו בריחים ולא נטחן, נתנו באש ולא נשרף, נתנו על הסדן התחיל מקיש עליו בפטיש, נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא הועיל ממנו כלום.

אמנם בחז"ל נקרא אותו האבן סנפיריון לרוב, אך בכתוב: וְהַטֹּר הַשֵּׁנִי נֶפֶךְ סַפִּיר וְיָהֳלָם: תרגום אונקלוס: וְסִדְרָא תִּנְיָנָא אֲזַמְרָגְדִּין שְׁבִיזִי וְסִבְהָלוּם. ירושלמי השלם - ניאופיטי: וסדרה תניינה כדכדינה וספרינהא ועין עגלה וכו' וסדרה תניינה וספרינה ועין עגלה וכו' ובירושלמי - מיוחס ליונתן: ושום סידרא תניינא איזמורד וספיריון וכדכודין וכו' ושם - פר' במדבר: טיקס משרית ראובן דרומא

ישרון לחיליהון בארבעתי מילין מרבוען וטיקסיה הוה ממילת תלת גוונין כלקבל תלת מרגלייתא דבחושנא אזמורד ושבזיז וסבלהום וכו' ובירושלמי - קטעים: וסידרא תנינא כדכדנא וסמפולינא ועין עיגלא וכו'

ובנביא - יחזקאל¹³²: בְּעֶדֶן גֵּן-אֱלֹהִים הָיִיתָ כָּל-אֶבֶן יִקְרָה מִסְכָּתְךָ אָדָם פְּטוּדָה וַיְהִלִּם תַּרְשִׁישׁ שֶׁהֶם וַיִּשְׁפֹּה סָפִיר נָפֶךְ וּבִרְקָת וְזָהָב מְלֹאכֶת תַּפְיָךְ וַיִּנְקֹבֶיךָ בָּךְ בַּיּוֹם הַבְּרָאָה כְּוֹנֵנוּ: וּבִתְרִגוֹם יוֹנָתָן: בְּסָגִי טָבֹן וְתַפְנוּקִין אֶת מִתְפָּנֶק כְּאִילוֹ בְּעֶדֶן גִּנְתָּא דִּי אֶת שָׂרִי כָּל עֵתְרָא גִּיּוֹתָא וַיִּקְרָא מִתְיָהָב לָךְ כָּל אֲבָנִין טָבִין מִסְרָדָן עַל לְבוּשֶׁךָ סָמָקִין יִרְקָן וְסִבְהָלוֹם כְּרוֹם יָמָא וּבִוְרָלָא וּפְנִתִירִין שְׂבָזִיז אֲזַמְרָגְדִין וּבִרְקָן מְשַׁקְעָן בְּדָהָב וכו'

מ"מ, אפשר שכינוי העיר צור כלוז עפ"י מהלכנו, הינו מתקופה המאוחרת כל שהיא, אחרי קריאת אבן הספיר בשם לוז, ע"ד הנ"ל במדרשים, אשר שם נץ שדרה נקרא אח"כ בשם לוז של שדרה.

הדור כמו הלז

עוד דבר גדול מצאנו במדרש תהלים¹³³: והדרך על בניהם. זה יצחק ורבקה, שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה, והיתה רבקה באה עם אליעזר, וכיון שראתה אותו רבקה, ראתה אותו הדור ביותר, לבוש ומעוטף בציצית, ודמותו כמלאך אלהים, אמרה לאליעזר מי האיש הלזה, מאי הלזה, [הדור כמו] הלז, וכל כך למה, בזכות אביו¹³⁴ וזכות עצמו, שנאמר יראה אל עבדיך פעלך והדרך על בניהם, ואין הדרך אלא טלית הדור, הדומה להדור שלך, שנאמר הוד והדר לבשת, דאמר ר' חזקיה ואית דאמרי בשם ר' מאיר, תכלת דומה לים, וים דומה לעשבים, ועשבים דומים לאילנות, ואילנות לרקיע, ורקיע לנוגה, ונוגה לקשת, וקשת לדמות, שנאמר כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה [הנוגה] סביב [הוא] מראה דמות כבוד ה'.

אמר ר' חזקיה בזמן שישראל מתכסין בציצית, לא יהיו סבורין שמא תכלת הן לובשין, אלא כך יהיו ישראל מסתכלין בציצית כאילו הדר שכינה עליהן, שנאמר וראיתם אותו, אותם לא נאמר, אלא אותו להקב"ה, הוי והדרך על בניהם.

במקורות, מקבילות ומובאות שונות מצאנו;

1. מדרש תנחומא - פרשת תולדות¹³⁵: זש"ה יראה אל עבדיך פעלך והדרך על בניהם, ואין הדרה אלא זקנה ושיבה, שנאמר תפארת בחורים כחם והדר זקנים שיבה, הוי והדרך על בניהם, שזכה

¹³² בפרק כ"ח פסוק י"ג.

¹³³ מזמור צ'. ילקוט שמעוני - תהלים רמז תתמ"א: דבר אחר והדרך זה תכלת שבציצית שישראל מתכסין בו, שנקראו בנים למקום, ומפני מה תכלת מכל גוון, חזקיה אמר ואית דאמרי לה בשם רבי מאיר תכלת דומה לעשבים, עשבים דומים לאילנות, אילנות לרקיע, רקיע לנוגה, נוגה לקשת, וקשת לדמות, שנאמר כמראה הקשת, אמר חזקיה אם לובשין ציצית ותכלת לא יהו סבורין שמא תכלת הם לובשין, אלא שיהיו מסתכלין באותה ציצית כאלו שכינה שרויה עליהם וראיתם אותו וזכרתם:

¹³⁴ והדרך על בניהם דווקא, ר"ל גם בזכות אביו דורש. בסוטה י"ז, א': דרש רבא: בשכר שאמר אברהם אבינו אם מחוט ועד שרוך נעל, זכו בניו לב' מצות: חוט של תכלת, ורצועה של תפלין וכו' אלא חוט של תכלת מאי היא? דתניא, היה ר"מ אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, שנאמר: ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר, וכתבי: כמראה אבן ספיר דמות כסא. חולין פ"ח, ב'.

¹³⁵ סימן ז'.

אברהם ליצחק בחמשה דברים, כך שנו רבותינו האב זוכה לבן בחמשה דברים בנוי בכח בעושר בחכמה ובשנים, בנו [בנוי] מנין, שהיה יצחק נאה כיוסף, כתיב ביוסף ויהי יוסף יפה תואר, וכשהלך אצל אחיו אמרו הנה בעל החלומות הלזה בא, ונאמר ביצחק מי האיש הלזה וגו', שהיה יצחק נאה כיוסף וכו' ובאגדת בראשית¹³⁶: וביצחק כתיב מי איש הלזה, מה הלזה האמור ביוסף בנוי בחכמה, אף הלזה האמור ביצחק בנוי בחכמה וכו' מנין שהיה נאה יצחק כיוסף, כתיב ביוסף ויהי יוסף יפה תואר וגו', וכשהלך אצל אחיו מה אמרו, הנה בעל החלומות הלזה בא, ונאמר ביצחק מי האיש הלזה וגו', מה הלזה האמור ביוסף שהיה נאה, אף הלזה האמור ביצחק שהיה נאה וכו'.

2. בראשית רבה - פרשת חיי שרה¹³⁷: [ותאמר אל העבד מי האיש הלזה ההולך בשדה לקראתינו] ר' ברכיה בשם ר' חייא אבוי ראת אתו הדור, כמה דאת אמר הנה בעל החלומות הלזה בא וכו' ובפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) פרשת חיי שרה: ותאמר אל העבד מי האיש הלזה. רב ברכיה בש"ר חייא אמר. ראתה אותו הדור, כענין שנאמר רוח דבר אל הנער הלז: ע"ש אורך דברים במפרש.

3. שכל טוב - שם: ותאמר אל העבד מי האיש הלזה. ראתהו הדר כלוז, ודומה לו דבר אל הנער [הלז], וכן הנה בעל החלומות הלזה בא שהראה עצמו הדור לפנייהם בכתונת פסים, וכן הארץ הלזו שהיתה הדורה ומעוטרת באילנות, ועכשיו היא נשמה. רבנן אמרי הלזה כאלון זה: ושם - פרשת וישב: הלזה בא. כלומר מתהדר לפנינו כלוז ומראה גדולה לפנינו, ודומה לו מי האיש הלזה, ודרשין כבר הדור ונאה כלוז, וכן אתה דורש רץ דבר אל הנער הלז: ספר רושינא.

4. רש"י - שם: בכ"י לייפציג 1 יש כאן תוספת של ר' שמעיה: "כל מקום שני' הלזה בעל צורה הוא, מכאן למדו באגדה הנוי המנוי בחמשה דברים, שהאב, זכה לבנו וכן בעל החלום' הלזה, ויהי יוסף יפה תואר בפרש' ויהי כי זקן יצחק, ת'ר'ש'." גיליון זה אינו נמצא בכ"י מינכן 5, לידן 1, ויימר 651, פריס 155 וכו' וברש"י - דניאל: להלז - לשון חשיבות, כמו שקראו "חמודות". כל מקום שנאמר 'הלז' - בעל צורה הוא, ומכאן למדו באגדה: יצחק נדמה לאביו בצלם ובדמות, שנקרא "האיש הלז" בפרשת 'ויהי כי זקן יצחק' (?); "ויהי יוסף יפה תואר" - זהו הנוי, המנוי בחמשה דברים שהאב זוכה לבנו. ובמושב זקנים - פרשת חיי שרה: אי נמי מפני שראתה אותו הדור, ולכן שאלה מי האיש ומשמע שהיה הדור כדפר"ש ממלת הלזה, כלומר הלז הזה דהיינו שקד ההדור בפרחים.

5. ושם בתרגום ירושלמי המיוחס ליונתן: ואמרת לעבדא מן גברא הדור ויא' דמטייל בחקלא לקדמותנא ואמר עבדא הוא ריבוני ונסיבת רדידא ואיתעטפת ביה.

הלא תיאורים אלו מתאימים לצור בפרט, ע"ד הנביא יחזקאל: ויהי דבר-יקוק אלי לאמר: ואֶתְּהַ בֶן-אָדָם שֹׂא עַל-צֹר קִינָה: וְאֶמְרָתָּ לְצֹר הַיֹּשְׁבֵת עַל-מְבוֹאֵת יָם רִלְלַת הָעַמִּים אֱלֹ-אִיִּם רַבִּים כֹּה אָמַר אֲדֹנִי יְקֹוֹק צֹר אֶת אֶמְרָתָּ אֲנִי כָלִילַת יָפִי: בְּלֵב יָמִים גְּבוּלָיָהּ בְּנִיָּהּ כָּלְלוּ יָפֶיהָ וגו' שש-בִּרְקָמָה מִמְצָרֶיהָ הִיָּה מִפְרָשָׁהּ לְהִיּוֹת לָהּ לְגֵס תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֱלִישָׁה הִיָּה מְכֻסָּה וגו' פֶּרֶס וְלֹד וּפּוֹטָהּ הָיוּ בְּחִילָהּ אֲנָשִׁי מִלְחָמָתָהּ מָגֵן וְכוּבֵעַ תְּלוּ-בָהּ הֶמָּה נִתְּנוּ הַדְּרָה: בְּנֵי אֲרֹנָהּ וְחִילָהּ עַל-חֻמוֹתֶיהָ סְבִיב וְגַמְדִּים בְּמַגְדָּלוֹתֶיהָ הָיוּ שְׁלִטֵּיהֶם תָּלוּ עַל-חֻמוֹתֶיהָ סְבִיב הֶמָּה כָּלְלוּ יָפֶיהָ וגו' אָרְכָם סִחְרָתָהּ מִרְבֵּב

¹³⁶ פרק מ'.

¹³⁷ פרשה ס'.

מַעֲשֵׂיךָ בְּנֶפֶךְ אֶרֶץ אֲרָמָה וּבֹיץ וְרַקְמָה וּבֹיץ וְרַאמָת וְכַדָּד נָתַנּוּ בְּעֶזְבוֹנֶיךָ וְגו' הִמָּה רָכְלִיךָ בְּמַכְלָלִים בְּגִלּוּמֵי תַכְלֵת וְרַקְמָה וּבְגִגְזֵי בְרָמִים בְּחֻבְלִים חֲבֻשִׁים וְאַרְזִים בְּמַרְכְּלֶתְךָ וְגו'

הלוז של ארץ החיתים

שופטים: וַיַּעֲלוּ בֵּית יוֹסֵף גַּם הֵם בֵּית אֵל וַיִּקְוֶק עִמָּם: וַיִּתְּרוּ בֵּית יוֹסֵף בְּבֵית אֵל וְשֵׁם הָעִיר לִפְנֵים לֹז: וַיֵּרְאוּ הַשְּׁמָרִים אִישׁ יוֹצֵא מִן הָעִיר וַיֹּאמְרוּ לוֹ הֲרָאנוּ נָא אֶת מְבֹא הָעִיר וְעַשִּׂינוּ עִמָּךְ חֶסֶד: וַיֵּרְאֵם אֶת מְבֹא הָעִיר וַיִּכּוּ אֶת הָעִיר לְפִי חֶרֶב וְאֶת הָאִישׁ וְאֶת כָּל מִשְׁפַּחְתּוֹ שָׁלַח: וַיֵּלֶךְ הָאִישׁ אֶרֶץ הַחִתִּים וַיִּבֶן עִיר וַיִּקְרָא שְׁמָהּ לֹז הוּא שְׁמָהּ עַד הַיּוֹם הַזֶּה:

ובפי' רד"ק: ארץ החתים - אינו החתים משבע אומות: הוא שמה עד היום הזה - לפי שקרא לה שם העיר האחרת אמר כי באותו השם שקרא לה קוראים לה עד היום הזה לוז ובדרש היא שמה עד היום הזה תניא היא לוז שצובעין בה תכלת היא לוז שבא סנחריב ולא בלבלה בא נבוכד נצר ולא החריבה ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בתוכה אלא זקנים שבה בזמן שדעתם קצה להם מוציאים אותם חוץ למחנה והם מתים:

מצאתי כתוב:

1. **Wilusa**, (Hittite: 𐎶𐎵𐎶𐎶 ^{URU}*wi₅-lu-ša*) or **Wilusiya**, was a major city of the late Bronze Age in western Anatolia.^[1] It was described in 13th century BC Hittite sources as being part of a confederation named Assuwa. The city is often identified with the **Troy** of the Ancient Greek Epic Cycle. Many modern archaeologists have suggested that Wilusa corresponds to an archaeological site in Turkey known as Troy VIIa, which was destroyed circa 1190 BC. **Ilios** and **Ilion** (Ἰλῖος, Ἴλιον), which are alternate names for Troy in the Ancient Greek language, are linked etymologically to Wilusa... In addition, the modern Biga Peninsula, on which Troy VIIa is located, is now generally believed to correspond to both the Hittite place name **Taruiša** and the **Troas** or **Troad** of late antiquity. Not all scholars have accepted the identification of Wilusa with Troy. There is an alternative hypothesis, for example, that Wilusa was located near Beycesultan, which was known in the Byzantine era as "Iluzza" (Ἰλουζα).^[3] Wilusa *per se* is known from six references in Hittite sources...
2. In Greek mythology, **Ilus** (/ˈiːləʊs/; Ancient Greek: Ἴλος *Ilos*) was the founder of the city called *Ilios* or *Ilion* (Latinized as *Ilium*) to which he gave his name.^{[1][2]} When the latter became the chief city of the Trojan people it was also often called *Troy*, the name by which it is best known today.
3. The oldest known reference to Anatolia – as “Land of the Hatti” – appears on Mesopotamian cuneiform tablets from the period of the Akkadian Empire (2350–2150 BC).^[citation needed] The first recorded name the Greeks used for the Anatolian peninsula, Ἀσία (*Asía*),^[16] presumably echoed the name of the Assuwa league in western Anatolia.^[citation needed] As the name "Asia" broadened its scope to apply to other areas east of the Mediterranean, Greeks

- in Late Antiquity came to use the name Μικρὰ Ἀσία (*Mikrá Asía*) or Asia Minor, meaning "Lesser Asia" to refer to present-day Anatolia.
4. Recently, the archaeological discovery of substantial numbers of Murex shells on Crete suggests that the Minoans may have pioneered the extraction of Imperial purple centuries before the Tyrians. Dating from collocated pottery suggests the dye may have been produced during the Middle Minoan period in the 20th–18th century BCE.^{[25][26]} Accumulations of crushed murex shells from a hut at the site of Coppa Nevigata in southern Italy may indicate production of purple dye there from at least the 18th century BCE.
  5. The Anatolian middle Bronze Age influenced the early Minoan culture of Crete (3400 to 2200 BC) as evidenced by archaeological findings at Knossos.
  6. **Elaeus**¹³⁸ (Ancient Greek: Ἐλαιοῦς *Elaious*, later Ἐλεοῦς *Elaeus*), the "Olive City", was an ancient Greek city located in Thrace, on the Thracian Chersonese. Elaeus was located at the southern end of the Hellespont (now the Dardanelles) near the southernmost point of the Thracian Chersonese (now the Gallipoli peninsula) in modern-day Turkey. According to the geographer Scymnus, Elaeus was founded by settlers from Ionian Teos, while the Pseudo-Scymnus writes that it was a colony of Athens and was founded by Phorbas^[1]
  7. Tyrian purple was expensive: the 4th-century-BC historian Theopompus reported, "Purple for dyes fetched its weight in silver at Colophon" in Asia Minor.

בספר הארגמן¹³⁹: הטקסטים הקדומים ביותר המתייחסים לארגמן במזרח התיכון והממצא הארכיאולוגי הם רק מתקופת הברונזה המאוחרת. שרידי תעשייה זו המתוארכים למחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס נמצאו בכל חופי הים התיכון; מצרים, ארץ ישראל, לבנון, תורכיה, קפריסין, איי יוון, איטליה, וגם בצפון אפריקה. – עדויות קדומות ישנן בכמה אתרים באזור האי כרתים מהתקופה המינואית התיכונה ב' [מאות שמונה-עשרה והשבע-עשרה לפנה"ס] וכן מטרופוליס מהמאה הארבע-עשרה לפנה"ס. לעומת זאת, מהחוף הפניקי ישנן עדויות מתוארכות ברורות רק מהמאה הארבע-עשרה או השלוש-עשרה לפנה"ס מצרפנד וממינת אלבידא [נמלה של אוגריה] וכו'.

איי אלישה

המקרא בפרשת נח: וּבְנֵי יוֹן אֱלִישָׁה וְתַרְשִׁישׁ כְּתִים וְדֹדָנִים: יחזקאל: שֵׁשׁ בָּרָקָה מִמִּצְרַיִם הָיָה מִפְרָשָׁה לְהִיּוֹת לָהּ לְנֶס תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֱלִישָׁה הָיָה מְכֻסָּה: דברי הימים: וּבְנֵי יוֹן אֱלִישָׁה וְתַרְשִׁישָׁה כְּתִים וְרוּדְנִים:

Greece (ⁱ/ɡriːs/; Greek: Ελλάδα, *Elláda* [eˈlaða] (listen)), officially the **Hellenic Republic** (Greek: Ελληνική Δημοκρατία, *Ellīnikí Dīmokratía*) and known since

¹³⁸ אך יותר מסתבר שלא זה לוז החדשה המקראית מכמה טעמים, ואחד מהם, אשר אין העיר הזאת מתייחסת כלל אחרי החיתים, דוגמת וילוסה הנ"ל, אלא אחרי היוונים.

¹³⁹ עמודים 37, 60.

ancient times as **Hellas** (/ˈhɛləs/; Greek: Ελλάς, *Ellás*), is a country located in southeastern Europe.

The **name of Greece** differs in Greece in comparison with the names used for the country in other languages and cultures, just like the names of the Greeks. The Greeks call the country *Hellas* or *Ellada* (Greek: Ελλάς, Ελλάδα; in polytonic: Ἑλλάς, Ἑλλάδα) and its official name is Hellenic Republic. In English, however, the country is usually called Greece, which comes from Latin *Graecia* (as used by the Romans) and literally means 'the land of the Greeks'.

Hellas-derived names: The third major form, "Hellas" and its derivatives, is used by a few languages around the world, including Greek itself:

1. Greek
2. Polytonic: Ἑλλάς, Ἑλλάδα (Hellas, Hellada)
3. Monotonic: Ελλάς, Ελλάδα (Ellas, Ellada)
4. Italian: Ellade (rare usage)
5. Norwegian (both Nynorsk and Bokmål): Hellas
6. Vietnamese: Hy Lạp
7. Chinese: 希臘 / 希腊 (pinyin: Xīlà; Jyutping: hei1 laap6)
8. Albanian: Elladhë (archaic, usually Greqia is used nowadays)

Recently, the archaeological discovery of substantial numbers of Murex shells on Crete suggests that the Minoans may have pioneered the extraction of Imperial purple centuries before the Tyrians. Dating from collocated pottery suggests the dye may have been produced during the Middle Minoan period in the 20th–18th century BC. Accumulations of crushed murex shells from a hut at the site of Coppa Nevigata in southern Italy may indicate production of purple dye there from at least the 18th century BC.

המחקר הארכאולוגי מצביע על המינואים, תושבי האי כרתים, כעל הראשונים שהחלו בהפקת צבע ה'פורפורה' מן החלזונות. משם פשטה תעשייה זו לכל אגן הים התיכון, ובייחוד פרוחה בחוף הפיניקי.

האי כרתים הוא אחד ממחוזות יוון והוא הגדול באיי יוון. - יש משערים כי כרתים היא האי כפתור מקום מוצאם של הפלשתים על פי המקרא.

1. רד"ק - יחזקאל: מאיי אלישה - תרגם יונתן ממדינת איטליאה: אברבנאל: ות"י מאיי אלישה ממדינות איטלי"א.

2. תולדות יצחק - פרשת נח: בני אלישה - בורגוניא¹⁴⁰. כן כתב יוסף בן גוריון.

3. אלשיך - ישעיהו: אך הנה בהמצאי במקום הנקרא היום אדנה¹⁴¹, שם ראיתי איש זקן מתושבי צובה. והגיד לי כי היה מסורת בידו מאבותיו, כי ארבעה מקומות אלו הנזכרים בכתוב הם ארבעה

¹⁴⁰ בספרי הראשונים מלכות בורגוניא מוזכרת פעמים רבות.

¹⁴¹ רבי משה אלשיך: בימי זקנתו בשנת ה'ש"ן (1590) בקירוב יצא כשד"ר בשליחות אל סוריה, טורקיה ופרס.

מקומות קרובים זה לזה. **אלישה זו מיסיס** עיר קרובה לאדנה קרוב למהלך יום אחד, שעל נהר גדול יושבת.

Burgundy (French: *Bourgogne*, IPA: [buʁ.ɡɔ̃ʁ] (listen)) is an administrative and historical region of east-central France. Burgundy comprises the following four departments: Côte-d'Or, Saône-et-Loire, Yonne and Nièvre. Historically, "Burgundy" has referred to numerous political entities, including kingdoms and duchies spanning territory from the Mediterranean to Benelux.

The **Burgundians** (Latin: *Burgundiōnes*, *Burgundī*; Old Norse: *Burgundar*; Old English: *Burgendas*; Greek: Βούργουνδοι) were an East Germanic tribe which may have emigrated from mainland Scandinavia to the Baltic island of Bornholm, and from there to the Vistula basin, in middle modern Poland. A part of the Burgundian tribes migrated further westward, where they may have participated in the 406 Crossing of the Rhine, after which they settled in the Rhine Valley and established the Kingdom of the Burgundians. Another part of Burgundians stayed in their previous homeland in Oder-Vistula basin and formed a contingent in Attila's Hunnic army by 451. – Their name survives in the regional appellation, Burgundy.

Mezitli is a municipality and district governorate in Greater Mersin, Turkey. Mersin is one of 16 metropolitan centers in Turkey with more than one municipality within city borders. Now in Mersin there are four second-level municipalities in addition of Greater Mersin (*büyükşehir*) municipality.

Geography: Mezitli at about 36°45'N 34°32'E composes the western part of Mersin proper. Southern quarters of Mezitli are popularly known as *Viranşehir* (ruined city) because of the ruins. (see below) Yenişehir, another municipality of Mersin, is in the east of Mezitli, Mediterranean sea is in the south and Toros Mountains in the north. In the west of Mezitli there are summer houses and coastal villages most of which are specialized in citrus industry.

History: *Main article: Soli, Cilicia* - The ruins of ancient greek city of **Soli**, which was renamed by Roman general Pompey as **Pompeipolis** (Πομπηιόπολη) is within Mezitli. Soli was the dominion of Rhodes, Persian Empire (Achaemenids), Macedonian Empire, Seleucid Empire, Roman Empire and its successor Byzantine Empire. But after the great earthquake in 528, the city lost its former glory. In later years, the ruins of the city was a part of Umayyad Caliphate, Seljuk Sultanate of Rum, Crusades, Armenian Kingdom of Cilicia, Ramadanids, and Ottoman Empire. In the early 20 th century, there was only a small village just north of Soli, named after "Mezitoğlu" a Oghuz tribe. The town municipality was established in 1968. But after the fast growth in population, the district of Mezitli is established within Greater Mersin and the municipality became one of Mersin intracity municipalities in 2008.

Lesbos (/ˈlɛzbɒs/, also US: /ˈlɛzbəs, -bɒs/; Greek: Λέσβος, romanized: *Lésvos* [ˈlezvos]) is an island located in the northeastern Aegean Sea. It has an area of 1,633 km² (631 sq mi)^[1] with 320 kilometres (199 miles) of coastline, making it the third largest island in Greece. It is separated from Turkey by the narrow Mytilini Strait and in late Palaeolithic/Mesolithic times^[2] was joined to the Anatolian mainland before the end of the last glacial period.

Lesbos is also the name of a regional unit of the North Aegean region, within which Lesbos island is one of five governing islands. The others are Chios, Ikaria, Lemnos, and Samos. The North Aegean region governs nine inhabited islands: Lesbos, Chios, Psara, Oinousses, Ikaria, Fourni Korseon, Lemnos, Agios Efstratios and Samos. The capital of the North Aegean Region is Mytilene. The population of Lesbos is approximately 86,000, a third of whom live in its capital, Mytilene, in the southeastern part of the island. The remaining population is distributed in small towns and villages. The largest are Plomari, Kalloni, the Gera Villages, Agiassos, Eresos, and Molyvos(the ancient Mythimna).

According to later Greek writers, Mytilene was founded in the 11th century BC by the family Penthilidae, who arrived from Thessaly and ruled the city-state until a popular revolt (590–580 BC) led by Pittacus of Mytilene ended their rule. In fact the archaeological and linguistic record may indicate a late Iron Age arrival of Greek settlers although references in Late Bronze Age Hittite archives indicate a likely Greek presence then. The name Mytilene itself seems to be of Hittite origin. According to Homer's *Iliad*, Lesbos was part of the kingdom of Priam, which was based in Anatolia (present day Turkey). Much work remains to be done to determine just what happened and when. In the Middle Ages, it was under Byzantine and then Genoese rule. Lesbos was conquered by the Ottoman Empire in 1462. The Ottomans then ruled the island until the First Balkan War in 1912, when it became part of the Kingdom of Greece.

Etymology: The name is from Ancient Greek: Λέσβος *Lésbos* "forested" or "woody", possibly a Hittite borrowing, as the original Hittite name for the island was *Lazpa*¹⁴². An older name for the island that was maintained in Aeolic Greek was Ἰσσα *Íssa*...

הטעם לגניזת תכלת

מנחות¹⁴³: אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מייתין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה [ומרתחין ליה], ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא,

¹⁴² <http://kubaba.univ-paris1.fr/recherche/antiquite/atlanta.pdf>

עיין

https://en.wikipedia.org/wiki/Lydia_of_Thyatira

¹⁴³ מ"ב, ב'.

ושדינן ליה לההוא ביעתא וקלינן ליה לאודרא. שמע מינה תלת: שמע מינה טעימה פסולה, ושמע מינה - דבעינן צביעה לשמה, ושמע מינה טעימה פסולה. היינו טעימה פסולה היינו צביעה לשמה! אמר רב אשי: מה טעם קאמר, מה טעם טעימה פסולה? משום דבעינן צביעה לשמה. כתנאי: טעימה פסולה, משום שנאמר: כליל תכלת, דברי ר' חנינא בן גמליאל; רבי יוחנן בן דהבאי אומר: אפילו מראה שני שבה כשר, משום שנאמר: ושני תולעת.

ת"ר: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה; תפילין יש להם בדיקה, ואין ניקחין אלא מן המומחה; ספרים ומזוזות יש להן בדיקה, וניקחין מכל אדם. ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, (סי' בגשם) מייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזרא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא - כשרה, לגריעותא - פסולה, וסימניך: שינוי שקר, שינוי אמת! מאי אין לה בדיקה נמי דקאמר? אטעימה וכו'.

רש"י: אין לה בדיקה - קס"ד אין אדם יכול לבדוקו אם תכלת הוא אם קלא אילן הוא. ואינה נקחת אלא מן המומחה - דהואיל ואין לה בדיקה אין לוקחין אותה אלא מן המומחה שידוע שקלא אילן אסור. - מאי אין לה בדיקה דקאמר נמי אטעימה - אין אדם יכול לבדוק הצמר אם לשם תכלת נצבע אם לטעימה לשם ניסיון ואמרו לעיל דטעימה פסולה ל"א אטעימה וה"ק אין בודקין יורה של תכלת בטעימה שלא יפסל כל היורה אלא שקיל בביעתא כדמפרש לעיל. מר - שם חכם. ממשכי - שם מקום. - שמועתא - דרב יצחק ודרב אדא אהדדי איתמר כלומר בשתיהן יחד בדקין ולא פליגי אלא היכא דבדקנא כו' והא דרב אדא מוספת על דרב יצחק ומפרש אותה. דייק וזבין - מן המומחה. כחומרי מתנייתא - דלעיל דקתני טעימה פסולה הלכך בעי מומחה וכו' ובריבב"ן.

רבינו גרשום: תכלת אין לה בדיקה קא משמע השתא דאינה צריכה בדיקה: ואין ניקחין אלא מן המומחה. שידוע שקלא אילן אסור: - אטעימה קאמר. כלומר כיון דצבעי נמי לשום טעימה משום הכי אין לה בדיקה דאין אדם יכול להבחין אם נצבעה לשום טעימה או לשם תכלת לציצית: ממשכי. שם מקום: - דאיק וזבין כחומר' מתניתא. דלא זבין תכלת אלא מן המומחה שצבעו לשם תכלת ובדיק לה בתרייהו:

ובמס' עבודה זרה¹⁴⁴: אמר רב: חבי"ת אסור בחותם אחד, חמפ"ג מותר בחותם אחד; חלב, בשר, יין, תכלת - אסורין בחותם אחד; חילתית, מורייס, פת, גבינה - מותרין בחותם אחד. - ושמאל אומר: בי"ת אסור בחותם אחד, מח"ג מותר בחותם אחד; בשר, יין, תכלת - אסורין בחותם אחד; מורייס, חילתית, גבינה - מותרין בחותם אחד וכו'.

הלכות מחמירות מצאנו בתכלת, ויותר מספר תורה תפילין מזוזה: שמע מינה תלת: שמע מינה טעימה פסולה, ושמע מינה - דבעינן צביעה לשמה, ושמע מינה טעימה פסולה. תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה, ושמעותא - דרב יצחק ודרב אדא אהדדי איתמר כלומר בשתיהן יחד בדקין וכו' אין אדם יכול לבדוק הצמר אם לשם תכלת נצבע אם לטעימה לשם ניסיון ואמרו לעיל דטעימה פסולה וכו' ודאיק וזבין כחומר' מתניתא. דלא זבין תכלת אלא מן המומחה שצבעו לשם תכלת ובדיק לה בתרייהו. הבדיקות שבגמ' לעיכובה, ואף ברמב"ם פוסק כיצד בודקין אותה וכו'.

¹⁴⁴ ל"ט, א'.

ודאי שבדיקות אלו הם חלק חשוב ומעכב בהכשרת תכלת שבימיהם, ובפרט לגולים בבבל אשר רחוקים מא"י, שם ישבו רוב חכמים ותלמידיהם, ועיקר יישוב בני ישראל, משמת רבי וירד רב אל בבל בשנת ג' אלפים תתקע"ט [219 לספירה], כל דורות אמוראים, סבוראים, וגאונים, ועד אחרון הגאונים רב האי, שנפטר בשנת ד' תשצ"ח [1038].

בכך מצינו בשני רב אחאי מאור הגולה אשר בדקו התכלת דווקא בביתו, ואכן הסתבכו בבדיקות, ורב אחאי התערב בעניין להכשיר, ושלחו מתם וכו' ממילא מסתבר שבירידת קרן הישיבות של בבל, אחר תקופת רבנן סבוראי, כעדות רב שרירא באיגרת: והיין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיים ולא הוו יכלין למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר מנהג גאונים עד בתר כמה שנין דאתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפרוז שבור, כנ"ל, כבר קשה היה להמציא תכלת כשרה גם מצד הבבלי, ואף אם טרם נאבדה המסורת של מין החילזון, הבדיקות מורכבות, ולא היו בקיאים בעריכתם, וכפי שמצאנו בפוסקים דברים דקים דומים, אשר איננו בקיאים בהם בימינו, ובתכלת אף צריכים מומחה, והכול צריך להיות בהשגחה ובפיקוח המומחה ובידי ישראל, מעין היין הכשר, וכבר אמר רב: חבי"ת אסור בחותם אחד, והראיה היא שהכול נעשה ע"י רב אחאי מאור הגולה, ואח"כ נגנז התכלת מבלי דעת כיצד ואיך יבדקו בדיוק.

בחז"ל מבואר שמעולם לא עלה נידון מהו החילזון, רק שנדיר וקשה השגתו, מעין הכסף והזהב ושאר מתכות היקרות או אבני יוקרה הנמצאים בגנזי המלכים, וכידוע בתולדות תכלת וארגמן. גם רמב"ן העיד על כך בפרשת תצווה, וכפי שבימינו: מכיון שבישראל הארגמן הוא חיה מוגנת, מייבאים את הצבע מארצות שבהן צדים אותו למאכל, וגם בעולם מידלדל והולך¹⁴⁵, רק חשש זיוף בקלא אילן הזול בולט בחז"ל מאוד, וכל הבדיקות תכליתם מניעת שקר זו, ומכאן נגנזה ונפסקה התכלת, מאיבוד מסורת בדיקות הללו, ז"א מחשש זיוף בקלא אילן. הגזירות והשמדות רדיפות וכיבושים, מיעטו עד מאוד המומחיות והנגישות והמציאות והשכיחות של בני ישראל בתעשיית תכלת מקורית, זיופים רבו ושגשגו מן הסתם, וכבר ממילא שכחו דיוק אופני הבדיקות וחסרו בקיאותם, וככה נגנז התכלת מאבותינו.

אין אנו בקיאים - הטור

1. טור - אורח חיים¹⁴⁶: לתיתה אף על גב דבגמרא שרי לה בחיטי הגאונים אסרוה וכן שדרו ממתבתא שאין אנו בקיאים בלתיתה הלכך אין לנו ללתות כלל לא בחטין וכ"ש בשעורים:
2. שם¹⁴⁷: ובספר המצות אסר גם בקופיץ לפי שאין אנו בקיאים מהו קופיץ ולא התיר אלא בסכין וכו'
3. שם¹⁴⁸: כתב רב עמרם ור' קלונימוס שבזמן הזה אין להתענות תענית חלום בשבת שאין אנו בקיאים בפתרון החלומות לידע איזה רע ואיזה הוא טוב ואין מתעניין בספק וכ"כ אבי העזרי וכו'

¹⁴⁵ ראה <http://scientiamarina.revistas.csic.es/index.php/scientiamarina/article/view/825/866>

¹⁴⁶ סימן תנ"ג.

¹⁴⁷ סימן תק"א.

¹⁴⁸ סימן תקס"ח.

4. ושם - יורה דעה¹⁴⁹: וכתב הרשב"א ואין אנו בקיאים איזו גסה ואיזו דקה הלכך בין בזו בין בזו אסורה וכו'.
5. ושם¹⁵⁰: והגאונים כתבו שאין אנו בקיאים בחליטה הילכך אין להתירו בחליטה וכו'.
6. ושם¹⁵¹: וע"כ כתב רש"י שאין אנו בקיאים בדבר שלא להרבות או למעט ואין ליתן כלי תחת הצלי עד שימלחנו וישהה כשיעור מליחה וכו'.
7. ושם¹⁵²: ור"ת אוסרו לפי שאין אנו בקיאים בחומץ שיש יין שנראה כחומץ והוא יין גמור כמו יין שלא נתבשל בענביו כל צרכו וכן נוהגין לאוסרו וכו' והבוסר ג"כ מן הראוי שלא יהא בו משום יין נסך דלאו בר ניסוך הוא אלא שר"ת החמיר ג"כ לפי שאין אנו בקיאים מתי נקרא בוסר יין מזוג אפילו נתן בו מים הרבה כל זמן שיש בו טעם יין יש בו משום יין נסך וכו'.
8. ושם¹⁵³: כתב הראב"ד והאידנא - פרישה: לפי שאין אנו בקיאים - לא סמכין אהך בדיקה להתירה וכו' והרמב"ן כתב שהאידנא אין תולין בדם מכתה שצריכין אנו לבדוק אם דם מכתה משונה מדם ראייתה ועכשיו אין אנו בקיאים במראות לידע אם הוא משונה אם לאו ולא נהירא לא"א הרא"ש ז"ל אלא תולין מן הסתם לומר שאינו משונה עד שידוע לנו שהוא משונה על פי חכם שיראה שניהם וזה יוכל כל אדם לידע אם דומין זה לזה אף על פי שאין אנו בקיאים במראות דמים טמאים וטהורים בשני דמים שהן לפנינו יוכל להבחין אם הם שוין או משונים במראיתו וכו' כתב הרמב"ן היו מפחידין אותה פחד פתאום והפילה דם ונתרפא מותרת לבעלה ואם חזרה וראתה דם מחמת תשמיש אפילו פעם אחת בידוע שלא עלתה לה רפואה - פרישה: שהרי גם הראב"ד כתב לשון "הפילה" ובית יוסף הביאו זה לשונו אין אנו בקיאים בחררה ובין הפילה ובין לא הפילה אסורה לכל אדם - והאידנא אין מתירין אותה לאחר שראתה דם עד כאן:
9. גם שם¹⁵⁴: ויש אומרים שעכשיו אין תולין כתם בשום דבר שאין אנו תולין אלא בדומה לו ואין אנו בקיאים במראה דמים וכו'.
10. ושם¹⁵⁵: פרישה: לפי שיש הרבה חיות הים שהן דומין לחיות היבשה ואפשר שיהיה צורת פניהם במקצת צורת אדם וכו' הראב"ד - והאידנא שאין אנו בקיאים בצורת הולד - פרישה: אפילו צורת בהמה בלא צורת אדם כלל. רשב"א וכו' - בכולן חוששת לולד וטמאה לידה מספק אם ודאי זכר טמאה שבעה ואם נקבה או ספק נקבה טמאה י"ד - פרישה: דכשהיא לבנה ניכר שהוא מין בשר וניכר על ידי כך שחתיכת וולד היא אבל כשהיא של שאר מראות אף על פי שיש בה עצם לא מוכחא מילתא שהיא חתיכת וולד אלא שאין אנו בקיאים במראות לכך דינן שוה - וכן המפלת חתיכה בין לבנה בין שאר מראות ויש בה עצם או יד או רגל או סנדל או וולד שושטו אטום או בריה שיש לה ב' גבין וב' שדראות בכולן יש לה ימי טומאה של נקבה וצריכה שבעה נקיים בשביל הזיבה: ובדיני השפיר אין אנו בקיאים הלכך המפלת שפיר או שליא בכל ענין נותנין לה ימי טומאה וכו'.

---

¹⁴⁹ סימן מ"א.

¹⁵⁰ סימן ע"ג.

¹⁵¹ סימן ע"ו.

¹⁵² סימן קכ"ג.

¹⁵³ סימן קפ"ז.

¹⁵⁴ סימן ק"צ.

¹⁵⁵ סימן קצ"ד.

11. ושם - אבן העזר¹⁵⁶: כתב גאון האידנא לא בקיאיין בבואה דבבואה היכי הוי הלכך לא עבדינן בה עובדא:

12. שם¹⁵⁷: ובסה"ת החמיר וכתב דבזמן הזה אינה ממאנת אחר י"ב שנה אף על פי שלא בעל משום דקי"ל גומות אף על פי שאין שערות ואין אנו בקיאיין להבחין בדבר הזה שלא יהו בו גומות ועוד שמא הביאה ב' שערות אפילו אחד בגבה ואחד בכריסה או על קשרי אצבעותיה ומי יוכל לבדוק כל הגוף ולעמוד על אמיתת דבר זה וכו'

מן העניין הוא שמקצת מטענות אלו מאי הבקיאיות שלנו באופני הפרטים ומיני השינויים במציאות אמרו הגאונים, ולא רק ראשונים או האחרונים, לפי שכדברינו הרי מסורות אלו פסקו כבר בימיהם.

---

¹⁵⁶ סימן י"ז.

¹⁵⁷ סימן קנ"ה.

חכמי התכלת

המרכז התורני והיהודי הכללי שבבבל אשר בימי האמוראים נעשה העיקר, מימות רב שירד מא"י אחרי פטירת רבי יהודה הנשיא חותם משנתנו, ובכל זאת היו הבבליים תלויים ביישוב שבא"י לגבי כמה עניינים ואחד מהם לגבי התכלת שיצרו בארץ, ע"ד הגמרא - שבת¹⁵⁸: ומדלת הארץ השאיר נבוצראדן רב טבחים לכרמים וליגבים. כורמים תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. יוגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה. הוי אומר שהבבליים סמכו בזה על אנשי א"י. יש לכך כמה הוכחות אחרות מחז"ל. טעם תופעה הזו בפשטות, מפני שמוצא חלזון התכלת מים התיכון הוא הים הגדול, שא"י גובל בו, ואילו בבל לא חופף בים התיכון.

הגמרא במנחות ובסנהדרין, הרי מציינת כמה אמוראים בשמותיהם, בהקשר מעשי של התכלת;

1. לפנינו נוסח הגמ' סנהדרין הוא שלחו ליה לרבא, אף בערוך ערך שמד, וביד רמ"ה, ובשו"ת ריב"ש: רבא. אך בתשובות הגאונים מרמרשטיין, קונקורדנציה תלמודית: רב, ובדקדוקי סופרים מכ"י פ': רבה, ועיין הגהות וציונים בש"ס עוז והדר.
2. ובגמ' מנחות מצינו: אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה?
3. ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה וכו'.
4. ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזרא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגוויה, אישתנאי למעליותא - כשרה, לגריעותא - פסולה, וסימניך: שינוי שקר, שינוי אמת!
5. מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי, בדקוה בדבר יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה, בדבר אדא - ואישתנאי למעליותא, סבר למיפסלה, אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא! אלא שמע מינה שמועתא אהדדי איתמר, היכא דבדקנא בדבר יצחק בריה דרב יהודה לא איפרד חזותיה - כשרה, איפרד חזותיה - בדקין לה בדבר אדא בחמירא ארכסא, אישתני למעליותא - כשרה, לגריעותא - פסולה. שלחו מתם: שמועתא אהדדי איתמר.
6. רבי מני דייק וזבין כחומרי מתניתא, א"ל ההוא סבא: הכי עבוד קמאי דקמך ואצלח עיסקייהו.

בעדי הנוסח;

1. בכ"י מינכן: מר מי משכי אייתי תכלתא בשני דרב אחאי בדקה בדבר אחא ואשתנאי למעליותא סבור למיפסלה א' להו רב אחאי אלא היא לאו תכלתא היא ולא קלא אילן היא אלא ש"מ שמועתא אהדדי איתמר היכא דבדקין בדבר יצחק ברי' דרב יהודה ולא איפרד חזותה כשרה איפרד חזותה בדקין לה בדבר אחא אי אשתני למעליותא כשרה לגריעותא פסולה שלחו מתם שמועתא אהדדי איתמר ר' מני דייק וזבין כי חומרי מתנית' א' להו ההוא סבא הכי עבוד קמאי דקמך ואצלח עסקייהו.
2. בכ"י פריס: מר מימשכי אייתי תכלת בשני דרב אחאי בדקוה כדבר יצחק בריה דרב יהוד' ואיפ'ר? ד חזותא בדבר אדא ואישתני למעליותא סבור למיפסלה א' להו רב אחא אי לא הא לא תכלת היא ולא קלא אילן היא אלא ש"מ שמועתא אהדדי איתמר היכי דבדקנה כדבר יצחק בריה יהוד' ולא איפרד חזותא כשיר' איפרד חזותא בדקין לה בדבר אחא אישתני למעליותא כשיר' לגריעותא פסולה שלחו מיתם שמועתא אהדדי איתמר ר' מני דייק וזבין כחומרי מתניתא א'ל ההוא סבא הכי עבידי קמאי דקמך ואצלח עיסקייהו.

¹⁵⁸ כ"ו, א'.

3. בכ"י ותיקן 118: מר ממשני אייתי תכילתא בשני רב אחאי בדקיה כדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותא כדרב אדא ואישתנאי למעליותא סבור למעליו' סבור למיפסלה א' להו רב אחא אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא אלא ש"מ שמועתא אהדדי איתמר היכא דבדיקנא בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזות' כדרב אדא ואשתנאי למעליותא סבור למיפסלה אמ' להו רב אחא אלא הא תכילתא היא ולא קלא אילן הוא אלא שמעתא אהדדי איתמר היכא דבדיקנא בדרב יצחק בריה דרב יהוד' לא איפרד חזותא כשירה איפרד חזותא בדקוה לה כדרב אדא אישתנאי למעליותא כשיר' לגריעותא פסולה שלחו מתם שמועתא אהדדי איתמר ר' מני דייק וזבין בחומרי מתניתא א"ל ההוא סבא הכי עבוד קמאי דקמך ואצלח עסקייהו.
4. בכ"י ותיקן 120: מר מימישכי אייתי תכלתא בשני רב אחי בדקיה ברב יצחק בריה דרב יהוד' ואיפרך חזותא כרב אדא ואישתנאי למעליותא סבור למיפסלא אמ' להו רב אחא אלא הא לא תכלת היא ולא קלא (ל)[א]ילן היא אלא ש"מ שמועתא אהדדי איתמר היכא דבדיקנא כדרב בריה דרב יהוד' לא איפרך חזיתא כשיר' איפרך חזיתא בדקי לה כדרב אדא אישתנאי למעליותא כשיר' לגריעותא פסולה שלחו מתם שמועת' אהדדי איתמר ר' מני דייק וזבין בחומרי מתניתא אמ' לי' ההוא סבא הכי עביד קמאי דקמך ואצלח עיסקיהו.
5. בספר כליל תכלת¹⁵⁹: מר ממשכי וכו' ושם¹⁶⁰: מר אייתי תכילתא בשני רב אחא וכו'¹⁶¹
6. ובהלכות קטנות לרי"ף - הלכות ציצית: בדקוה בי רב אחאי וכו' ובד"י מרי ממשכיה וכו' ובמהדורת מוסד הרב קוק: מרי מי משכיה, ועיין.
7. ובספר יוחסין¹⁶²: מר ממושכי אייתא תכלתא בשני רב אחאי ובדקיה רב אחאי ורב יצחק בר יהודה, ופרש"י מר שם חכם ומושכי שם מקום במנחות. דקדוקי סופרים.

רבי מני

מ"כ: רבי מנא היה כהן אמורא בדור החמישי לאמוראי ארץ ישראל, שימש כראש ישיבה בציפורי, הוזכר בעיקר בתלמוד הירושלמי. - רבי מנא היה בנו ותלמידו של רבי יונה, שהיה מתלמידי החכמים הבולטים בדור שלפני - הדור הרביעי. - כמו כן למד ושימש את רבי יוסי בר זבידא שהיה חברו של אביו - רבי יונה. פעם הלך לעיר קיסרין (קיסריה), שם למד אצל האמוראים רבי חזקיה, רבי אושעיה בר שמי, רבי אהבה, רבי זעירא ורבי זריקן. - תלמיד חבר שלו היה רבי יוסי ברבי בון, וחבר שלו המוזכר במיוחד היה רבי חנניה דציפורי, שמוזכרות מחלוקות רבות ביניהם, בלשון "רבי חנניה ורבי מנא: חד אמר... וחרנה (האחר) אמר...".

רבי יוסי ברבי בון (בתלמוד הבבלי מכונה: רבי יוסי בר אבין) היה אמורא ארץ ישראלי בתקופת הדור החמישי של האמוראים, המחצית השנייה של המאה ה-4 לספירה. - רבי יוסי ברבי בון מוזכר בעיקר בתלמוד הירושלמי, שם הוא מהאמוראים המצוטטים ביותר, ומעט גם בתלמוד הבבלי, שם הוא מכונה "רבי יוסי בר אבין". - בתלמוד הירושלמי, דבריו חותמים בדרך כלל את הסוגיה, משום כך נהוג לייחס לו את עריכת התלמוד הירושלמי, בדומה לפעולתו של רב אשי, עורך התלמוד הבבלי. אמוראים ארץ ישראלים המאוחרים לו לא נזכרו בשמותיהם בתלמוד הירושלמי. - רבי יוסי ברבי בון

¹⁵⁹ עמ' ר"מ, רס"ה.

¹⁶⁰ בעמ' רצ"ג, רצ"ה.

¹⁶¹ ובקובץ חצי גיבורים - פליטת סופרים - ז'.

¹⁶² מאמר שני סדר האמוראים אות המ"ם.

היה תלמידו של רבי יוסי דמן יוקרת. לדעת אהרן הימן אביו של רבי יוסי היה האמורא רבי אבין. - מסופר עליו כי היה מנהל משא ומתן בענייני הלכה עם רבי מנא ותלמידיו, ובדרך כלל הוא זה שהיה מסיים את המשא ומתן בסוגיא.

בספר תולדות תנאים ואמוראים¹⁶³: ר' מנא [או מני] (ב). - וכבר ידוע שר' יוסי ור' יונה אביו היו מרביצים תורה בטבריא, וכפי הנראה כשנחרבה העיר טבריא ונתרבו הגזירות בא"י וירדו כמה מחכמי א"י לבבל כמבואר בערך ר' אבין אז הלכו גם ר' מני ור' חנינא חבירו לבבל בזמן אב"י ורבא. וזה שמצינו וכו' - וידוע שאב"י לא היה מעולם בא"י אך זה היה כשבא ר' מני לזמן קצר לבבל, אך שב אח"כ לא"י ואפשר שאז בא לקיסרין ששם לא היו הגזירות כ"כ ור' חנינא חבירו כששב לא"י נעשה הריש בציפורי, אבל ר' מני היה זקן ממנו ולכן כשבא ר' מני לציפורי מחל לו ר' חנינא כבודו והוא נעשה הריש דר' חנינא ישב לפניו. - והוא נפטר זקן ושבע ימים בציפורי כקה"ר פ"א-ג טרם הגיע ימי הרעה של גאלליס וארסיצינוס שר צבאו אשר המה החריבו את כל ערי ישראל למושבותיהן כקה"ר שם. ובירושלמי יבמות פ"ט-ג שאמרו שם ביומא דארסקינס מלכא הוון ציפוראי מתבעין והוון יהבין איספלני על נחירוהון שלא יכירום ולבסוף איתמר עליהן לישנא בישא ואיתצידון. - וכשנפטר ר' מנא נגמרו בו דורות האמוראים דחכמי א"י, ונפטר לפי הערך עוד קודם תרפ"ג כמעט בשנה אחת עם רבא, וכל חכמי א"י הנשארים ברחו לבבל, ואך אח"כ כשישב על כסא רומי המלך הישר לואינוס והוא היה אוהבו דהלל נשיאה אז כיון את השעה ועיבר שנים וקבע חדשים עד ימות המשיח בשנת תקע כמבואר בערכו ואח"כ כשנהרג המלך אז התגברו גזירות ביתר שאת ולא נשאר בבל א"י שום קיבוץ לתורה עד זמן רב אחר זה. - הלכות ר' מנא מפוזרין על פני כל הש"ס ירושלמי, וגם בבבלי נזכר כמה פעמים כשבת נו: מנחות ט. מג..

רב אחאי

יש מי שמביא¹⁶⁴ את דברי תוס' במסכת זבחים ש"רב אחאי" היה מרבנן סבוראי, ודבריו הוכנסו בתלמוד הבבלי אחרי שרב אשי ורבינא ערכו את הש"ס. - וראה במקור אחר¹⁶⁵, שיש רב אחאי גם בדור הרביעי. לגבי "רב יצחק בריה דרב יהודה" - אמורא בדור השלישי. רב אדא – אולי הכוונה ל"רב אדא בר אהבה" – בדור החמישי – תלמיד מובהק של רבא. ובסוגייתנו מדובר שהיה לפני רבא. - לפי הנ"ל מסתבר שמדובר באמוראים שחיו בימי רבא ואחריו, ואין הכרח לומר שהיה מהסבוראים.

לפנינו מוזכר שם אחאי פעמיים, וגם שם אדא, אך יש גורסים במקצת מהם אחא במקום אדא או במקום אחאי, ועיין רא"ש, מדרש הגדול, כ"י פריס, כ"י ותיקן 118, 120, ושם גם נוסח אחי. ועי' פסקים וכתבים¹⁶⁶.

מ"מ, לכאורה הכוונה היא לרב אחאי מאור הגולה הנזכר בגמרא חולין¹⁶⁷: והיינו ספיקא דעיזא כרכוז. ההיא עיזא כרכוז דהואי בי ריש גלותא, דעקור מלא צנא דתרבא מינה, רב אחאי אסר, רב שמואל בריה דרבי אבהו אכל מיניה, קרי אנפשיה: מפרי פי איש תשבע בטנו. שלחו מתם: הלכתא כוותיה

¹⁶³ ג' עמ' 886.

¹⁶⁴ ב"מתיבתא", הערה ח', וכן ב"שוטנשטיין".

¹⁶⁵ "אטלס עץ חיים".

¹⁶⁶ א' עמוד מ' מ"א.

¹⁶⁷ נ"ט, ב'.

דשמואל בריה דרבי אבהו, והזהרו ברבינו אחאי, שמאיר עיני גולה הוא. זמנו בראשית רבנן סבוראי הוא;

1. באיגרת רב שרירא גאון¹⁶⁸: ובתר הכי אף על גב דודאי הוראה לא הות, הוו סבוראי דמפרשי פירושי דמקרי להוראה ואקרי אנהו רבנן סבוראי. וכל מאי דהוה תלי וקאי פרשוה, כגון רב רחומי ורבה ורב יוסף [ורבה יוסף?] ורב אחאי מבי חתים, דאמרין בהמביא גט ממדינת הים וצקלג וכו'. ובי חתים היא עיר בסביבי נהרדעא וכו' ושם¹⁶⁹: ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות, דהכי פרשו גאונים בספרי זכרוניהם בדברי הימים, בשנת תתט"ו שכיב רבנא סמא בריה דרבנא יהודאי בסיון. ואמרין דדיינא דבבא הוה. - ובחד בשבא דהוא ארבע באדר שנת (תתי"ז) [תתי"ו] שכיב רב אחאי בר רב הונא. ובניסן דשתא דא שכיב רב רחומי ואית דמחלפין רב רחומאי. ובשנת תתי"ז בכסלו שכיב רב שמואל בר יהודה דמן פומבדיתא. ובאדר שכיב רבינא בר אמוציא. ובשנת תתי"ט שכיב רב הונא ריש גלותא. ובשנת תתכ"ב ביום כפור הוה זעפא ושכיב רב אחאי בריה דרבה בר אבבה. ובשנת תתכ"ו שכיב רב תחנא ומר זוטרא בני רב חיננא. ואשתייר רבה יוסף גאון במתיבתין כמ' שנין. ובתר הכי רב עינא בסורא ורב סימוניה בפומבדיתא. ובתר הכי רב רבאי מרוב, ומן מתיבתא דילן הוה ואמרין דגאון הוה. ושם¹⁷⁰: והיין שני שמד וצרות בסוף מלכות פרסיות ולא הוו יכלין למקבע פרקי ואתובי מתיבתא ומדבר מנהג גאונים עד בתר כמה שנין דאתו רבנן דילנא מפומבדיתא לסביבות נהרדעא למדינתא דפרוז שבור. - ואילין גאונים דהוו במדינתא דילנא בפומבדיתא בתר אילין מלין בסוף מלכות פרסיות, בשנת תת"ק שנה מלך מר חנן מאשקייא. ובתריה מלך מר רב מרי זקננו בריה דמר רב דימי סורגו ובית מדרשו נוגע בפירוז שבור עד היום נקרא בי רב מרי. ובימיו מלך בסורא רב מר בר רב הונא בשנת תתק"ב. ואחרי רב מרי סורגו מלך בנהרדעא מר רב חיננאי מן בי גיהרא ובימיו יצא מחמד לעולם וכו'

2. ובספר הקבלה - הראב"ד הראשון: הדור הראשון רב יוסי הוא ראש דרבנן סבוראי היה לראש אחר רבינא ל"ח שנה עד שנת ד' אלפים רע"ד ובשנת כ"ד לגדולתו שהיא ד' אלפים ר"ס והיא שנת תתי"א למנין שטרות וקודם לחשבון ישמעאלים קכ"ג נחתם התלמוד כי בימי רב אשי הוחל להכתב ובשנת ע"ג למותו נחתם נמצא משנת כתיבת המשנה עד חתימת התלמוד שי"א שנה ומשנת כתיבת המשנה עד שנתנו זו היא שנת ד' אלפים תתקכ"א תתקע"ב שנה. ומשנת חתימת התלמוד עד שנתנו זו תרס"א שנה ומת רב יוסי בשנת ד' אלפים רע"ד: **הדור השני מרבנן סבוראי רב אחי בר הונא וחבריו רב אחי היה ראש ישיבה שנה אחת ומת בשנת ד' רע"ה**, ואחריו רב שמואל בר רבא ג' שנים ומת בשנת ד' אלפים רע"ח וכו'

3. ספר יוחסין¹⁷¹: **בשנת תי"ו לחרבן הבית קם עלמא בלא מלכא, ונפטר אבא ועמד נתן בנו רב אחא ורב חביבא חכמים שלו ונפטר נתן ועמד אחריו מר כהנא ורב ספרא חכם שלו, ונפטר מר כהנא ועמד אחריו רב הונא בנו ורב אחאי חכם שלו וכו' ושם¹⁷²: הדור השני ואחריו מרבנן סבוראי רב אחא בר הונא והיה ראש ישיבה שנה אחת ונפטר שנת ער"ה וכו'**

¹⁶⁸ רבנן סבוראי אות ע"ט.

¹⁶⁹ אות ק"ז.

¹⁷⁰ תקופת הגאונים אות ק"ח.

¹⁷¹ מאמר ראשון אלף בית סיום.

¹⁷² מאמר שלישי - סדר רבנן סבוראי והגאונים.

4. ובספר יסוד עולם¹⁷³: ובדור השני אחריהם היה רב אחאי בר רב הונא וחביריו ורב שמואל בר רבא ורבינא מן אומצא וכו'.
5. ובספר הכריתות¹⁷⁴: ועוד אכתוב מעט מרבנן סבוראי שהוסיפו מעט תוספת על חיבור רב אשי כמו בתחלת קידושין שכל הגמרא עד בכסף מנלן מדברים שהוסיפו מדעתם או מקבלתם. וכן בתלמוד בכמה מקומות פריך רב אחאי הוא מרבנן סבוראי, וגם יש אומרים מגדף בה רבי אבהו שהוא אחד מרבנן סבוראי מפני שינוי הלשון דמגדף דלא אשכחן כי האי לישנא בדברי האמוראים, ולא סלקא לן הכי וכו' ושם¹⁷⁵: ואתו רבנן סבוראי, ואלה שמותם. רב אחא מבי חתים. רב גביהא מארגיזא. רב אחא בר נהילאי. רבנא סמא בר רבנא יהודה. ורב שמואל מפומבדיתא. רבינא בר ארימנא. רב אחדבוי בר קטינא. מר זוטרא בר חנינא. ובימיהם יצא שגגון לעולם קע"ב לאחר מנין שטרות, ש"פ לפני חורבן הבית שיבנה במהרה בימינו: ושם¹⁷⁶: וכל מילתא דפליגי בה במתניתא וסתם בברייתא לית הלכה כאותו ברייתא ירושלמי דפרק החולץ וכן ירושלמי דפ"ק דמגילה, ואפילו אחרים שנו מחלוקת ורבי שנה סתם הלכה כסתם הוא מורה כיחידא פירוש שהורה כר' יוסי ולא כסתם משנה, ר' שמואל בר' אבא משום ר' אחא הדא דאיתמר כשאין מחלוקת אצל סתם, אבל אם יש מחלוקת אצל סתם לא בזו הלכה כסתם, ר' יוסי בר בון בשם ר' אחא הדא דתימא ביחיד אצל יחיד אבל ביחיד אצל חכמים לא בדא הלכה כסתם: - רב אחא ורבינא הלכה כרבינא בר מאומצא, וביעי, וסלקי, וכולהו פרק גיד הנשה דהלכה כרב אחא ולא כרבינא וכו'.
6. ובסדר תנאים ואמוראים¹⁷⁷: בשנת תתי"א נאסף רבינא סוף הוראה ונסתם התלמוד ואתו רבנן סבוראי ואלה שמותם: רב אחאי מבי חתים, רב גביהא מארגיזתא, רב אחא בר נהילאי, רבנא סמא בר רבנא יהודה, רב שמואל מפומבדיתא, רבינא בר אומציא, רב אחדבוי בר קטינא, ומר זוטרא בר חנניא ובימיהם יצא מחמד לעולם.
7. בבית הבחירה למאירי - פתיחת אבות: ורבינא ורב אשי חברו התלמוד בבלי נאה ומתוקן בארבעה סדרים חוץ ממסכת שקלים בס' מועד ואבות ועדיות בס' נזיקים ותמיד ומדות וקנים בס' קדשים וכן חברו גמ' במס' ברכות מס' זרעים ובמס' נדה מס' טהרות ומצינו בקבלה שפטירת רב אשי היתה בשנת תשל"ח לשטרות שהיא שנ"ה לחורבן וזמן ישיבתו היתה ס' שנה והיה אם כן בש"ך שנים או ש"ל אחר החורבן ויש מי [שאומר] שנכתב כ"ח /בת/ שנה אחר החורבן **מפני שרבינא היה בחור בזמן רב אשי והי' לו כתלמיד חבר וחי אחריו הרבה ונפטר בשנת תתי"א לשטרות שהיא שנת תל"א אחר החורבן והוא סיימו והוא היה סוף האמוראים**: ואחריהם התחיל זמן רבנן סבוראי ונשלמו אז מן השנים ד' אלפים ורל"ט שנה והם היו אחר רבינא ורב אשי מר ימר ומר בר רב אשי והוא רב טביומי ורב אידי בר אבין ורבא תוספאה ורב משרשיא ורפרם בר פפא ורב סמא ורב עינא ורב גביהא מבי כתיל וזה הדור היה ממוצע בין האמוראים ובין רבנן סבוראי מהם שהיו נקראים חכמי התלמוד ומהם שהיו נקראים רבנן סבוראי אף על פי שהיו באותו הדור וכל החכמים הנכתבים בתלמוד שלא זכרנום אתה יכול להבין מן הענין שנזכר בו או מן האחר הנזכר עמו באיזה זמן היה והכלילה בשכלך עם הדור שיראה לך היותו

¹⁷³ ד' י"ח.

¹⁷⁴ ימות עולם בהקדמה.

¹⁷⁵ בשער ב'.

¹⁷⁶ בשער ג'.

¹⁷⁷ חלק א'.

ממנו **ורב אחא [אחאי]** היה סוף החכמים הנזכרים בתלמוד וראש לרבנן סבוראי ומהם רב יוסי **ורב אחי [אחאי]** בר הונא ורב שמואל בר רבא ורב חמא ורב עינא ורב חנן ורב מרי ורב חנינא ומר בבא ומר האנו ורב ששנא ורב דוסאי והרבה מהם דרך כלל חמשה דורות היו והמשך ימיהם קפ"ו שנה ואחרון שבהם היה רב ששנא ממוצע בין זמן רבנן סבוראי לזמן הגאונים ונמצא בהתחלת הגאונים שעברו מן השנים ד' אלפים ותנ"א ואז בטל כבוד ישיבת התלמוד ותעבור הרינה והוא שכל ימי רבנן סבוראי היה כבוד גדול כעין מלכות לראשי הישיבות והיו עדיין לומדים התלמוד על פה כי לא נתפשט מכל וכל חיבור הגמ':

בספר ייחוס תנאים ואמוראים¹⁷⁸: אלא דקשיא לי כי מצינו שלחו מתם בדברי אמוראים אחרונים ואפילו באותן שהיו אחר רב אשי כדאיתא באילו טריפות הל' סימני חיה לא נאמרו ההוא עיזא כרכא דהוו בי ריש גלותא דעקרו מיניה מלא צנא דתרבא **רב אחא אסר** רב שמואל בריה דר' אבהו שרי, שקל רב שמואל בריה ואכל מיניה ושלחו מתם הל' כרב שמואל בריה דר' אבהו **והזהרו ברבינו אחא שמאור עיני הגולה הוא, ורב אחא זה הוא רב אחא מבר פלוגתיה ורבינא שמחמיר בכל מקום בר מאומצא ביעי ומזירקי כי אין לתלות כי אם בזה רב אחא בר פלוגתיה דרבינא מדקא פליג על רב [שמואל] בריה דר' אבהו שהוא בדור אחר רב אשי כדאיתא באלו טריפות סוף גמרא הריאה שניקבה אינקיבה ריאה היכא דמשמשא ידא דטבחא תליא או לא רב אחא בריה דרבא אמר תלינן ומר זוטרא בריה דרב מרי אמר לא תלינן. אמר רב שמואל בריה דרב אבהו אבא מריש כלי דרפרם היה ואמר תלינן, אלמא דר' אבהו אבי רב שמואל שחלק על רב אחא בעיזא דבי כרכא הוה מריש כלי דרפרם, ורפרם סתם בימי רב אשי היה כדאיתא בהגוזל קמא ובכתובות פ' הכותב הלכה דדינה דגרמיה כפייה רפרם לרב אשי ואגביה ביה כי כשורא לצלמי, ואפילו הכי גרסין שלחו מתם הזהרו בדברי רב אחא אעפ"י שהלכה כר' שמואל בריה דר' אבהו וכו'**

מצאתי כתוב עוד: רבינא האחרון, או בשמו המלא רב אבינא בר רב הונא (422-499) הוא חכם בבלי מהדור השמיני והאחרון של תקופת האמוראים. התמנה לאחר רבו, רבה תוספאה, להיות ראש ישיבת סורא במתא מחסיא, פרברה של העיר הבבלית סורא. שם פעל להשלמת עבודת רבותיו, רבינא הראשון ורב אשי, בעריכת התלמוד הבבלי וחתימת דברי החכמים של הדורות שלפניו. הוא השלים מלאכה זו זמן קצר לפני מותו. - מותו ציין את סיום תקופת האמוראים, שהם בעלי סמכות הוראה. האמור בתלמוד: "רב אשי ורבינא סוף הוראה", מיוחס על ידי רב שרירא גאון באגרתו לרב אשי מן הדור השישי, עורך התלמוד, ורבינא דנן, חותמו. - החכמים שלאחריו, חלקם מתלמידיו, הסבירו את הגמרא ונקראו סבוראים.

רב אחאי בר רב הונא מוזכר באגרת רב שרירא גאון בשם זה. ב"ספר הקבלה" להראב"ד מוזכר בשם "רב אחי בר הונא". - לפי הנאמר באגרת רב שרירא גאון, נפטר רב אחאי בר הונא ביום ראשון, ד' באדר ד'רס"ו (506). ב"ספר הקבלה" מובא שנפטר בשנת ד'רע"ה (515), והיה ראש ישיבה שנה אחת בפומבדיתא, אחרי פטירתו של רבה יוסי, בפתח הדור השני של הסבוראים. - בזיהוי של רב אחאי בר הונא עם "רב אחאי" (הסתמי) תומך רבי זאב וולף רבינוביץ' בספרו "שערי תורת בבל". לדעתו, רב אחאי היה אחיו של רבינא בר רב הונא, הוא רבינא האחרון. - בתלמוד מוזכרות כמה וכמה מחלוקות בין רבינא האחרון לבין רב אחא וכו' - זיהוי של רב אחא עם רב אחאי הוצע גם כן, כבר על ידי רבי יהודה ברבי קלונימוס משפירא, מבעלי התוספות, בספר "ייחוס תנאים ואמוראים". בדבריו, שצוטטו גם על ידי פרופ' חנוך אלבק, נאמר שרב אחאי החולק עם רב שמואל בריה דרב

¹⁷⁸ בעמוד ק'.

אבהו בעניין "עיצא כרכוז" הוא רב אחא חברו של רבינא. אם לא נאמר שבעל "יחוסי תנאים ואמוראים" מתייחס לנוסחה אחרת בתלמוד ("רב אחא" במקום "רב אחאי"), הרי שמזוהה רב אחא חברו של רבינא עם רב אחאי.¹⁷⁹

ס' שערי תורת בבל¹⁸⁰

ס"ט א' רב אחאי שיער וכו' רב שמואל בריה דרב איקא שיער וכו' - כנוסח שלפנינו כ"ה גם ברי"ף, אבל בה"ג הל' יין נסך הנוסח "רב שימי בריה דר' אבהו" וברא"ש כאן "ר' שמואל בריה דר' חייא" - , וכ"ה בתוס' רי"ד מהדורא קמא, ובשם רה"ג העתיק תוס' רי"ד שם, וכן בס' המכריע סי' ל"ו: ר' שמואל בריה דר' אבהו" [וכ"ה בכ"י מינכן], וכ"ה הנוסח באו"ז ע"ז סי' רס"ג, וכן עיקר. וכעין זה נצטרפו יחד רב אחאי ורב שמואל בריה דר' אבהו בחולין נט ב, ושניהם הם מרבנן סבוראי כמבואר בס' כריתות שער ד'. ור' שמואל בריה דר' אבהו מבונה בקבלת הראב"ד "ר' שמואל בר אבא", וכ"ה ביוחסין ובהקדמת המאירי לאבות. ובארש"ג שביוחסין [= נוסח ספרד] מכנה אותו "ר' שמואל בר יהודה דמן פומבדיתא" ונפטר לפי רש"ג תתי"ז לשטרות [= ד"א רס"ו ליצירה לפי מנייננו], ולפי קבלת הראב"ד - רע"ח ליצירה. **ורב אחאי המכונה אצל רש"ג ביוחסין "רב אחאי ב"ר הונא" ונפטר לפי דבריו תתי"ז לשטרות [= ד"א רס"ה ליצירה], ולקבלת הראב"ד - רע"ה ליצירה.**

ודע שבאגרת רש"ג [לפי נוסח חופש מטמונים = נוסח הצרפתי] נמצא עוד אחד מרבנן סבוראי ששמו רב אחא בריה דרבא בר אבהו או רב אחאי מבי חתים, אבל אין זה רב אחאי בן מחלוקתו של רב שמואל בריה דר' אבהו מאחר שמצינו בגיטין ז' א' [לפי נוסח רש"ג שם וערוך ע' צקלג] מפורש "רב אחא מבי חתים", אבל בר פלוגתיה דר' שמואל בריה דר' אבהו מובא כאן ובחולין "רב אחאי" סתם; לכן מוכרח שאחר הוא, והוא רב אחאי ב"ר הונא [וזה שלא כס' דורות הראשונים ח"ג דף כ"ט, ע"ש].

ועל אודות רב שמואל בריה דר' אבהו מבואר בחולין, שאביו רב אבהו היה ראש כלה אצל רפרם, והוא רפרם השני שמלך בפומבדיתא משנת תשמ"ד לשטרות עד תשנ"ד [מן ד"א ר"ג עד ד"א רי"ג ליצירה, וכ"ה בקבלת הראב"ד].

ע' ר' שמואל בריה דר' אבהו וכו' - דע שר' שמואל זה הוא מרבנן סבוראי, והוא המכונה בארש"ג: "ר' שמואל בר יהודה דמן פומבדיתא", ובקבלת הראב"ד מכנה אותו: "ר' שמואל בר רבא", וכ"ה ביוחסין ובהקדמת המאירי לאבות, ולפי רש"ג נפטר תתי"ז לשטרות, שהוא רס"ו ליצירה; והראב"ד כתב, שנפטר רע"ח ליצירה, **וגם בן מחלוקתו ר' אחאי הוא מרבנן סבוראי, ומכונה בארש"ג: ר'**

¹⁷⁹ אולי השם רבינא בר אמוציא או אומציא [קשור] אל מאמרם בפסחים: אומצא ביעי ומיזרק, פליגי בה רב אחא ורבינא וכו'.

¹⁸⁰ עמ' 186, 210, 528. נראה הדבר שהגאון המחבר חזר בו מדבריו בעמוד ר"י כדורות ראשונים, לחלוק עליו בזיהוי רב אחאי. שם בדבר עורך בעמ' 4: אבל את הבבלי הגיה רק ע"פ נוסחאות שבראשונים, וביחוד ע"פ גירסאות כתבי יד, שהובאו בס' "דקדוקי סופרים", שייחס לו חשיבות רבה, ותמה מאד על אותם החכמים שלא השתמשו בו. [א"ה אולי הכוונה למ"ש שם בעמוד 202: כ"ט א' א"ר אשי אמריתה לשמעיתא קמיה דרב מתנה. - בסה"ד ערך רב מתנה כתב שהוא רב אשי הקדמון. אבל א"א לומר כן, שהרי שמעתא זו היא מרבא ורב פפא, ואיך אפשר שרב אשי הקדמון, שהיה בימי רב ושמואל, יאמר שמועה של רבא ורב פפא. ולפיכך כתב בס' דורות הראשונים - , ש"לבד רב מתנה תלמיד רב היה עוד רב מתנה אחרון בזמן אב"י ורבא, כדמוכח בשבת ב' ב' וכתוב' ל"ה ב". ואילו השתמש בס' דקדוקי סופרים, שבלעדיו לא יחבר אדם ספר בתולדות תנאים ואמוראים, לא היה אומר כן, שבשני המקומות הנ"ל נוסח כתב-יד; רב אדא בר מתנה. ולכן ברור אצלי, שגם כאן ט"ס וצ"ל "אמריתה לשמעיתא קמיה דרב כהנא" [וס' דקדוק סופרים על זבחים לא ראיתי - בעל ד"ס לא העיר כאן דבר, וגם בכ"י מינכן הנוסח "רב מתנא"], ועי' מ"ש בע"ז ס' ע"ב.

אחאי ב"ר הונא. ונפטר תתט"ז לשטרות, שהוא ד"א רס"ה ליצירה; ולהראב"ד - ד"א רע"ה ליצירה.

והנה מצינו באגרת רש"ג ע"פ נוסח חופש מטמונים [= נוסח צרפתי] עוד אחד מרבנן סבוראי והוא: "ר' אחא מבי חתים", ודעת דה"ר - , שזהו בן מחלוקתו של ר' שמואל בריה דר' אבהו - . ואינו נכון, שהרי ר' אחא מבי חתים זה מובא בשמו בגיטין, לפי נוסח אגרת רש"ג וערוך ערך צקלג - . ובן מחלוקתו של ר' שמואל בריה דר' אבהו, המכונה בתלמיד ר' אחאי סתם, מוכרח שאחר הוא, והוא ר' אחאי בר הונא כמו שנתבאר, וקרוב הדבר שהיה אחיו של רבינא האחרון - .

והנה בע"ז - איתא לפנינו: "ר' אחאי שיער בחלא בחמשיין ר' שמואל בריה דר' איקא שיער בשיכרא בשיתין", וכ"ה ברי"ף שם, אבל "ר' שמואל בריה דר' איקא" הוא אחד שם, ואין דומה לו. וברא"ש הנוסח: "ר' שמואל בריה דר' חייא", וכ"ה בתוספות רי"ד שם מהדורא קמא ובספר המכריע סי' ל"ו; אבל גם "ר' שמואל בר חייא" סתם לא נמצא עוד במקום אחר, ובה"ג הלכות יין נסך העתיק: "ר' שימי בריה דר' אבהו", אבל גם זה הוא אחד ואין שני - .

ומצאנו את הנוסח המחזור [בכ"י מינכן ו]בתוס' רי"ד שם, וכן בספר המכריע שם בשם תשובת ר' האי גאון, והוא "ר' שמואל בריה דר' אבהו", וכ"ה באור זרוע ע"ז סי' רס"ג, ושגירסא זו נכונה יגיד עליו רעו ובן מחלוקתו "ר' אחאי".

גאונים

1. בשאלות דרב אחאי - פרשת שלח¹⁸¹: שאלתא דמחייבין דבית ישר' למרמא חוטי דתכלתא על ארבע כנפתא דכסותהון דכתיב ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם וגו' מצוה בתכלת ואי ליכא תכלת רמי לבן ושפיר דמי דתניא רבי יצחק אמר משום רבי נתן שאמר משום רבי יוסי הגלילי שאמר משום רבי יוחנן בן נורי אין לו תכלת מטיל לו לבן ותניא אידך היה רבי מאיר אומ' גדול עונשו של לבן יותר משל תכלת משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שאמר לב' עבדיו אח' מכם יביא לי חותם של זהב וא' מכם יביא לי חותם של טיט הלכו שניהם ולא הביאו על מי המלך כועס לא על מי שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא לו וכו'.
2. ובספר האשכול בהלכות ציצית: ובתשובה לגאון הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג כך פרושו, כשהי' התכלת מצוי ביד ישראל והיו מטילין ציצית כך היו עושין וכו' ובתשובות הגאונים - שערי תשובה¹⁸², ובספר גאוניקה¹⁸³.
- הרי רב עמרם גאון (ובשמו המלא: רב עמרם בר רב ששנא) (נולד 810 בקירוב-נפטר בערך בשנת ד'תרל"ה 875) אחד מהגאונים וראש ישיבת סורא בין השנים 853 - 871. רב עמרם גאון התמנה לראשות הישיבה עוד בימי רב נטרונאי גאון - הגאון שקדם לו, אך מפני כבודו של רב נטרונאי ירש תפקיד זה רק לאחר מותו.
3. מלחמת השם - מסכת שבת¹⁸⁴: ומה שאמר בעל המאור ז"ל שדעתו נוטה שהתכלת מעכבת את הלבן מדמהדרין לפרושה למתני' אליבא דרבי אינה ראייה של כלום - אבל כיון דאמרינן

¹⁸¹ שאלתא קכ"ז.

¹⁸² סימן קנ"ט.

¹⁸³ עמ' 330.

¹⁸⁴ דף י"ב א'.

בגמרא ורבנן ותניא בברייתא וחכמים משמע דרבי יחידאה הוא ועוד דכיון דרבי יצחק ורבי נתן ורבי יוסי הגלילי ורבי יוחנן בן נורי כולהו ס"ל אין מעכבין הלכה כותייהו דאין דבריו של א' במקום שנים וקי"ל הלכה כרבי מחבירו ולא מחביריו ואינהו רבים ואיהו יחיד לגביהו ועוד דסוגיין כותייהו - והנה הוא פוטר כל העולם כלו מן הדין שאם כדבריו אנו שאין לנו תכלת אין אנו צריכין להטיל לבן ואם יאמר שהוא חייב מדברי סופרים יראנו היכן תקנו חכמים זו התקנה - והנה לבעל המאור עכשיו במקומות הללו אין אדם צריך להטיל לבן לבדו וכ"ש שאסור בשבת ולא עוד אלא שחייב חטאת דהוה ליה כד' ציציות שמעכבות זו את זו והוה ליה טלית שאינה מצוייצת כהלכתה וכל היוצא בה חייב חטאת אף על פי שבטלית של דבריהם יוצאים כיון דהיא מצוייצת כחיובא בטליה לגבה אבל בטלית דאורייתא מקצת ציצית הן ולא חשיבי ולא בטלי וכבר קבלנו עדותו שכל ימיו פטר עצמו מן הציצית כדבריו הללו **והרי אבות קדמונים מימות הגאונים, נהגו לצאת בטלית שיש בה לבן בלא תכלת** - אלא ודאי כדברי רבינו יצחק ור' שלמה ז"ל עיקר וכל הפורש מהם כפורש מן החיים ואף דעת רבי' חננאל ז"ל נראה שהוא כן שכתב כאן בפירושו בלשון הזה וסדין בציצית ב"ש פוטרין וב"ה מחייבין והלכתא כב"ה והשמועות עצמן אומרות לך דרוש כן כמו שפי' והדברים מודיעים שכולם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת ואשרי המדבר לאוזן השומעת:

אף מצאתי¹⁸⁵: התכלת לציצית הובאה לבבל ע"י מר ממשכי "בשנוי דרב אחאי", בימיו של רב אחאי. נראה, שרוב זה הוא אותו אחאי שקראו לו בארץ ישראל מאיר עיני הגולה. הוא נפטר בערך בשנת 506. וזהו הזכרון האחרון הנמצא בתלמוד על ייבוא תכלת של מצוה לבבל. יש להניח בבטחה, שבימי חתימת התלמוד בבלי [בערך 570], עדיין היו ישראל משתמשים בתכלת לציצית, כי לא נזכר בשום מקום בתלמוד שהתכלת נפסקה. מאידך גיסא, בשאלות דרב אחאי, - שנתחברו בארץ ישראל בערך בשנת 760, אין כבר שום זכר לתכלת. התכלת של ציצית פסקה, איפוא, מישראל בין התאריכים הללו: חתימת התלמוד בידי רבנן סבוראי, בערך בשנת 570; וחבור השאלות, בערך בשנת 760. - כיבוש הארץ בידי הערבים, בערך בשנת 683, גרם לחורבן המלא של בתי התעשייה הקיסריים של פורפורה בארץ ישראל. הזו היתה הסיבה של ביטול התכלת? ייתכן! - במדרשים, רבה ותנחומא, בפרשת שלח נאמר: "ועכשיו אין לנו תכלת אלא לבן, שהתכלת נגנז" והשווה ספרי לדברים ל"ג. העריכה הסופית של המדרשים הללו חלה בערך בשנת 750 וכו'.

¹⁸⁵ מתוך פסקים וכתבים א' עמ' מ'.

חלק שלישי - פורפורה היוונית

ראבי"ה¹⁸⁶: מאימתי קורין <את> שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן ר"א או' בין תכלת לכרתי. וקבלתי שיש מין צבע שקורין כרתי ודומה לתכלת. וגרסינן בירושלמי בין תכלת לכרתי - בין פורפירין ובין פריפינין, והוא מעיל שקורין בלשון לע"ז פורפירא, ויש שדומה לו קצת:

"ספר ירושלמי" הוא כינויו של כתב יד מיוחד שהיה באשכנז, בחוגו של ראבי"ה, (ואפשר שהגיע לראבי"ה מאיטליה על ידי ר' שמואל בן נטרונאי, המצטט ממנו לראשונה). זהו כתב יד שיש בו אוסף מדרשים שונים שאינם קשורים לתלמוד ירושלמי, והרבה פעמים שהראבי"ה וראשונים אחרים מזכירים בדבריהם "ירושלמי", נתכוונו לספר זה ולא לתלמוד ירושלמי. עד לאחרונה היה קיומו היפותזה של אביגדור אפטוביצר וכמה חוקרים בודדים בלבד, שנועדה להסביר מדוע קטעים שהראשונים הללו מצטטים בשם "ירושלמי" אינם בירושלמי לפנינו. בשנים האחרונות נמצאו קטעים של כתב יד אשכנזי בעל אותם מאפיינים בדיוק, ואף מצויות בו התוספות המצוטטות על ידי ראבי"ה וחוגו ושאינן בכתבי יד אחרים. הקטעים, שפורסמו על ידי פרופ' יעקב זוסמן, מכריעים שספר מעין זה אכן היה קיים, והוא כנראה המקור לדברי הראשונים האשכנזים הללו.

רבי שמואל בן נטרונאי (נולד בין 1100 ל-1110, נפטר ככל הנראה לפני שנת 1175) היה מחכמי אשכנז במאה ה-12. - ביוגרפיה: נולד בין השנים ד'תת"ס (1100) לד'תת"ע (1110), בבארי שבאיטליה. לאחר נישואיו לבתו של רבי אליעזר בן נתן (ראב"ן) עבר לשבת סמוך לחותנו במגנצא. ידוע גם שהתגורר בערים בונא וקולוניה. נפטר ככל הנראה לפני שנת ד'תתקל"ה (1175). - חיבוריו: על תשובותיו היה נוהג לחתום בראשי התיבות של שמו שב"ט ובשם זה הוזכר בכמה מספרי הפוסקים בדורות שאחריו (שבולי הלקט, ראבי"ה ואחרים). חיבר תוספות למסכתות עירובין, עבודה זרה ונידה. חיבור נוסף שלו בשם "ספר של רבינו שב"ט" מוזכר אצל הראבי"ה.

פרקיו השני עד השישי של הספר¹⁸⁷ גדושים בדיונים על ספרים שלעתיים ידענו על קיומם רק מציטוט בודד או שניים, ואילו עתה, בעקבות העבודה המחקרית המקיפה, לובשים הם צורה של ממש. אולם לא רק ספרים משוחזרים בספר, אלא גם אנשים ואופיים ותהליכים תרבותיים. ר' שמואל בן נטרונאי (רשב"ט) ידוע היה במחקר כתושב בונא (Bonn), חתנו של ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגנצא (Mainz), שהיה מגדולי חכמי אשכנז בני המאה הי"ב, ודודו של ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה), מן הבולטים שבחכמי אשכנז בראשית המאה הי"ג. חיפוש בציטוטי רשב"ט המופיעים ברובם בכתבי אחיינו ראבי"ה, לא הסגירו עדות כלשהי על רבותיו או על בית המדרש שבו למד.

הציטוטים הללו איפשרו, לעומת זאת, הצצה לספרייתו של חכם זה, ובספרייה זו התגלתה תמונה מפתיעה. חמישה חיבורים שלא היה ידוע על קיומם ועל הימצאותם בארון הספרים של בני אשכנז צוטטו לראשונה על ידי רשב"ט והקרובים אליו. הבולט שבחיבורים אלו הוא גירסה מיוחדת של התלמוד הירושלמי, גירסה שחוגים מסוימים בין חכמי אשכנז, מן הרשב"ט ובמשך למעלה ממאה

---

¹⁸⁶ חלק א' - מסכת ברכות סימן כ"ה. וראה <https://www.academia.edu/34424424/>, <https://forum.otzar.org/download/file.php?id=64620>, <http://tekhelet.com/pdf/SperberPripinon.pdf>, <https://www.jstor.org/stable/24164931>, <https://forum.otzar.org/download/file.php?id=64771>, [https://www.academia.edu/2378154/Simcha Emanuel The Contribution of Hebrew Manuscript Fragments to Our Knowledge of Italian Jewry in Mauro Perani and Cesarino Ruitni eds. Fragmenta ne pereant Recupero e studio dei frammenti di manoscritti medievali e rinascimentali ritutilizzati in ligature Ravenna Longo 2002 43-50](https://www.academia.edu/2378154/Simcha_Emanuel_The_Contribution_of_Hebrew_Manuscrypt_Fragments_to_Our_Knowledge_of_Italian_Jewry_in_Mauro_Perani_and_Cesarino_Rui_ni_ed.s.Fragmenta_ne_pereant_Recupero_e_studio_dei_frammenti_di_manoscritti_mediev_ali_e_rinascimentali_ritutilizzati_in_ligature_Ravenna_Longo_2002_43-50)

¹⁸⁷ <https://www.haaretz.co.il/literature/study/1.1398665>

שנים אחריו, הרבו לצטט אותה. לנוסח זה של התלמוד הירושלמי לא נמצא אח ורע הן בכתבי היד המלאים של תלמוד זה והן בין חכמי ישראל שנהגו לצטטו ושלא היו מבני החבורה הנזכרת. חידת תולדותיו של "ירושלמי אשכנזי" זה הסעירה במשך עשרות שנים את המחקר, ולפתרונה המלא הגיעה רק לאחרונה על ידי הפרופסור יעקב זוסמן, ממוריו של עמנואל.

כאמור, רשב"ט היה הראשון למשתמשים בחיבור זה ובחבריו, והשאלה שציפתה לפתרון היתה מהיכן הכיר רשב"ט אותם חיבורים. תשובה לחידה זו נמצאה בסופה של אחת מתשובותיו של רבנו תם, נכדו של רש"י וגדול חכמי צרפת במאה הי"ב, שם נוספה ההערה שהתשובה נשלחה "לנדיב ר' שמואל מבארי". התשובה הנזכרת וההערה המלווה אותה נדפסו כבר לפני למעלה ממאה שנים, והביאו כמה חוקרים להדגיש את מעמדו ואת השפעתו של רבנו תם, שנשאל שאלות מבארי הרחוקה ממקומו 1,500 קילומטר ויותר באמצעה של המאה הי"ב, תקופה ששירותי הדואר מסורבלים היו בה עד בלי די. בכתב יד השייך לספריית כי"ח שבפאריס מצא עמנואל העתקה של אותה תשובה ונוסח ההערה שבסופה הוא: "עד כאן תשובת ר"ת (=רבנו תם) שהשיב לרבי' (=לרבינו) שב"ט".

רשב"ט הוא אם כן ר' שמואל מבארי שבדרום איטליה, שאת רוב חייו כאדם בוגר וכחכם פעיל בילה על גדות הריינוס, כחלק מחבורת החכמים שקשורה היתה לאבי אשתו, ראב"ן. בבואו מאיטליה לגרמניה הביא עמו רשב"ט ספרייה שלמה שרווחת היתה במקומו, ומשבא לאשכנז קפצו חכמיה על מציאה ספרותית זו כמוצאי שלל רב, ולא בכדי. מימיה הראשונים של חוכמת ישראל עמדו חוקרים כגייגר ולאחריו ש"י רפפורט (שי"ר) על הזיקה התרבותית ההדוקה שבין איטליה לבין אשכנז. זיקה זו נבעה מכך שההגירות הראשונות לאשכנז היו של יהודים איטלקים שהביאו עמם מסורות איטלקיות, שהן מצדן מושפעות היו ממסורות ארץ-ישראליות קדומות כמאחרות. עדויות לזיקה זו נמצאות בתחומי תרבות שונים: פיוט, לשון, קבלה והלכה. עם זאת, התחושה המחקרית השלטת היתה שעם התבססותו של המרכז האשכנזי במהלכה של המאה הי"א, ועוד יותר מכך במאה שלאחריה, ניתק חוט ההשפעה המתואר, עד שאשכנז וצפון צרפת הפכו להיות משפיעות על איטליה ולא מושפעות ממנה.

מספרו של עמנואל עולה תמונה שונה בעליל. אשכנז המשיכה לינוק השפעה איטלקית עוד במחציתה השנייה של המאה הי"ב, ועדות לכך היא התקבלות הספרייה האיטלקית שעמה היגר רשב"ט לאשכנז. המכתם [הפתגם] של רבנו תם (הצרפתי!) מאמצעה של המאה הי"ב: "כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטורנט" פורש בעבר כמליצה פולמוסית שאף כותבה אינו מאמין בתורף דבריו. עתה אנו למדים שהדברים הללו משדרים אמת פנימית מוצקה על יחסם של חכמי הצפון לחכמי איטליה.

לא רק מהלכים "גדולים" של השפעות תרבותיות עולות מן הספר החדש שלפנינו. גם עולמם הפנימי של בעלי הלכה לובש בו צורה. ר' שמחה משפירא (Speyer), שמת בשנות העשרים של המאה הי"ג, היה מחכמי הדור שלאחר רשב"ט וחברו הקרוב של ראבי"ה. חכם זה התעניין עד מאוד בתורת ארץ ישראל (ושמא זו שהגיעה אליו דרך איטליה) וכו' וברבינו תם רבותיו ותלמידיו¹⁸⁸.

ובספר שבולי הלקט¹⁸⁹: ראיתי רבינו תם זצ"ל שלא רצה לעשותו סניף לעשרה, ואף על פי שבתשובתו לנדיב הר"ר שמואל מבארי התיר לו אפי' בלא חומש, חזר בעצמו, ולא היה רוצה לעשות מעשה אפי'

¹⁸⁸ עמוד 121.

¹⁸⁹ ענין תפילה סימן ט'.

חומש בידו, כי אף על פי שבמקום הר"ר שמשון נוהגין כן. במקומנו לא היה רוצה לעשות וכו' מחזור ויטרי.

איטליה של יוון

מצאתי: יוון הגדולה (לטינית: Magna Graecia) הוא אזור ההתיישבות היווני בדרום איטליה מהמאה ה-8 לפנה"ס. הוא כולל את התחום בו מוגדרים היום המחוזות הבאים של איטליה: בזיליקטה (Basilicata), שנקראה בעבר "לוקניה" על שם העם ששכן בה, קלבריה (Calabria), פוליה (Puglia) וחלק מקמפניה (Campania). בתחילה הוקמו מושבות בחוף הדרומי של איטליה למהגרים חסרי קרקע אשר חיפשו מקום חדש להתנחל בו. במרוצת הזמן המושבות הפכו לערי חוף והיו לתחנות מסחר לסוחרים מיוון ארץ האם לבין התושבים ב"יוון הגדולה". החשובות שבמושבות הפכו לערים, אשר קרויות היום בשמות: בארי, ברנדיזי וטאראנטו. המתישבים הביאו לחצי הדרומי של האי האיטלקי את התרבות היוונית, ושרידי המבנים מאותה תקופה מצויים באזור עד היום.

במסכת שבת¹⁹⁰: במתניתא תנא: אותו היום שהכניס ירבעם שני עגלי זהב אחד בבית אל ואחד בדן נבנה צריף אחד, וזהו איטליאה של יון. מסכת מגילה: אמר עולא: איטליא של יון זה כרך גדול של רומי. רש"י - פרשת תולדות: משמני הארץ וגו' - זו איטליאה של יון: עוד.

בדין יהא שרא לנו

ראבי"ה¹⁹¹: ובירושלמי גרסינן עירובי תבשילין כך הן משל פת כביצה ותבשיל כזית ואומר ברוך אתה י' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וציונו על מצות עירוב ומתנה ואומר בדין יהא שרא לנו לאפויי ולבשולי מיום טוב לחבירו (ו)מיום טוב לשבת לי ולמי שסומכין על עירוב זה עד מוצאי יום טוב האחרון ובלבד שיהא עירוב שמור עד מוצאי יום טוב אכלו או שאבד צריך לערב בערב יום טוב האחרון. עד כאן לשון הירושלמי.

ספר הרוקח¹⁹²: ירושלמי ע"ת נוטל פת כביצה ותבשיל ומברך על מצות עירוב בדין יהא שרי לנא וכו' רבי חייא בשם רבי יוחנן עירוב זה עלי ועל מי שלא עירב אמר רב יוסף דגים קטנים מלוחין אם צלאן גוי סומך עליהן משום עירובי תבשילין אמר ר' אבא אמר רב עירובי תבשילין צריך כזית אחד בין לאחד בין למאה אבל עירובי תחומין ועירובי חצירות צריך ב' סעודות.

ספר אור זרוע¹⁹³: בירושלמי שלפני כתוב עירובי תבשילין כך הוא נוטל פת כביצה ותבשיל כזית ואומר באקבו"ץ על מצות עירוב ומתנה ואומר בדין יהא שרא לנא לאפויי ולבשולי מיומא טבא לחבריה ומיו"ט לשבת ולמי שסומכין על עירוב זה עד מוצאי יום טוב האחרון ובלבד שיהא שמור העירוב עד מוצאי יום טוב האחרון אכלו או שאבד צריך לערב בעיו"ט האחרון ר' חייא בשם ריב"נ צריך לומר עירוב זה עלי ועל מי שלא עירב וכו'

¹⁹⁰ נ"ו, ב'.

¹⁹¹ חלק ג' - הלכות יום טוב סימן תשמ"ח.

¹⁹² הלכות יום טוב - סימן ש"א.

¹⁹³ חלק ב' - הלכות יום טוב סימן שמ"ז.

ברכי יוסף¹⁹⁴: בפסיקתא פרשת בשלח כ"י אמרו שיאמר בדין עירובא וכו' ואח"כ יברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות עירוב. ומכאן תשובה להרב העטור בספר הדברות הביאו בספר שבלי הלקט סימן ע"ז שכתב שיברך אשר קב"ו להניח עירובי תבשילין.

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) פרשת בשלח: וכך מברך בא"י אמ"ה אקב"ו על מצות עירוב, בדין יהא שרא לנו לאפוקי ולעיולי מבית לחצר ומחצר לבית ומבית לחצר ומגג לחצר ומחצר לגג לנו ולכל דדיירין בהני בתי: - וצריך לברך בא"י אמ"ה אקב"ו על מצות עירוב וכו' ובשכל טוב.

Bari¹⁹⁵ is known throughout Italy for its unique, often crude, spoken dialect, particularly in the Old Town, parts of which originated from a pidgin between Italian and Greek fishermen in the past, and which fishermen in Greece can still understand today.

Language¹⁹⁶ Name

1. Albanian kërmilli guaskëpurpur
2. Catalan cornetcorn blanc
3. English trunk murextrunculus murexbanded murexbanded dye-murex
4. French rocher fascié
5. German Stumpfe StachelschneckePurpurschneckeAbgestumpfte Stachelschnecke
6. Modern Greek (1453-) Στρόμπος [from synonym]
7. Spanish cornetabúsano
8. Swedish purpursnäcka

פורפורה במדרש, ראשונים ואחרונים

1. אסתר רבה¹⁹⁷: ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות וגו', רבי פנחס אומר מלך מרדכי על היהודים, מה המלך לובש פורפרין כך מרדכי לבש פורפרין וכו' ובפרקי דרבי אליעזר¹⁹⁸: ר' פנחס אומר מלך מרדכי, שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור וכו' מה המלך לובש פורפריא, [כך מרדכי], שנ' ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור וכו'

¹⁹⁴ אורח חיים - סימן תקכ"ז.

¹⁹⁵ כך לענ"ד מקום יש לומר, שעפ"י טענת ר' שמחה עמנואל, אשר מקור ספר ירושלמי מאטליה, ודרך חתן הראב"ן, רבינו שמואל בן נטרונאי מבארי, הרי יש להבין הוספה הזאת לאור מוצאה. העיר בארי כמשל, מיוון הגדולה הייתה, ושפתה היא יוונית, או מושפעת ממנה, ובייחוד מדייגים יוניים, ושם משמש שם פורפירא אף בימינו. גם בלטינית, שהיא שורש שפה האיטלקית, קראו בשם פורפורה. אף בשאר שפות מצאנו דוגמתם, וכדלקמן. היהודים תושבי מקומות אלו, והשומעים יוונית, אפשר שמעולם ידעו זהות חילזון התכלת מהו, וכלשון הספר ירושלמי.

¹⁹⁶ <http://www.marinespecies.org/aphia.php?p=taxdetails&id=140396#vernaculars>

¹⁹⁷ פרשה י'.

¹⁹⁸ "חורב" פרק מ"ט. ביתר מקבילות.

2. מדרש גדול¹⁹⁹: ולמה, שכן דרכן של מלכים פורפירא שלהן תכלת, ופרשו עליו בגד כליל תכלת. לפי שהוא דומה לפרפירא דמלכא שהארון מלך על כל הכלים.
3. טור - אורח חיים²⁰⁰: ועוד כתב הר"מ מרוטנבורג וציצית נהגו קדמונינו ובכל אשכנז שלא להתעטף בו בט"ב ואסמכוה אקרא בצע אמרתו ואיתא במדרש בזע פרפורין דיליה וכו' ספר הרוקח הלכות תשעה באב²⁰¹: תשעה באב אין מתעטפין על שם בצע אמרתו ולא תפילין על שם השליך משמים ארץ תפארת ישראל.
4. כן הוא אף בשלטי הגיבורים לרבי אברהם הרופא משער אריה פורטלאונה²⁰²: והמילה הזאת בלאט"ה יש לה שתי משמעויות כפי הפרש הלשונות – ובלשון יון רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפור"א, והוא החילזון שצובעים בו התכלת וכו'.
5. ובס' מוסף ערוך להרב החכם הבקי בחכמת הטבע והרפואה והבלשן הגדול רבי בנימין מוספיא ז"ל²⁰³, ז"ל בערך פרפירא: א"ב פי' בל"י ורו' בגד תכלת.
6. מקור חיים²⁰⁴: בחידושים כתבתי דם חלזון שבו צובעין תכלת אינו בלו"א, רק צבע פורפור שנעשה מדם דג שנקרא הדג פורפור.
7. בספר מנחת עני²⁰⁵: והערוך בערך חלזון השלישי הביא בשם הפסיקתא חלזון הזה כל זמן שהוא גדל נרתקו גדל עמו, ומשמע שהוא מין חומט של ים, וכן כתבו המספרים שהוא חומט ונקרא פורפור מושעל וכו'.
8. ובתפארת ישראל²⁰⁶: אמנם בערוך ערך חלזון השלישי הביא המדרש ויהי בשלח, שהחלזון הוא ברי' שיש לו נרתק על גביו א"כ הוא (מושעל קרעטהע), וכעין זה כ' געזעניוס²⁰⁷, שהתכלת נעשה מדם מושעל, הנקראת (פורפור שנעקקע), וצובעין מדמו (פורפור בלויא) נוטה לפיאלעט,

¹⁹⁹ ז' עמ' ל'.

²⁰⁰ סימן תקנ"ה.

²⁰¹ סימן ש"י.

²⁰² הנדפס באיטליה, ה' שע"ב.

²⁰³ נולד בשנת ה'שס"ו לערך, למד בשקידה תורה ורכש השכלה כללית גם בבלשנות, פילוסופיה ורפואה, היה בקי בשפות שונות: יוונית, ערבית ורומית. - התגורר בהמבורג (גרמניה), התפרסם כרופא מומחה ומונה לרופא הפרטי של מלך דנמרק. לאחר פטירת מלך דנמרק בשנת ה'ת"ח עבר להתגורר באמסטרדם ולמד בבית המדרש 'כתר תורה'. מונה לרב הקהילה ובשנת ה'תל"ה השיב את נשמתו ליוצרה.

²⁰⁴ א' עמוד צ"ט. רבי יאיר חיים בן משה שמשון בכרך נולד בשנת ה"א שצ"ח (1638) בלייפניק, מורביה, ונפטר בשנת ה"א תס"ב (1702). - בספר תשובותיו, חוות יאיר, נראית גדלותו בתורה, השכלתו הכללית הרחבה ובקיאותו בחכמת הקבלה.

²⁰⁵ ב'. משנת פטירת מחברו היא תקע"ב. רב יוסף דוד זינצהיים (בצרפתית: David Sintzheim ה'תק"ה, 1745 - כ"ח בשבט ה'תקע"ב, 11 בפברואר 1812), היה הרב הראשי הראשון של צרפת מטעם הקונסיסטוריה המרכזית של יהודי צרפת, "הקונסיסטואר", מוסד חדש שהוקם על ידי נפוליאון בשנת 1808 כדי לארגן פעילויות הדת היהודית בצרפת. מכונה ה"יד דוד" על שם ספרו.

²⁰⁶ כללי בגדי קודש של כהונה. ועליו: רבי ישראל ב"ר גדליה ליפשיץ נולד בגרמניה בשנת תקמ"ב (1782). - נפטר בשנת תרכ"א (1860). - הוא גם תרגם מילים שונות לגרמנית. הרב ישראל ליפשיץ הכניס לפרושו נתונים מדעיים רבים מחידושי המדע של זמנו.

²⁰⁷ היינריך פרידריך וילהלם גֶזֶנְיוּס (בגרמנית: Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius; 3 בפברואר 1786, נורדהאוזן – 23 באוקטובר 1842, האלה) היה תאולוג, חוקר לשונות שמיות וחוקר מקרא גרמני. - פרט לשפות המזרח השתלם גזניוס באוניברסיטה גם בלימוד השפות הקלאסיות האירופיות – לטינית ויוונית.

וכתב עוד שנמצא בים האמצעי והקליפה שגדילה על הבריה ההיא צבעו (בלויא), עכ"ל, הנה גם במה שכל שנמצאת בים הגדול הוא אמת כך הביאו חז"ל (שבת דכ"ו א'), וכלעיל. אמנם במ"ש שבדם החומט צובעין (פורפור בלויא), דהיינו (דונקעל בלויא), בזה לא נשמע לו, דעל כרחק זה שלא כקבלתינו, דהרי חז"ל אמרו תכלת דומה לרקיע (מנחות מ"ג ב'), וכך כ' הרמב"ם שהבאנו שצבעו כטוהר הרקיע נגד זריחת השמש, והיינו (העללעס היממעל בלויא) וכו' 9. תורה תמימה²⁰⁸: צמר צבוע, ועמרא תרגומו של צמר, ועל שם צבעו נקרא תכלת [פורפור] וכו' 10. וכתב היעב"ץ: ובענין צידת חלזון אמרו בפרק במה מדליקין... מסולמא דצור ועד חיפה, וכדבר הזה ממש כתבו גם סופרי אומות העולם, כותבי ישובי המדינות והנמצא בה לצורך העולם, וזכרו שלא נמצא במקום אחר הדג שצובעין בדמו תכלת כי אם בין שני מקומות הללו, וידוע שצור וחיפה הן שתי עיירות היושבות על חוף הים הגדול של תורה, ויושבי צור וצידון היו צדין אותו ועושים בו סחורה.²⁰⁹ 11. והתועפות ראם על ספר היראים²¹⁰: והך חלזון שצובעין מדמו תכלת הוא נקרא חלזון אדומי-פורפור שנעקע.

קושי העיקרי - הארגמן

ספר ארגמן, פרק חמישי: בין ארגמן לתכלת, הבעיות בזיקה ביניהם והפתרונות להן²¹¹, הרחיב בדברים חשובים ביותר, וביניהם: הזיקה בין התכלת לארגמן התחזקה על רקע הדעה שאחזו בה רבים מהחוקרים ובעקבותיהם חלק מהרבנים, שהצבע שלהם הופק ממוצא משותף של חלזונות ימיים, וליתר דיוק ארגמונים מסוג Murex. להלן נציג את הבעיות העיקריות שבתזה הזו ואת פתרונן האפשרי.

א'. הארגמן אינו מזוהה מפורשות בלשון חז"ל בשם פרפורה, ואין שום אזכור שהוא מהחלזון²¹²

²⁰⁸ הערות במדבר פרק ט"ו הערה קי"ח.

²⁰⁹ (מטפחת ספרים פ"ד).

²¹⁰ (מצוה ת"א).

²¹¹ עמוד 163.

²¹² נציין לדבריו בעמודים 146, 154, 156: הרמב"ם כנראה סבר שהארגמן [= הארגמן] צריך להיות מן החי, [כנראה על פי הירושלמי, כלאים ט, א, לב ע"א] וכו'. - אפשר שלדעתו [של הרמב"ם] ראוי היה להדר דווקא אחרי סממן צביעה זה בהעדר [פורפורה], כנראה על פי הבנת הירושלמי [הנ"ל] שצבע הארגמן מוצאו מן החי. - הדבר הברור היחיד שאנו יודעים מהמקורות הקדומים, שהארגמן לפי כל מסורות הזיהוי היה צבוע בצמר, וכך גם הביא הרמב"ם להלכה. כפי שהצבענו בפרקים הקודמים זה אולי רומז שחומר הצביעה היה אף הוא מן החי, כפי שגם עולה מהירושלמי, [הנ"ל] אם כי כאמור אין שום דרישה מפורשת בהלכה להפיק את הארגמן מסממן מן החי דווקא וכו' א"ה: הדבר תמוה, והרי הירושלמי דורש בפירוש מן החי, ואיך יכולים לדחותו בלאו דווקא. מאידך, ברמב"ם בחיבור, אין נזכר דבר זה, ויש ליישב.

וז"ל הירושלמי - כלאים פרק ט': אמר רבי זעירא כתיב כתונת בד קדש ילבש בד שהוא עולה יחידי והרי צמר עולה יחידי פירש בקבלה ולא יעלה עליהם צמר בשרתם בשערי הפנימית וביתה הא מבחוץ מותר לעלות עליהם מנין שהן מותרין בכלאים שנאמר ואת המצנפת שש ואת פארי המגבעות שש ואת מכנסי הבד שש משזר ואת האבנט שש משזר תכלת וארגמן ותולעת שני וכתוב פארי פשתים יהיו על ראשם ומכנסי פשתים יהיו על מתניהם ולא יחגרו ביזע את דרש שש משש שש מפארי פארי מפארי מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף כל דבר שיש בו רוח חיים מה צמר שאין לו שם לווי אופ פשתים שאין לה שם לווי.

דומה שלאחר חורבן הבית הפסיקה להיות לצבע הארגמן משמעות הלכתית מחייבת [בניגוד לתכלת של הציצית] וכו' לכן לא היה צורך להסביר שארגמן הוא הפרפורה, שלפי המקורות היוונים שהבאנו, ובכללם היהודים דוברי היוונית, הוא צבע המוקף מיצור ימי. [ראו למשל את הצירוף ארגמן-ים [מקבים -] ואת דברי יוסף בן מתתיהו שהארגמן מציין את מוצא הצבע מהים, שכן הוא "מאדים מדמם של הדגים" קדמוניות -].²¹³

השימוש של הארגמן לאחר חורבן בית שני היה רק לצרכי חולין, ואף שגם יהודים אמידים השתמשו בו, הדבר נתפס אצל חז"ל כדבר מגונה, כהליכה בחוקות הגויים. [ספרי דברים -] וכו' כל אלה עשויים להסביר מדוע חז"ל לא נזקקו לדון בהרחבה במהות הארגמן, בדומה לתכלת של ציצית, ולציין לדוגמה שהוא מופק מחילזון וכו'.

ב'. אזכור התכלת כצבע המופק מחילזון הפורפורה אינו נזכר מפורשות בספרות הקדומה

עוררין רבים קמו על מחדשי ה'תכלת' בימינו, ולעניינינו חשובים הקשיים שהערימו על השיטה הרואה בחילזון קהה הקוצים את המקור לצבע התכלת. רוב הקושיות נובעות מהקושי לזהות בוודאות את ה"חילזון" שהפיקו ממנו תכלת של ציצית כמתואר בספרות חז"ל ומהעדר מסורת זיהוי קדומה ברורה [ראו הראב"ה, המספיק -]: "ומשום אי הכרת דג זה על ידי מסורת מדוייקת נמנעה מהמאחרים עשיית התכלת". א"ה: הוא ממשיך באומרו: ועם מציאת התכלת יש לעשותה וכו' ולכאורה המבואר שאין לשונו בתחילת דבריו ר"ל כמי שמחייב בתכלת מסורת דווקא, אלא ר"ל שלמעשה נשכח מין הדג בהעדר מסורת, כפי אשר באמת איש לא ידע איזהו החילזון המדובר כאלף וחמש מאות שנה, והעניין נעלם, נגנז ונשכח עד התעוררות האחרונה] וכו'.

לעניות דעתי, **הקושי העיקרי נובע דווקא מהמקורות הקלאסיים שעליהם מסתמכים החוקרים המציינים במפורש רק את חלזונות הצבע בהקשר לפורפורה-ארגמן, שימושם העיקרי.**

חז"ל גם לא כתבו במפורש שמקור הארגמן והתכלת הוא מאותם חלזונות. כידוע צבע התכלת מתורגם בתרגום השבעים ובתרגום עקילס לתורה [lakinthos], ולמגילת אסתר [יקינטינון], בתרגום הוולגאטה [hyacinthum], - גוון המתאים לחלק מתיאורי התכלת המופיעים בספרות חז"ל. אולם בספרי היוונים המתארים את חלזונות הפורפורה ומינים אחרים אין כמעט אזכור מפורש שצבע זה הופק מהם. **פליניוס למשל מזכיר את בגדי ה-ianthina בהקשר עם מיני צמח הסגל [violet], בעל גון הפורפורה.** פעם אחת בתרגום השבעים [במדבר פרק ד' פסוק ז': וְעַל שְׁלֹחַן הַפָּנִים יִפְרָשׁוּ]

²¹³ לעיל שם בעמוד 151 כתב בזה הלשון: המסורת הפרשנית הקדומה ביותר שמביאה זיהוי קונקרטי וברור מופיעה בתרגומים הלועזיים; השבעים, עקילס והוולגאטה. לפי מסורת זו מדובר בפורפורה כינוי לצבע המופק מחילזון הפורפורה, והמזוהה בוודאות עם ארגמונים מהסוג Murex והקרובים לו. זיהוי זה מתאפשר באמצעות תיאור מפורט של חלזונות ה"פורפורה" בספרות היוונית-רומית שנכתבה בתקופת תרגומים אלה ובתקופת חז"ל המקבילה לה וכו'.

זיהוי הארגמן-פורפורה מובא גם אצל פילון האלכסנדרוני ואצל יוסף בן מתתיהו שפעלו בשלהי ימי הבית השני, בהקשר לתיאור צבעי האריגים שהיו בבית המקדש. הדעת נותנת שהם הכירו את המציאות בימיהם, והאחרון מביא את העדות האחרונה לארגמן שבמקדש בשם פורפורה, זמן קצר לפני חורבנו. [יוסף בן מתתיהו, מלחמות -]: "גם הרבה ארגמן ותולעת השני, אשר נצבר שם לצרכי הפרוכת" וכו'.

בְּגֵד תְּכֵלֶת וגו' מתורגמת המלה תכלת בשם *oloporphorus*; והתוספת סלס משמעה כולו – דהיינו כולו מצבע הפורפורוס, אך כפי שכבר העיר לוינסהון מדובר כנראה בטעות שהשתרבה.²¹⁴

ראיה אפשרית לקשר בין חילזון התכלת לארגמן היא הפואמה של מרקוס מאניליוס שחי במאה הראשונה לספירה. הוא מזכיר את ארגמן-התכלת בהקשר עם הצבעים הצוריים המבריקים, שבאותה תקופה נודעו בשל תעשיית הארגמן מהחלזונות. עדות מוצקה נוספת לכך שצבע ה-*hyacinth*, הופק מחלזונות הפורפורה הוא מהצו של הקיסרים הביזנטים מסוף המאה הרביעית לסה"נ שבהם מופיע האיסור לצבוע באדום או לרסק פורפורה [לכלל הציבור אלא רק לבית המלוכה] – בין במשי ובין בצמר ב- "*blatta, oxy-blatta, hyacinthina*" וכו'.²¹⁵

ולעיל שם²¹⁶: גוון הפורפורה: במקורות הקדומים מאופיין הפורפורה במספר רב של גווני 'אדום'. יש הסבורים וכו' מכל מקום, במקורות ההלניסטים מופיע השם פורפורה גם במשמעות של צבעים שונים; מכחול, סגול, אדום כהה, ועד אדום דהוי שנחשב ליקר ביותר. בספרד היו מפיקים צבע ארגמן בגוון שחרחר הידוע בשם וכו' תיאור הפורפורה במגוון צבעים הוא תופעה שקיימת לאורך כל הדורות, ולכן קיימת מבוכה רבה בכל הקשור להגדרה המדויקת של צבע הפורפורה הנזכר במקורות.

דוגמה לבעיות זו ניתן לראות בחיבורו של פליניוס – המהווה את המקור החשוב ביותר להפקת הארגמן מחלזונות בעולם העתיק. הוא מזכיר גוונים שונים של ארגמן שנדרשו בתקופה הרומית כמו סגול ואדמדמ, אך גם גוונים אחרים וכו' לאורך כל חיבורו הוא משתמש במונח "פורפורה" בהקשרים שונים, ובדיקה מעמיקה של תיאוריו מראה שלמעשה מדובר בגוונים אחדים. הוא מתאר את צמח הסגל [*violet*] למיניו, בהם המין בעל גוון הפורפורה, הנבדל מהאחרים באמצעות השם היווני *χρυσό* [סגול, יין], אשר מהם בגדי ה-*ianthina*, מקבלים את שמם. סביר להניח שהוא מתכוון למין המפורסם ביותר – סגל ריחני, בעל פרחים בצבע סגול-תכול. למקור זה חשיבות רבה, שכן ל-*ianthina* יש ביוונית שם נרדף – *hyacinth*, הוא צבע ה"תכלת" הנזכר בתורה כפי שמופיע בתרגום השבעים, בתרגום עקילס לתורה [*lakinthos*], ולאסתר [יקינטינון] [בשם זה נקרא גם צמח היקינטינון – *Hyacinthus* הנקרא גם בשם *Porphyranthes* וכו'] – גוון המתאים לתיאור המופיע בספרות חז"ל. מרקוס מאליוס שחי בתקופתו של פליניוס מציין במפורש את "ארגמן-התכלת". כפי שצינו לעיל ייתכן שגם מדרשי חז"ל המזכירים את "טלית שכולה תכלת" שלבשה קורח שבכך ביטא את רצונו לכתר מנהיגות, הם למעשה בעלי משמעות כפולה; של תכלת כציצית בגוון כחול-טורקיז ותכלת-פורפורה בגוון אדום-סגול כפי שנהגו ללבוש הקיסרים בימיהם.

במקום אחר פליניוס ערך הבחנה בין שלוש קבוצות צבעים: א'. אדום – כמו של גוון תולעת השני, פרח ורד כהה או הארגמן הצורי. ב'. סגול [*violet*] – צבע אבן האחלמה, מסגול לארגמן פורפורה הנקרא 'תכלת' – "*ianthinum*". ג'. צבע ארגמן הכולל גוונים שונים. בפרק על האבנים הטובות הוא כולל בסדרת האבנים הארגמניות את האחלמה, ואלה מהסוג הפחות: "הברק שלהן מתקרב לגוון

²¹⁴ לענ"ד גם אם מדובר בטעות לכאורה נוכל ללמוד מהטעות כי בגד תכלת מיוחס ומשוך לפורפורה, רק שבמקור כנראה המתרגמים דייקו יותר בצבע לומר במפורש יקינטינון, לא שטעו ותכלת לארגמן נתחלף לו.

²¹⁵ ובהתאם למס' סנהדרין: והא שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. רש"י: זוג - שני תלמידי חכמים. בא מרקת - טבריא. ותפשו נשר - חיל רומיים. דברים הנעשים בלז - תכלת - בלז עושין אותה, כדאמרינן בסוטה, היא לז שצובעין בה תכלת.

²¹⁶ בעמוד 77.

של היין, אך הוא אינו מגיע אליו, ומשתנה לסגול". הוא מוסיף שרק לאחלמה ההודי יש הגוון המושלם של ארגמן פיניקי [=צורי] ולכן הוא מבוקש ביותר. תיאור גוון הארגמן כצבע היין בודאי מכוון ליין אדום או סגול, ובתקופה הרומית-ביזנטית אף היה ידוע זן ענבים בשם *purpureus*. –

כך שלמעשה ניתן לסווג את גווני הפורפורה לשתי קבוצות עיקריות; ארגמן בגוון סגול-כחול וארגמן בגוון סגול-אדמדם.

האדריכל והמהנדס הרומי ויטרוביוס בן המאה הראשונה לפנה"ס תיאר את גוון הארגמן הימי לסוגיו ואת אופן הפקת הצבע: עתה יש לדבר על ארגמן, העולה על כל הצבעים שתוארו עד עתה בערכו וברושם הנהדר [שהוא יוצר]. מפיקים אותו מצדפה ימית, שממנה מייצרים את צבע הסגול, והוא מרשים את המתבונן בו יותר מכל דבר אחר בטבע, שכן אין בו גוונים זהים בכל מקום בו הוא מצוי, אלא הוא משתנה בהשפעת מסלול מהלכה של השמש.

זה המצוי בפונטוס ובגאליה הוא שחרחר, משום שאזורים אלה הם הקרובים ביותר לצפון. כאשר מתקדמים לאזור שבין הצפון והמערב – מוצאים אותו כחול; בין המזרח למערב – מצוי הצבע הסגול; זה המצוי בארצות הדרומיות – הוא אדום בתכונותיו, כמו באי רודוס וביתר האזורים הסמוכים יותר למסלול מהלכה של השמש.

לפי דברי ויטרוביוס ניתן לקבל מחילזון הארגמן צבעים שונים; סגול, כחול, שחרחר ואדום, בהתאם לזווית קרני השמש. אולם אין לקבל כפשוטם את הסבריו לגורם השוני בצבעים. אכן, אין ספק שתהליך היווצרות הצבע מושפע מהחשיפה לאור השמש, ומשכה גורם לשינויי גוונים, למשל במין ארגמן קהה קוצים מסגול, לעתים אדמדם, ועד לכחול-תכלת. שינויים אלה מתקבלים גם בתנאי הפקה שונים, של שימוש בטכניקות הפקה וחומרים כימיים שונים ועוד. – שינויים בגוון תלויים כנראה גם בעונת השנה, בהבדל בין הזוגים, בתנאי הצביעה וגורמים נוספים.

גוון הפורפורה במקורות היהודים: כאמור, מהמקורות היוונים עולה שהצבע המופק מהארגמונים הוא בצבעים שונים של כחול, סגול ואדום, לגווניהם השונים. לפי פליניוס ניתן לצמצם את הגוונים לשתי קבוצות עיקריות: אדום-כתום כגוון שמקבלים מתולעת השני וסגול או שילוב ביניהם המעניק את גוון הארגמן הצורי. כך עולה גם במקורות היהודיים ובעיקר נראה שהם מצביעים שצבע ה"ארגמן" מוגבל לתחום האדום לגווניו וכו'.

נוכל להציע שאולי בלשון התורה וחז"ל היה הבדל במינוח בין "תכלת" ו"ארגמן" הקשורים לצביעת אריגי קודש למקדש [ולציצית בתכלת] (ובין "ארגמן" המשמש לצרכי חולין). לעומת זאת, כאשר המשנה מזכירה אריג צבוע ב"ארגמן" בהקשר לשימוש רגיל שעושים בו בני אדם, היא מתכוונת לכל הגוונים של הפורפורה המופק מחילזון. כלומר בלשון המדוברת "ארגמן" בעברית [או "פורפורה" ביוונית] עשוי לכלול בתוכו גוונים שונים של כחול ואדום והכל תלוי במין החילזון שממנו הופק הצבע. רמז אפשרי לכך הוא הכינוי של גיזות הצמר הצבועות הנקראות בספרות התנאית "לשונות של ארגמן", כלומר בלשון רבים. - דומה שבמקורות היהודיים הזיקה הברורה בין תכלת לפורפורה מופיעה רק בתקופה מאוחרת יחסית וכו'.

הסבירות בזיהוי התכלת: - המסקנה המתבקשת היא שארגמן הפורפורה שזוהה עם צבע ה"ארגמן", היה כרגיל צבע סגול וכלל גוונים אחרים של כחול [כמו צבע תכלת] ואדמדם; כך במינוח היווני, הארמי וגם העברי כאשר עוסקים בלבוש של חולין. אולם בטרמינולוגיה העברית הדתית, הייתה חייבת להיות הפרדה בין גון ה"תכלת" ובין "ארגמן". המקורות ההלכתיים לא הזכירו שמקורו של ה"ארגמן" הוא מהחילזון מפני וכו' מה עוד שלאחר חורבן הבית לא היה כל שימוש דתי לצבע זה. בניגוד לכך,

השימוש בצבע "תכלת" לא פסק בשל חיוב מצוות ציצית, שעליה נאמר במפורש שהיא צריכה להיות מן החילזון. זו כנראה הסיבה מדוע חז"ל ערכו זיקה בין רק התכלת לחילזון, מבלי להזכיר את הארגמן. – יחד עם זאת, המחקר שלנו על הארגמן הוא עומד בפני עצמו, ומסקנותיו עשויות להתאים גם לאלה הסבורים שהתכלת היא מין חילזון אחר או כל יצור ימי אחר. ואכן כך גם סבורים חסידי ראדז'ין, שמצדדים בזיהוי הדיונן כמקור התכלת, כפי שכתב ר' שלמה אנגלארד, בנו של האדמו"ר האחרון: - נכון שנמצאו הררי קונכיות, אבל מי לידינו יתקע שקונכיות אלו שימשו לתעשיית התכלת בציצית; הרי ידוע ומבואר בספרי ההיסטוריה שבחופי הים התיכון התקיימה גם תעשייה מפותחת של צביעת ארגמן [פורפורה בלע"ז], וידוע ללא ספק שחלזונות ה"מורקס" שימשו אז כמקור עיקרי לתעשייה זו. –

כפי שצינו, מסורות הזיהוי השונות, ובעיקר הקדומה שמזהה את הארגמן עם הפורפורה, הן ברורות, ולא התעוררו לגביהן חילוקי דעות וכו'.

ולעיל שם²¹⁷: צבע אדום – העשוי להיות מכל סממן וכו' צמחים רבים שימשו בעבר כתחליפים לחילזון הארגמן, ודומה שהצבע המשובח ביותר בתקופת חז"ל היה מהחזזית צוקנית הצבעים.

חשכה זו מלכות יון²¹⁸ - גניזת תכלת הראשונה

הכיבוש יווני וגניזת התרבותית של התכלת המקראית

א"ה: לענ"ד יש להבחין בין המקורות המקראיים לבין ספרות חז"ל, לגבי משמעות מונח "ארגמן". הארגמן המקראי הוא בחינת דווקא, בנפרד מתכלת, ומחילזון לבד. הארגמן התנאי הוא ל"ד, כלומר כולל תכלת ושאר צבעים, ולא מן החילזון לבדו, ועיין.

המסתבר שבמשנת חז"ל, השתנו המושגים והמונחים מעט, בעקבות שינוייהם בתרבות היוונית והרומאית אשר בזמנם. ארגמן – הארגון – הפורפורה, הפך להיות שם מכיל כל גוון המופק מחלזונות פורפורה, והתכלת מכללם. ברור שחז"ל המשיכו לבודד גוון התכלת, כשזה נגע למצווה הבלתי מתחלפת, אך בשפה היום יומית ובענייני חולין, התכלת 'נגנז' תוך כינוי הארגמן. הוכחה חזקה היא, שלא מצינו בשום מקום בחז"ל שימוש בתכלת כשמה²¹⁹ מחוץ למצוות ציצית או ביחס למקדש וכליו, הן לגבי ישראל, הן לגבי האומות, ובניגוד למקרא, שם מוזכרת תכלת אף בשימוש סתמי רגיל בישראל ובעולם, ולקמן רשמנו האזכורים בכל המקרא לתכלת ולארגמן.

לכאורה, הכללה זו, מסתברת ומתבררת מתוך כתבי היוונים והרומאים בעצמם, בגדר ילמד סתום מן המפורש, מלבד ראיות נסיבתיות מהמקרא, חז"ל, ארכיאולוגיה, וניסיון השטח העדכני. מחברים

²¹⁷ בעמוד 157.

²¹⁸ עפ"י מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ט'. עוד.

²¹⁹ ועיין גמרא מנחות ל"ה, א': א"ר יהודה: מעשה בתלמידו של ר"ע שהיה קושר תפיליו בלשונות של תכלת ולא אמר לו דבר, איפשר אותו צדיק ראה תלמידו ולא מיחה בו? אמר לו: הן, לא ראה אותו, ואם ראה אותו לא היה מניחו; מעשה בהורקנוס בנו של ר' אליעזר בן הורקנוס שהיה קושר תפיליו בלשונות של ארגמן ולא אמר לו דבר, איפשר אותו צדיק ראה בנו ולא מיחה בו? אמרו לו: הן, לא ראה אותו, ואם ראה אותו לא היה מניחו וכו' מקרה ההיא יוצא מן הכלל, שלא ראינו דוגמתו, ועל כן נ"ל כאפשרות, אשר תלמיד ר"ע לא במקרה היה קושר תפיליו בלשונות של תכלת, וכן הורקנוס בנו של ר' אליעזר בן הורקנוס לא במקרה היה קושר תפיליו בלשונות של ארגמן, רק כוונתם לשמים, מעין התכלת שבציצית, וכעין הארגמן הנארג בבגדי כהונה, ויש לדבר סימוכין קצת.

אלו כותבים אשר מגוון גוונים מופקים מאותם חלזונות, ואף כחול, כלשון ויטרוביוס לעיל: כאשר מתקדמים לאזור שבין הצפון והמערב – מוצאים אותו כחול, וכיו"ב משאר דבריהם.

אך יוצא מכמה מקורות שזכרנו ומבואר, כי כנראה התכלת אף כצבע ספציפי, כלולה היא בלשונם בשם "פורפורה", והטעם יש להסביר, שהרי אין בין הכחול והסגול מרחק רב, כאשר מ"כ: ערבוב של אור אדום ואור כחול ביחסים שונים נותן אוסף של צבעים בגוון כחול אדמדם או אדום כחלחל, שרבים מהם (אלה שהכחול הוא המרכיב הדומיננטי בהם) נקראים גם הם סגול. מאחר שזהו תחום צבעים נרחב, יש המכנים חלק מגווני הסגול בשמות שונים, כדי לכוון לגוון מדויק יותר. חלק משמות אלו הם ארגמן, חציל, בורדו, מג'נטה, לבנדר, לילך, וכדומה.

וברשימת שמות לגוונים של סגול – על פי האקדמיה ללשון: Violet – סגל, Purple – אַרְגָּמָן [סגול אדום יותר], Lilac – לילך [סגול מתון], Lavender – אַזְבִּיז, לְוֵנְדֵר [סגול חיוור], Crimson – אָדָם אַרְגָּמָנִי עֵמֶק, Orchid – לילך סחלבי [סגול-אפרפר], Mauve – חֶלְמִיתִי, Indigo – אִינְדִּיגו [כחול-אפרפר כהה]. הרי שאינדיגו הוא קלא אילן הזהה לתכלת, מגווני הסגול הוא. לעיל כבר ראינו;

1. הוא [פליניוס] מתאר את צמח הסגל [violet] למיניו, בהם המין בעל גוון הפורפורה, הנבדל מהאחרים באמצעות השם היווני *ion* [= סגול, יין], אשר מהם בגדי ה-*ianthina*, מקבלים את שמם.

2. בשם זה נקרא גם צמח היקינטון – *Hyacinthus* הנקרא גם בשם *Porphyranthes*.
3. במקום אחר פליניוס ערך הבחנה בין שלוש קבוצות צבעים: א'. אדום – כמו של גוון תולעת השני, פרח ורד כהה או הארגמן הצורי. ב'. סגול [violet] – צבע אבן האחלמה, מסגול לארגמן פורפורה הנקרא 'תכלת' – *"ianthinum"*. ג'. צבע ארגמן הכולל גוונים שונים.

בעיון נוסף מסתבר שהעניין נתבאר מיניה וביה. הרי כבר ראינו הלשון: הוא [פליניוס] מתאר את צמח הסגל [violet] למיניו, בהם המין בעל גוון הפורפורה, הנבדל מהאחרים באמצעות השם היווני *ion* [= סגול, יין], אשר מהם בגדי ה-*ianthina*, מקבלים את שמם. סביר להניח שהוא מתכוון למין המפורסם ביותר – סגל ריחני, בעל פרחים בצבע סגול-תכול. למקור זה חשיבות רבה, שכן ל-*ianthina* יש ביוונית שם נרדף – *hyacinth*, הוא צבע ה"תכלת" הנזכר בתורה כפי שמופיע בתרגום השבעים, בתרגום עקילס לתורה [lakinthos], ולאסתר [יקינטינון] – גוון המתאים לתיאור המופיע בספרות חז"ל. ע"כ.

לכאורה הדבר תמוה, הרי גוון היין נוגע לארגמן, מעין המפורש ברש"י - פרשת ויחי: ועוד תרגמו [אונקלוס] בפנים אחרים גפן אלו צדיקים. בני אתונו עבדי אורייתא באולפן, על שם רוכבי אתונות צחורות. [כבס ביין יהא] ארגון טב לבושוהי, דומה ליין וכו' הזכירו בספר ארגמן²²⁰. כאן רואים בשפה היוונית, אשר דווקא תכלת נבדל מאחרים, באמצעות השם יין היווני. אכן נראה הביאור כנ"ל, אשר בתקופה ההיא לא הבחינו בין הכחול לבין הסגול כ"כ, ע"כ נקרא תכלת כעין היין, גם נכלל בשם ובצבע ארגמן הפורפורה.

נקודה נוספת וחשובה בעניין הזה הוא, אשר ארגמן הפורפורה נמצא בו ב' פרשניות אפשריות מבחינת זיהוי גוונו. בספר ארגמן²²¹, הרחיב בזה היריעה, ומוכיח כי הארגמן העברי המקורי שייך

²²⁰ עמוד 80. ע"ע [https://en.wikipedia.org/wiki/Wine_dark_sea_\(Homer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Wine_dark_sea_(Homer))

²²¹ עמוד 77, 158.

לצבע אדום, וליתר דיוק אדום כהה, אדום-סגול, המוגדר בגוון בורדו-סגול, הקרוב ביותר הוא צבע בורדו.

מאידך, יש ארגמן המכוון לצבע בגווני הכחול-סגול, כנזכר שם²²², בשם ספרות הקלאסית ועוד. ושם²²³: לפי פרשנות זו צבעם של התכלת והארגמן דומים ביותר. א"כ, גם מושג גוון הארגמן השתנה, ומיושב טפי היות תכלת מכלל ארגמן הלועזי כטענתנו, ומיעוט זכר והבלטת תכלת כשלעצמו, בספרות הכללית הקדומה.

השינויים בבלשנות מעין כן, הינם מוכרים ושכיחים במשך כל הדורות ובכל הארצות, כאשר מצינו היפוכים ממש בתלמוד²²⁴: דאמר רב חסדא: הני תלת מילי אישתני שמייהו מכי חרב בית המקדש: חצוצרתא, שופרא שופרא חצוצרתא. למאי נפקא מינה - לשופר של ראש השנה. ערבה צפצפה, צפצפה ערבה. למאי נפקא מינה - ללולב. פתורה פתורתא, פתורה פתורה, למאי נפקא מינה - למקח וממכר. אמר אביי: אף אנו נאמר, הובלילא בי כסי, בי כסי הובלילא. למאי נפקא מינה - למחט שנמצאת בעובי בית הכסות, דמצד אחד כשירה ומשני צדדים טריפה. אמר רב אשי: אף אנו נאמר, בבל בורסיף, בורסיף בבל. ע"כ. כאן לעניינינו, הלא אין המדובר אלא בהכללה המובנת, מאחר שהכול מחילזון הפורפורה, נקראים בשם מוצא מקורם.

מצב עולם המקראי, שבו מתקיימת הבחנה שיטתית וברורה ועקבית בין התכלת לארגמן, הנה הוא בניגוד להכללה המאוחרת, ולא עוד אלא שהתכלת קודמת תמיד כמעט לארגמן. גם בזה, הכתובים משקפים מציאות תרבות אומות העולם העתיק שבתקופת המקרא. בידוע הוא, אשר שמות תכלת וארגמן נמצאו מפורשים בכתבים מאותה העת, כאשר מצאתי כתוב: אולם כבר בתעודות כתובות אכדית שנתגלו באוגרית ישנה התייחסות לשני מושגים: argamanu ו-takiltu. מונחים אלו מופיעים לראשונה בכתובות שתוארכו לתקופת מלכותו של מלך אשור, תגלת-פלאסר השלישי.

יש שם מצולם לוח חרס כתוב כתב יתדות מסיפר במסופוטמיה, ועליו מתכונים לייצור "תכילתו וארגמנו", 500-600 לפנה"ס, ע"פ חשבונם.

במאה ה-7 לפנה"ס, התקיים מאבק בין נבופלאסר שהפך בהמשך למלך בבל והמלך האשורי סין-שר-אישכון על השליטה באזור, העיר הייתה אחת הערים שהופיעה בכתובים שעליה התנהל המאבק בין שני הצדדים. בשנת 625/624 לפנה"ס, לחשבונם, יצא הצבא האשורי לכבוש את העיר סיפר וכנראה כבש אותה.

הקדמת תכלת לארגמן, הנמצאת אצל ממלכת אשור, מתאימה לכתוב ביחזקאל: וַתֵּן אֶהְלָה תַּחְתִּי וַתַּעֲגֵב עַל מְאֻהָּיָה אֶל אֲשׁוּר קְרוֹבִים: לְבָשִׁי תַּכְלִת פַּחוֹת וְסִגְנִים בַּחוּרֵי חֶמֶד כָּלם פְּרָשִׁים רִכְבֵּי סוּסִים: וַתֵּתֶן תַּזְנוּתִיָּה עָלֵיהֶם מִבְּחַר בְּנֵי אֲשׁוּר כָּלם וּבְכָל אֲשֶׁר עֲגָבָה בְּכָל גְּלוּלֵיהֶם נְטֻמָּה: לבושי תכלת הם, לא ארגמן, ע"ד מכובדי בבל, כמפורש בדניאל. אף בפרס נהגו דוגמת אשור, כמפורש בתחילת אסתר ובסופה, ושם מובחן להדיה ובפירוש, בין התכלת לארגמן.²²⁵

²²² בעמוד 85, 159.

²²³ בעמוד 86.

²²⁴ מסכת שבת ל"ו, א'. מס' סוכה ל"ד, א'.

²²⁵ מקצת מלכי אשור שמם נקרא תכולתי, הנכתב: תַּכְלִת, ויש לעיין אם אולי יש שייכות אל לבוש מלכותם, וע"ד עשו הוא אדום, ובבראשית רבה - פרשת תולדות פרשה ס"ג: מן האדום - האדום - הוא אדום ותבשילו אדום

גם מצאתי: אף בתעודות קדומות, כגון תעודות חתיות, אשוריות ואחרות, הם מופיעים ברשימות המס והשלל, וכן ברשימות מסחריות, בשמם האכדי "תְּפִילְתּוֹ וְאַרְגָּמְנוֹ" וכו'.

מכאן הסבר ויישוב בטעם דגש ספרי היוונים והרומאים, אשר מאריכים מעניין הארגמן, הנקרא פורפורה, וממעטים להזכיר תכלת, כי כבר כלולה היא זו בזו בשפת זמנם. תיעוד המפריד ומבחין ביניהם באחרונה, הינו מגילת אסתר, בתיאור מלכות פרס ומדיי, אשר כובש בידי היוונים. בכך סביר שתהליך ושינוי הזה חל באותה התקופה, וגם מקביל לזמן חתימת תנ"ך.

פורפורה הצורית

לכשתמצא לומר, ייתכן לתלות שינוי משמעותי הזה ולקשרו בתולדות העיר צור העתיקה והנודעת כמומחית לתכלת ולארגמן. מלבד הידוע במקורות רבים חיצוניים, אף במקרא מפורש בדברי הימים: ועתה שלח לי איש חכם לעשות בזהב ובכסף ובנחשת ובברזל ובארגון וכרמיל ותכלת וידע לפתח פתוחים עם החכמים אשר עמי ביהודה ובירושלם אשר הכין דויד אביו: - בן אשה מן בנות דן ואביו איש צרי יודע לעשות בזהב ובכסף בנחשת בברזל באבנים ובעצים בארגמן בתכלת ובבוץ ובכרמיל ולפתח כל פתוח ולחשב כל מחשבת אשר ינתן לו עם חכמיו וחכמי אדני דויד אביו:

גם מ"כ: בספר יחזקאל מובא אודות נבואת יחזקאל בן בוזי שניבא קשות על העיר שיוחרב על ידי נבוכדנצר השני היות שהעליזו על חורבן ירושלים ובית המקדש הראשון; "ויהי בעשתי עשרה שנה באחד לחדש היה דבר ה' אלי לאמר. בן אדם יען אשר אמרה צר על ירושלם האח נשברה דלתות העמים נסבה אלי אמלאה החרבה. לכן כה אמר אדני ה' הנני עליך צר והעליתי עליך גוים רבים כהעלות הים לגליו. ונחתו חמות צר והרסו מגדליה וסחית עפרה ממנה ונתתי אותה לצחים סלע.. כי כה אמר אדני ה' הנני מביא אל צר נבוכדנצר מלך בבל.. ונתתיך לצחים סלע משטח חרמים ותהיה לא תבנה עוד כי אני ה' דברתי נאם אדני ה'". לפי פרשנות האברבנאל, למעשה, לא הוחרבה העיר כליל על ידי נבוכדנצר השני, אלא זמן רב אחרי מותו על ידי אלכסנדר מוקדון. ואילו המלבי"ם מפרש שאכן הוחרב צור כליל על ידי נבוכדנצר השני בתקיפות להחריבו את ירושלים בשנת ג'שנ"ח ללוח העברי (403- לפנה"ס), ואילו אחרי החריבו את צור נבנית שוב שלא במקומה הראשון אלא במקום סמוך לה.

ובס' מלכים: ומדלת הארץ השאיר רב טבחים לכרמים וליגבים: ירמיהו: ומן העם הדלים אשר אין להם מאומה השאיר נבוזראדן רב טבחים בארץ יהודה ויתן להם כרמים ויגבים ביום ההוא: - ומדלות הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים: רד"ק: לכורמים וליוגבים - כורמים עובדי הכרמים יוגבים עובדי השדות וכן ת"י למהוי מפלחין בכרמין ובחקלין וכתוב ולגבים בלא י' פ' הפעל ובדברי רבותינו ז"ל תני רב יוסף לכורמים אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי עד רמתא וליוגבים אלו צדי חלזון מסולמא דצור עד חיפא:

מלך בבל ואנשיו, הכירו וידעו ערך תעשיית תכלת וארגמן הצורית ושכניה, והרי היא היוותה חלק נכבד מתרבותם מאז, וכמו בכל מזרח הקדום, ובתוך כל הריסותיו וחורבנותיו, השאירו ושמרו מפעל הזה מכל משמר. ברם, בעולם המערבי היו מושגים אלו זרים ובלתי מוכרים, ואלכסנדר מוקדון היווני

ארצו אדומה גיבוריו אדומים לבושיהם אדומים פורע ממנו אדום בלבוש אדום, הוא אדום ויצא הראשון אדמוני, ותבשילו אדום הלעיטני נא מן האדום האדום וגו', ארצו אדומה דכת' ארצה שעיר שדה אדום, גיבוריו אדומים שנ' מגן גיבוריהו מאדם, לבושיהן אדומים שנ' אנשי חיל מתולעים, פורע ממנו אדום שנ' דודי צח ואדום, בלבוש אדום מדוע אדום ללבושיך וגו'. מקבילות.

המגולח למשעי, הרס ולא חמל בזעמו העצום, בלי להשאיר כורמים ויוגבים, וצור בת אומנות זו העתיקה, לא תתאושש לעולם, מאותה המפלה הכואבת. אמנם, לאחר מעשה ולמפרע, החל אלכסנדר ועמו, והרומיים בעקבותיהם, לגלות עניין באוצרות אויביהם המנוצחים, וצור הכבושה והמשועבדת, נדרשה להמשיך ביצירתה, לפי הזמנת היוונים והשגתם, אך כבר פסקה אותה התרבות ומסורת מזרחית של תלבושת, קישוט ותפארת, בת מאות ואולי אלפי שנים.

בעוד הקדמונים ידעו והבחינו היטב בין התכלת לארגמן הימיים, תכלת כחולה וארגמן האדומי, כשבא אלכסנדר, עשה איזה הכלאה וכלאים, מאופנות מזרח ומערב, ובחר דווקא בארגמן הסגול לעצמו, ובכן גוון הזה הפך לעיקר אחריו, ואילו התכלת היוקרתית מקדם, ומסתבר שגם ארגמן האדום המקורי יחד עמו, הורדו ממעלתם, להיות טפלים, בטלים ונספחים לפורפורה הסגולית הפופולארית, ובפרט שהסגול מצרף כחול ואדום יחדיו, וע"כ כבר לא זיהו המערביים, ובקושי הבחינו ביניהם, ובחוסר דיוקם, מומחיותם ומסורתם, נכללו כולם תחת כינוי השם "פורפורה". הצירוף השכיח במקרא של תכלת וארגמן, המצוי כמו"כ בכתובות ותעודות אחרות מאותה התקופה, לא מוזכר כלל ביוונים וברומאים, ולהבדיל גם לא בספרות חז"ל. אין זה אלא מצד השתנות תרבות אומות העולם, בעקבות כיבושי אלכסנדר, וקץ של מלכות פרס, מצור צור ומפלתה. המשיכו השרידים לצבוע פורפורה, רק לפי האופנה החדשה, ושם נגנזה התכלת כביכול, מלתפוס מקום בראש.

אפשר גם, אשר בארצות המערב פותחו מקורות רבים אחרים לצבע, במקביל לתכלת וארגמן המזרחיים, וע"ד דברי מורו של אלכסנדר מוקדון, הפילוסוף היווני אריסטו, מי שכתב על שלושת המקורות ששימשו להפקת צבעים בתקופתו: "(דברים) רבים נצבעים על ידי פרחי הצמחים...עץ, עלים או פרי. רבים נצבעים על ידי אדמה.. ורבים על ידי דיו. רבים נצבעים על ידי מיצי חיות כגון: ארגמן על די מיורקס (חלזונות)". לכך כאשר כבשו וגילו והוסיפו צבעי המזרח אל מאגר מוצא צבעיהם, לא ירדו ונחתו לפרטים אשר בהם, אלא קראום בכינוי "פורפורה", הכולל לאותו מקור צבעים, ובפרט לארגמן הסגול, שהעדיפו ובחרוהו מהכול.

מקורות

מצאתי כתוב²²⁶;

Alexander the Great took Tyre in 332 BC, after one of the greatest sieges of history.

The Siege of Tyre was orchestrated by [Alexander the Great](#) in 332 BC during [his campaigns](#) against the [Persians](#). The [Macedonian army](#) was unable to capture the city, which was a strategic coastal base on the [Mediterranean Sea](#), through conventional means because it was on an island and had walls right up to the sea. Alexander responded to this problem by first blockading and besieging Tyre for seven months, and then by building a causeway that allowed him to breach the [fortifications](#).

It is said that Alexander was so enraged at the [Tyrians'](#) defense and the loss of his men that he destroyed half the city. According to [Arrian](#), 8,000 Tyrian civilians were massacred after the city fell.

Alexander the Great's invasion of Persia introduced purple as the royal color to the West because after he began ruling that country, he adopted many Eastern practices that most Greeks considered "savage" or "barbarian." One of those customs included wearing the royal purple robe.

When Alexander the Great's troops, marching east took the Achaemenid winter capital Susa (in today's Iran), they found a vast store of purple robes and cloth in the royal treasury that were nearly 200 years old. Afterward, Alexander's generals criticized their leader for swanning around in the all-purple robes "like a Persian." To the austerity-loving Greek mind of the time, only a show-off would don such ostentatious luxury. Not long afterward, however, possibly thanks to captive Phoenician dyers, the Greeks learned purple technology themselves.

Purple dye in those days came mostly from Tyre, a fine Phoenician city on the Mediterranean's eastern coast. The dye was fabulously expensive. It cost as much as silver. The far-sailing Phoenicians (who take their name from phoinix, Greek for "purple-red") were for many centuries the only people who knew the secret of making it, drop by precious drop. Tyrian purple dye came from the mucus of sea snails, *Murex brandaris* or *Murex trunculus*, which had to be alive when you squeezed it out of them. To make sufficient dye for one Tyrian purple robe required the careful squashing of 10,000 living whelks. The process made the city rich, and also horribly smelly from rotting shellfish.

Purple dye works have been excavated in Corinth, and murex shells were depicted on certain Greek coins. Archeologists excavating the royal Macedonian graves at Vergina found the bones of Cleopatra, Philip II's youngest wife and Alexander the Great's stepmother, wrapped in a breathtaking fabric of the finest purple wool, delicately woven with gold thread. A fragment of that royal shroud has recently been analyzed and proved to have been dyed with murex. Purple garments remained the province of the rich until the 20th century, when the first synthetic purple was developed in England.

The historian Athenaeus criticises Alexander for "putting on the purple robe of Ammon" and getting himself up like a god "to say nothing of the goddess Artemis" -

Ephippus, again, says that Alexander also wore the sacred vestments at his dinner parties, at one time putting on the purple robe of Ammon, and thin slippers and horns just like the gods, at another time the costume of Artemis, which he often wore even in his chariot, wearing the Persian garb and showing above the shoulders the bow and hunting-spear of the goddess, while at still other times he was garbed in the costume of Hermes; on other occasions as a rule, and in every-day use, he wore a

purple riding-cloak, a purple tunic with white stripes, and the Macedonian hat with the royal fillet; but on social occasions he wore the winged sandals and broad-brimmed hat on his head, and carried the caduceus in his hand; yet often, again, he bore the lion's skin and club in imitation of Heracles. -

For he was hot-tempered and murderous, reputed, in fact, to be melancholy-mad.

Plutarch on the other hand praises Alexander for wearing a mixture of Macedonian and Persian garments which he thought showed respect.

But then, when he considered the Eastern garments, Alexander preferred the Persian before the Median habit, though much the meaner and more frugal garb. Therefore rejecting the gaudy and scenical ornament of barbarian gallantry, such as were the tiara and sandals, together with the upper breeches, according to the report of Eratosthenes, he ordered a mixture of the Macedonian and Persian modes to be observed in all the garments which he wore.

As a philosopher, he contented himself with mediocrity; but as the common chieftain of both and as a mild and affable prince [?!], he was willing to gain the affection of the vanquished by the esteem which he showed to the mode of the country; that so they might continue the more steadfast and loyal to the Macedonians, not hating them as their enemies, but loving them as their princes and rulers.

Must we not admire the wisdom of him who by so slight a change of apparel ruled all Asia, subduing their bodies with his arms and vanquishing their minds with his habit? It is a strange thing; we applaud Socratic Aristippus, because, being sometimes clad in a poor threadbare cloak, sometimes in a Milesian robe, he kept a decency in both; but they censure Alexander, because he gave some respect to the garb and mode of those whom he had vanquished, as well as to that of his native country; not considering that he was laying the foundation of vast achievements.

When Alexander the Great's troops, marching east in 324 BC, took the Achaemenid winter capital Susa (in today's Iran), they found a vast store of purple robes and cloth in the royal treasury. Afterward, Alexander's generals criticized their leader for swanning around in the all-purple robes "like a Persian." To the austerity-loving Greek mind of the time, only a show-off would don such ostentatious luxury. Not long afterward, however, possibly thanks to captive Phoenician dyers, the Greeks learned purple technology themselves. Purple dye works have been excavated in Corinth, and murex shells were depicted on certain Greek coins. Archeologists excavating the royal Macedonian graves at Vergina found the bones of Cleopatra, Philip II's youngest wife and Alexander the Great's stepmother, wrapped in a breathtaking fabric of the finest purple wool, delicately woven with gold thread. A fragment of that royal shroud has recently been analyzed and proved, not surprisingly, to have been dyed with murex.

The Phoenicians continued trading until the late fourth century BC, when the gradual incorporation of their cities into the Greek empire effectively put an end to a separate Phoenician identity. However, their dyeing and textile skills continued to flourish in the Levant and Syria. -

Our ancestors thus understood “purple” in a broader, more symbolic sense than we do today. Many a student in recent times has puzzled over Homer’s “wine-dark sea,” in *The Iliad*: The sea can be dark blue, they wonder, but surely not wine-colored. As a color, however, “purple” encompassed all the shades that could be obtained from the murex family of shellfish, from ultramarine to pink. Which color resulted depended on what species’ pigment went into the dye pot, what it was or wasn’t mixed with, for how long and how many times the yarn or cloth was dyed and even the season in which the shellfish had been harvested. Faced with such a rainbow, “purple” was not so much a color as a notion, a status.

According to Plutarch, among Alexander's traits were a violent temper and rash, impulsive nature, which undoubtedly contributed to some of his decisions.

Eskimo words for snow

משל נודע בעניין, נמצא בריבוי המילים לשלג שיש לאסקימואים²²⁷;

Studies of the [Sami languages](#) of Norway, Sweden and Finland, conclude that the languages have anywhere from 180 snow- and ice-related words and as many as 300 different words for types of snow, tracks in snow, and conditions of the use of snow. -

The first reference to Inuit having multiple words for snow is in the introduction to *Handbook of American Indian languages* (1911) by linguist and anthropologist Franz Boas. He says:

To take again the example of English, we find that the idea of WATER is expressed in a great variety of forms: one term serves to express water as a LIQUID; another one, water in the form of a large expanse (LAKE); others, water as running in a large body or in a small body (RIVER and BROOK); still other terms express water in the form of RAIN, DEW, WAVE, and FOAM. It is perfectly conceivable that this variety of ideas, each of which is expressed by a single independent term in English, might be expressed in other languages by derivations from the same term. Another example of the same kind, the words for SNOW in Eskimo, may be given. Here we find one word, aput, expressing SNOW ON THE GROUND; another one, qana, FALLING SNOW; a third one, piqsirpoq, DRIFTING SNOW; and a fourth one, qimuqsuq, A SNOWDRIFT.

---

https://en.wikipedia.org/wiki/Eskimo_words_for_snow²²⁷

The essential morphological question is why a language would say, for example, "lake", "river", and "brook" instead of something like "waterplace", "waterfast", and "waterslow". English has more than one snow-related word, but Boas's intent may have been to connect differences in culture with differences in language.

Edward Sapir's and Benjamin Whorf's hypothesis of linguistic relativity holds that the language we speak both affects and reflects our view of the world. This idea is also reflected in the concept behind General Semantics. In a popular 1940 article on the subject, Whorf referred to Eskimo languages having several words for snow:

"We [English speakers] have the same word for falling snow, snow on the ground, snow hard packed like ice, slushy snow, wind-driven snow -- whatever the situation may be. To an Eskimo, this all-inclusive word would be almost unthinkable...."

תכלת מכלל ארגמן

המסתבר כי הארגמן, נעלה הוא מספק שהוא פורפורה, והיינו מורקס, ע"פ הספרות הקדומה, הארכיאולוגיה, והבדיקות שבימינו, בהיות כולם מורים, אשר מוצא מקור ארגמן הוא במורקס.

אך בתכלת שהדברים ברורים פחות, מצד הספרות העתיקה הכללית והארכיאולוגיה, הרי הדברים מתחדדים ומתבררים דווקא במסורת, כמפורש בחז"ל, שהיא מחילזון. גם מקומם מפורש במסכת שבת²²⁸: יוגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה. ואף ידוע במקרא אשר גם בגויים נעשה שימוש בתכלת לצד הארגמן. הרי אין ספק אשר גויי הארץ עשו שימוש בתכלת מחילזון המבואר בחז"ל. תכלת אחת הייתה, ושתיים לא שמענו.

הספרות והארכיאולוגיה הכללית מוכיחות, כי מיני המורקס לבדם הם החלזונות של צבעי העמים בימות קדם, ובאותם מקומות. מאידך, לא מצינו בחז"ל, ולא בכל ספרות הקדומה, ובכל החפירות הארכיאולוגיות, איזה חלזונות מסוימים אחרים, אשר שמשו שם או במקום אחר בשביל צבע.

בכן המסקנה המתבקשת מכ"ז, אשר תכלת מכלל ארגמן, היינו פורפורה הלועזי הוא, ואפשר אף בכלל ארגמן התנאי הוא. אך בארגמן המקראי, אין הדבר ברור כ"כ. במקום אחד מצאנו משמעות מדרשית כזאת, ראה הפסיקתא דרב כהנא²²⁹: מרכבו ארגמן, ועשית פרכת תכלת וארגמן. מקבילות. רש"י.

ההבנה הנכונה והמסקנה הזו היא מלבד דברים מפורשים בכמה מקורות שלנו ושל האומות, אשר מייחסים תכלת או יקינטינון לחלזונות פורפורה, היינו מורקס להדיה, וכנ"ל.

²²⁸ כ"ו, א'.

²²⁹ פיסקא א' - ויהי ביום כלות.

סדר תכלת וארגמן הנזכרים במקרא

לענ"ד עוד מסתבר שהתקיימו בעמי קדם ב' מסורות ושתי שיטות, או אופנות שונות, כלפי הערכת תכלת וארגמן. התופעה יכולה להתפתח מסיבות שונות וגורמים מגוונים. לדוגמא, מיני החילזון המצויים יותר בחופי אותה המדינה, ועוד;

1. לפנינו בישראל: המקרא ברוב ככל מצוות ומקומות, מחשיב תכלת למעלה מן הארגמן, הן לפי סדר רשימתם, תכלת קודם לארגמן הסמוך לו בד"כ. סמיכתם סמך להיותם ממוצא משותף. גם בתפקודם ושימושם, בולטת תכלת כעולה ועדיפה על הארגמן. גם מעיל כוהן גדול, בחינת טלית שכולה תכלת הוא.

אף בירמיהו: שָׁמְעוּ אֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר דִּבֶּר יְקֹנָק עֲלֵיכֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל וְגו' כִּסֹּף מִרְקָע מִתְרָשִׁישׁ יוֹבֵא וְזָהָב מֵאוֹפֶז מַעֲשֵׂה חֶרֶשׁ וְיָדֵי צוֹרָף תִּכְלֹת וְאֶרְגָּמָן לְבוּשָׁם מַעֲשֵׂה חֲכָמִים כָּלָם: 2. פרס: להבדיל, אף בארמון המלוכה הפרסית תכלת קדמה לארגמן גם בתפקידיהם וכמפורש בתחילת אסתר ובסופה: חוֹר כֶּרֶס וְתִכְלֹת אַחוּז בַּחֲבִלִי בּוּץ וְאֶרְגָּמָן עַל גְּלִילִי כִסֵּף וְעֻמּוּדֵי שֵׁשׁ מִטּוֹת זָהָב וְכִסֵּף עַל רִצְפַּת בֶּהֱט וְשֵׁשׁ וְדָר וְסִחְרָת: - וּמִרְדָּכִי יָצָא מִלִּפְנֵי הַמֶּלֶךְ בְּלָבוּשׁ מַלְכוּת תִּכְלֹת וְחוּר וְעֶטְרַת זָהָב גְּדוֹלָה וְתִכְרִיף בּוּץ וְאֶרְגָּמָן וְהָעִיר שׁוֹשֵׁן צָהָלָה וְשִׁמְחָה:

3. אשור: ובאשור אמר יחזקאל: לְבָשִׁי תִכְלֹת פָּחוֹת וְסָגְנִים בַּחוּרִי חֲמֵד כָּלָם פָּרָשִׁים רִכְבֵי סוּסִים: 4. איי אלישה וצור: לכאורה, המצב בצור אינו ברור, כאשר מצינו דברים סותרים בזה. הנביא יחזקאל אומר: שֵׁשׁ בִּרְקֵמָה מִמִּצְרַיִם הָיָה מִפְּרִשֶׁף לְהִיּוֹת לָךְ לְנֶס תִּכְלֹת וְאֶרְגָּמָן מֵאֵי אֵלִישָׁה הָיָה מְכֻסָּה: בעוד הכתוב בדברי הימים: וְעַתָּה שְׁלַח לִי אִישׁ חָכָם לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבְכֶסֶף וּבְנִחָשֶׁת וּבְבִרְזָל וּבְאַרְגָּמָן וּכְרִמִּיל וְתִכְלֹת וְיָדַע לִפְתּוֹחַ פְּתוּחִים עִם הַחֲכָמִים אֲשֶׁר עָמִי בִיהוּדָה וּבִירוּשָׁלַם אֲשֶׁר הָכִין דָּוִיד אָבִי: - בֶּן אִשָּׁה מִן בָּנוֹת דָּן וְאָבִיו אִישׁ צָרִי יוֹדֵעַ לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבְכֶסֶף בְּנִחָשֶׁת בְּבִרְזָל בְּאֲבָנִים וּבְעֵצִים בְּאַרְגָּמָן בְּתִכְלֹת וּבְבּוּץ וּבְכִרְמִיל וּלְפַתּוֹחַ כָּל פְּתוּחַ וּלְחָשֵׁב כָּל מַחֲשָׁבֶת אֲשֶׁר יִנָּתֵן לוֹ עִם חֲכָמָיָה וְחֲכָמֵי אֲדָנִי דָּוִיד אָבִי:

בתוכן הפסוקים ודיוק בענייניהם נוכל לחלק, כי איי אלישה השתבחו בתכלת קודם ארגמן, לכך כפי' רד"ק: בגדים צבועים בתכלת וארגמן שמביאים מאיי אלישה וכו' תכלת ראשונה. ההתמחות המקומית של צור מאידך, בארגמן הייתה יותר מבתכלת.

5. ארם: אָרַם סִחְרָתָךְ מֵרַב מַעֲשֵׂיךָ בְּנוֹפֶף אֶרְגָּמָן וְרִקְמָה וּבוּץ וְרִאמֶת וְכִדְפָד נָתַנוּ בְּעֶזְבוֹנֶיךָ: 6. חרן וכנה ועדן שבא אשור כלמד: חֶרֶן וְכִנֶּה וְעֵדֶן רִכְלִי שָׁבָא אֲשׁוּר כָּל־מֶד רִכְלָתָךְ: הֵמָּה רִכְלֶיךָ בְּמִכְלָלִים בְּגָלוּמֵי תִכְלֹת וְרִקְמָה וּבִגְנִזִי בְּרָמִים בְּחִבְלִים חֲבָשִׁים וְאַרְזִים בְּמִרְכָּלָתָךְ:

7. בבל: דְּנִיאל: קָרָא מֶלֶכָא בְּחִיל לְהַעֲלָה לְאַשְׁפִּיָּא כַשְׂדִּיא כַשְׂדָּאִי וְגִזְרִיא עֲנָה מֶלֶכָא וְאָמַר לְחַפְיָמִי בְּבֵל דִּי כָל אָנֶשׁ דִּי יִקְרָה כְּתֵבָה דְּנָה וּפְשָׁרָה יְחוּנָנִי אֶרְגֻּנָּא יִלְבַּשׁ וְהַמוֹנְכָא וְהַמְּנִיכָא דִּי דִּהְבָּא עַל צִוְּאָרָה וְתִלְתִּי בְּמִלְכוּתָא יִשְׁלַט: - וְאַנְהָ שְׁמַעַת עֲלִיךָ עֲלֶךָ דִּי תוּכַל תִּיכּוּל פְּשָׁרִין לְמִפְּשָׁר וְקִטְרִין לְמִשְׁרָא כְּעַן הֵן תוּכַל תִּפְּכֵל כְּתֵבָא לְמִקְרָא וּפְשָׁרָה לְהוֹדְעָתִי אֶרְגֻּנָּא תִלְבַּשׁ וְהַמוֹנְכָא וְהַמְּנִיכָא דִּי דִּהְבָּא עַל צִוְּאָרָה וְתִלְתָּא בְּמִלְכוּתָא תִשְׁלַט: - בְּאֲדִין אָמַר בְּלִשְׁאֲצָר וְהַלְבִּישׁוּ לְדְנִיָּאל אֶרְגֻּנָּא וְהַמוֹנְכָא וְהַמְּנִיכָא דִּי דִּהְבָּא עַל צִוְּאָרָה וְהַכְרָזוּ עֲלוּהִי דִי לְהוּא שְׁלִיט תִלְתָּא בְּמִלְכוּתָא:

אף בבראשית רבה - פרשת וישב²³⁰: [ואחר יצא אחיו אשר על ידו השני] כמה ידות כתוב כאן, ר' יודן ור' חונא ר' יודן אמר ארבע כנגד ארבעה חרמים שעתיד לפשוט את ידו בהם חרם עמלק וחרם סיחון ועוג וחרם יריחו וחרם כנענים, ר' חונה א' כנגד ארבעה דברים שעתיד ליטול מן החרם הה"ד וארא בשלל אדרת שנער אחת טובה ומאתים שקלים כסף ולשון זהב אחד, ר'

²³⁰ פרשה פ"ה.

חננא בר יצחק אמר **פורפירה בבליא**, ומה בבל עבדה הכא, אלא כל מלך שלא היה לו שלטון בארץ ישראל הוא אומר אין מלכותו שוה כלום ומלך בבל אנטיקיסר שלו היה יושב ביריחו והיה זה משלח לזה כותבות וזה לזה דוריות.

8. מדין: שופטים: וְהָיָה מִשְׁקַל נִזְמִי הַזֶּהב אֲשֶׁר שָׁאֵל אֶלְף וְשִׁבְעַ מֵאוֹת זָהָב לְבַד מִן הַשְּׁהָרִים וְהִנֵּטְפוֹת וּבִגְדֵי הָאֲרָגְמָן שֶׁעַל מַלְכֵי מִדְיָן וְלְבַד מִן הָעֲנָקוֹת אֲשֶׁר בְּצִוְאֲרֵי גְמְלֵיהֶם:

ומאידך, במשלי כתוב באשת חיל שש וארגמן לבושה, ואין התכלת מוזכרת. אף בימינו הכחול מוכר כגוון גברי והאדום לגוון נשי. ודלת ראשך כארגמן. עיין הספר ארגמן לגבי גוון הארגמן ההיסטורי המדויק. והדבר מפורש ברש"י - פרשת ויחי: ועוד תרגמו [אונקלוס] בפנים אחרים גפן אלו צדיקים. בני אתונו עבדי אורייתא באולפן, על שם רוכבי אתונות צחורות. [כבס ביין יהא] ארגוון טב לבושה, דומה ליין, וצבעונין הוא לשון סוטה שהאשה לובשתן ומסיתה בהן את הזכר ליתן עיניו בה.

שמות כ"ה – כ"ח; ל"ה – ל"ו; ל"ח – ל"ט; במדבר ד'; ט"ו ל"ח; ירמיהו י' ט'; דה"י ב' ג' י"ד	תכלת	בני ישראל
שופטים ח' כ"ו	ארגמן	מלכי מדין
יחזקאל כ"ג ו'; כ"ז כ"ד	תכלת	אשור
יחזקאל כ"ז ז'	תכלת	א"י אלישה
יחזקאל כ"ז ט"ז	ארגמן	ארם
אסתר א' ו'; ח' כ"ו	תכלת	פרס ומדי
דניאל ה' ז', ט"ז, כ"ט	ארגמן	בבל
דה"י ב' ב' ו', י"ג; ג' י"ד	ארגמן	צור

אשור ומדי קשורים הם מכמה בחינות, ונוכל לראות כאן תרבות קולקטיבית משותפת אל שניהם. בפסוקים אלו בעצמם, אשר מייחסים מרכול התכלת אל אשור, מפורש בתרגום יונתן: חָרָן וּנְצִיבִין וְהַדִּיב תַּגְרִי שָׁבָא מְדִינָן אֶתוּר וּמְדִי אֵינוֹן תַּגְרִיָּה: רש"י: אשור כלמד - י"ת מדינן אשור ומדי: רד"ק: חרן וכנה ועדן - תרגם יונתן חרוון ונציבין וחדויב: אשור כלמד רכלתך - פי' אדוני אבי ז"ל שהיו כמו למודים לבא אליך בסחורתם תמיד ויהיה כלמד שם התואר סמוך והמוכרת למד בשקל כבד והסמוך כבד פה ותרגם יונתן מדינן אתוור ומדי אנון תגרך: מצודת ציון: כלמד - זה מדי כת"י: גם במלכים: בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְהוֹשָׁע לְכַד מֶלֶךְ אֲשׁוּר אֶת שִׁמְרוֹן וַיִּגַּל אֶת יִשְׂרָאֵל אֲשׁוּרָה וַיֵּשֶׁב אֹתָם בְּחֶלֶח וּבְחָבוֹר נָהָר גּוֹזָן וְעָרֵי מְדִי: שם: וַיִּגַּל מֶלֶךְ אֲשׁוּר אֶת יִשְׂרָאֵל אֲשׁוּרָה וַיִּנָּחֶם בְּחֶלֶח וּבְחָבוֹר נָהָר גּוֹזָן וְעָרֵי מְדִי:

אף צור ובבל שייכים הם מכמה בחינות. תהלים²³¹: אֶזְכִּיר רֶהָב וּבָבֶל לִידְעֵי הִנֵּה פָלְשֶׁת וְצוֹר עִם כּוֹשׁ זֶה יֵלֵד שָׁם: ובסדר עולם²³²: בשנת עשרים ושלש לנבוכדנצר נתנה צור בידו וכו' העניין נובא מראש ע"י הנביאים ישעיהו ויחזקאל באריכות רבה. ובמסכת שבת²³³: ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים. כורמים תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. יוגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה.

²³¹ פרק פ"ז.

²³² רבה - פרק כ"ו.

²³³ כ"ו, א'.

אף מבחינה אתנית שתיהם ממוצא משותף, כי מבני חם הם ביסודם. בפרשת נח: ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען: ובני כוש סבא וחילה וסבתה ורעמה וסבתא ובני רעמה שבא וידן: וכוש ילד את נמרד הוא החל להיות גבר בארץ: הוא היה גבר ציד לפני יקנוק על כן יאמר כנמרד גבור ציד לפני יקנוק: ותהי ראשית ממלכתו בבל וארר ואפד וכלנה בארץ שנער: וכנען ילד את צידן בחרו ואת חת: ואת היבויסי ואת האמרי ואת הגרגשי: ואת החוי ואת הערקי ואת הסיני: ואת הארודי ואת הצמרי ואת החמתי ואחר נפצו משפחות הכנעני: ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה ואדמה וצבים עד לשע: אלה בני חם למשפחתם ללשנתם בארצותם בגויהם: ס

צור גופו איננו נזכר בלוח העמים שם בפרשת נח, ולא בתנ"ך כלל עד חירם מלך צור בימי דוד ושלמה. מאידך, בוודאי מערי הכנעני היא, אחותה ושכנתה של צידון הכנענית, כמבואר במקומות רבים. ובפסחים²³⁴: תא שמע, דאמר רבן יוחנן בן זכאי: מה תשובה השיבתו בת קול לאותו רשע בשעה שאמר אעלה על במתי עב אדמה לעליון, יצתה בת קול ואמרה לו: רשע בן רשע, בן בנו של נמרוד הרשע, שהמריד את כל העולם כולו עלי במלכותו. ובחגיגה. ובדברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן: הרי אני מביא עליך נבוכדנאצר בנו של נמרוד והוא מזדויג לך, אימתי כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם בארץ. גם בבתי מדרשות²³⁵: עני סנחרב ואמר לנבוכדנצר, רשיעא בר רשיעא, בר בריה דנמרוד רשיעא וכו'.

ארם מתחלף לפעמים באדום במקרא. מסתבר שאין החילוף מצד דמיון האותיות שלהם בלבד רק קרובים הם בעצמם. ייתכן לומר שגם מדין נוגע בזיקה הזאת.

תכלת וארגמן הנזכרים במקרא

1. פרשת תרומה: וזאת התרומה אשר תקחו מאתם זהב וכסף ונחשת: ותכלת וארגמן ותולעת שני ושש ועזים: וערת אילים מאדמים וערת תחשים ועצי שטים:
2. ואת המשכן תעשה עשר יריעת שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני כרבים מעשה חשב תעשה אתם:
3. ועשית ללאת תכלת על שפת היריעה האחת מקצה בחברת וכן תעשה בשפת היריעה הקיצונה במחברת השנית:
4. ועשית פרכת תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעשה חשב יעשה אתה כרבים:
5. ועשית מסך לפתח האהל תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעשה רקם:
6. ולשער החצר מסך עשירים אמה תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעשה רקם עמדיהם ארבעה ואדניהם ארבעה:
7. פרשת תצוה: והם יקחו את הזהב ואת התכלת ואת הארגמן ואת תולעת השני ואת השש: פ
8. ועשו את האפד זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעשה חשב:
9. וחשב אפדתו אשר עליו כמעשהו ממנו יהיה זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר:
10. ועשית חשן משפט מעשה חשב כמעשה אפד תעשנו זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר תעשה אותו:
11. וירכסו את החשן מטבעתו מטבעתיו אל טבעת האפוד בפתיל תכלת להיות על חשב האפוד ולא יזח החשן מעל האפוד:
12. ועשית את מעיל האפוד כליל תכלת:

²³⁴ צ"ד, א'.

²³⁵ חלק ב' תוספתא בתרגום ריש יחזקאל.

13. ועשית על שוליו רמני תכלת וארגמן ותולעת שני על שוליו סביב ופעמני זהב בתוכם סביב:
14. ושמית אתו על פתיל תכלת והיה על המצנפת אל מול פני המצנפת יהיה:
15. פרשת ויקהל: קחו מאתכם תרומה ליקוק כל נדיב לבו וביאה את תרומת יקוק זהב וכסף ונחשת: ותכלת וארגמן ותולעת שני ושש ועזים: וערת אילם מאדמים וערת תחשים ועצי שטים:
16. וכל איש אשר נמצא אתו תכלת וארגמן ותולעת שני ושש ועזים וערת אילם מאדמים וערת תחשים הביאו:
17. וכל אשה חכמת לב בידיה טוו ויביאו מטוה את התכלת ואת הארגמן את תולעת השני ואת השש:
18. מלא אתם חכמת לב לעשות כל מלאכת חרש וחשב ורקם בתכלת ובארגמן ותולעת השני ובשש וארג עשי כל מלאכה וחשבי מחשבת:
19. ויעשו כל חכם לב בעשי המלאכה את המשכן עשר יריעת שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני כרבים מעשה חשב עשה אתם:
20. ויעש ללאת תכלת על שפת היריעה האחת מקצה במחברת כן עשה בשפת היריעה הקיצונה במחברת השנית:
21. ויעש את הפרכת תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעשה חשב עשה אתה כרבים:
22. ויעש מסך לפתח האהל תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר מעשה רקם:
23. ומסך שער החצר מעשה רקם תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר ועשרים אמה ארך וקומה ברחב חמש אמות לעמת קלעי החצר:
24. פרשת פקודי: ואתו אהליאב בן אחיסמך למטה דן חרש וחשב ורקם בתכלת ובארגמן ובתולעת השני ובשש: o
25. ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש ויעשו את בגדי הקדש אשר לאהרן כאשר צוה יקוק את משה: פ
26. ויעש את האפד זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר: וירקעו את פחי הזהב וקצץ פתילים לעשות בתוך התכלת ובתוך הארגמן ובתוך תולעת השני ובתוך השש מעשה חשב:
27. וחשב אפדתו אשר עליו ממנו הוא כמעשהו זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר כאשר צוה יקוק את משה:
28. ויעש את החשן מעשה חשב כמעשה אפד זהב תכלת וארגמן ותולעת שני ושש משזר:
29. וירכסו את החשן מטבעתיו אל טבעת האפד בפתיל תכלת להיות על חשב האפד ולא יזח החשן מעל האפד כאשר צוה יקוק את משה: ויעש את מעיל האפד מעשה ארג כליל תכלת:
30. ויעשו על שולי המעיל רמוגי תכלת וארגמן ותולעת שני משזר:
31. ואת האבנט שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני מעשה רקם כאשר צוה יקוק את משה: o
32. ויתנו עליו פתיל תכלת לתת על המצנפת מלמעלה כאשר צוה יקוק את משה: o
33. פרשת במדבר: זאת עבדת בני קהת באהל מועד קדש הקדשים: ובא אהרן ובניו בנסע המחנה והורדו את פרכת המסך וכסו בה את ארון העדות: ונתנו עליו כסוי עור תחש ופרשו בגד כליל תכלת מלמעלה ושמו בדיו: ועל שלחן הפנים יפרשו בגד תכלת ונתנו עליו את הקערת ואת הכפת ואת המנקית ואת קשות הנסך ולחם התמיד עליו יהיה:
34. ולקחו בגד תכלת וכסו את מנרת המאור ואת נרתיה ואת מלקחיה ואת מחתתיה ואת כל כלי שמנה אשר ישרתו לה בהם:
35. ועל מזבח הזהב יפרשו בגד תכלת וכסו אתו במכסה עור תחש ושמו את בדיו: ולקחו את כל כלי השרת אשר ישרתו בהם בקדש ונתנו אל בגד תכלת וכסו אותם במכסה עור תחש ונתנו על המוט: ודשנו את המזבח ופרשו עליו בגד ארגמן:

36. פרשת שלח: דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם ועשו להם ציצת על כנפי בגדיהם לדרתם ונתנו על ציצת הכסף פתיל תכלת:
37. שופטים: ויהי משקל נזמי הזהב אשר שאל אלף ושבע מאות זהב לבד מן השחרנים והנטפות ובגדי הארגמן שעל מלכי מדין ולבד מן הענקות אשר בצוארי גמליהם:
38. ובירמיהו: כסף מרקע מתרשיש יבא וזהב מאופז מעשה חרש וידי צורף תכלת וארגמן לבושם מעשה חכמים כלם:
39. ובאשור אמר יחזקאל: לבשי תכלת פחות וסגנים בחורי חמד כלם פרשים רכבי סוסים:
40. ובצור אמר: שש ברקמה ממצרים הנה מפרשך להיות לך לנס תכלת וארגמן מאיי אלישה הנה מכסה:
41. ארם סחרתך מרב מעשיך בנפך ארגמן ורקמה ובוצ וראמת וכדכד נתנו בעזבוניה:
42. הנה רכליך במכללים בגלומי תכלת ורקמה ובגנזי ברמים בחבלים חבשים וארזים במרכלתך:
43. משלי: מרבדים עשתה לה שש וארגמן לבושה:
44. שיר השירים: עמודיו עשה כסף רפידתו זהב מרכבו ארגמן תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלם:
45. ראשך עליך כפרמל ודלת ראשך כארגמן מלך אסור ברהטים:
46. אסתר: חור כרפס ותכלת אחוז בחבלי בוצ וארגמן על גלילי כסף ועמודי שש מטות זהב וכסף על רצפת בהט ושש ודר וסחרת:
47. ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוצ וארגמן והעיר שושן צהלה ושמחה:
48. דניאל: קרא מלכא בחיל להעלה לאשפיא כשדיא כשדיא וגזריא ענה מלכא ואמר לחכימי בבל די כל אנש די יקרה כתבה דנה ופשרה יחונני ארגונא ילבש והמונכא והמניכא די דהבא על צוארה ותלתי במלכותא ישלט:
49. ואנה שמעת עליך עלך די תוכל תיכול פשרין למפשר וקטרין למשרא כען הן תוכל תכול כתבא למקרא ופשרה להודעתני ארגונא תלבש והמונכא והמניכא די דהבא על צוארך ותלתא במלכותא תשלט:
50. באדין אמר בלשאצר והלבישו לדניאל ארגונא והמונכא והמניכא די דהבא על צוארה והכרזו עלוהי די להוא שליט תלתא במלכותא:
51. דברי הימים: ועתה שלח לי איש חכם לעשות בזהב ובכסף ובנחשת ובברזל ובארגון וכרמיל ותכלת וידע לפתח פתוחים עם החכמים אשר עמי ביהודה ובירושלם אשר הכין דויד אבי:
52. בן אשה מן בנות דן ואביו איש צרי יודע לעשות בזהב ובכסף ובנחשת בברזל באבנים ובעצים בארגמן בתכלת ובבוצ ובכרמיל ולפתח כל פתוח ולחשב כל מחשבת אשר ינתן לו עם חכמיו וחכמי אדני דויד אביו:
53. ויעש את הפרכת תכלת וארגמן וכרמיל ובוצ ויעל עליו כרובים: o

מ"ט תכלת; מ"ב ארגמן, ארגונא, ארגון; ס"ה צ"א תכלת וארגמן, מניין מעשה ידי אמ"ן.

